

Жаҳон АДАБИЕТИ

Адабий-бадiiй, ижтимоiiй-публицистик журнал

МУАССИСЛАР:

ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТ
ВА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
ҮЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ
ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 11/222

2015 йил, ноябрь

Бош муҳаррир:
Шухрат РИЗАЕВ

Жамоатчилик кенгаши:

Эркин ВОҲИДОВ
Абдулла ОРИПОВ
Омонулла ЮНУСОВ
Муҳаммад АЛИ
Муҳаммадҷон ҚУРОНОВ
Қаҳрамон ҚУРОНБОЕВ
Иброҳим ҒАФУРОВ
Низом КОМИЛОВ
Шухрат СИРОЖИДДИНОВ
Муҳаммадҷон ХОЛБЕКОВ
Хурийд ДЎСТМУҲАММАД

Таҳрир ҳайъати:

Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Отабек САФАРОВ
Дилдорхон АЛИЕВА
Алимурод ТОЖИЕВ
Фозил ЖАББОРОВ
Алишер ОТАБОЕВ
Севара АЛИЖОНОВА

МУНДАРИЖА

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ

Алишер НАВОИЙ. “Фарҳод ва Ширин” достонидан.3

НАСР

Г.РОББИНС. Мени ташлаб кетма. Роман. (*Рус тилидан Л.Шоимова тарж.*).10
К.М.КАРЯГИН. Конфуций. Тарихий-биографик очерк. (*Рус тилидан М.Аҳмад тарж.*). ..40
АНОР. Дада Қўрқут. Киноқисса. (*Озарбайжон тилидан У.Қўчқор тарж.*).67

ДРАМА

Г.АБАШИДЗЕ. Зилзила. Икки қисмли пьеса. (*Рус тилидан М.Ҳазратқулов тарж.*).96

АДАБИЁТШУНОСЛИК. ФАЛСАФА

М.ТОИРОВ. Инсон суратидаги раҳмон ва шайтон.122
А.ЭРКАЕВ. Эстетик онг ва бадиий билиш. ..134
Ш.АҲМЕДОВА. Адабий-танқидий суҳбат генезиси.144
Т.МАШАРИПОВА. Ғарб назарий манбаларида “Муаллифнинг ўлими” концепцияси. ...150

ГЛОБУС АЛБАНИЯ

Албания Республикаси.156
Албания шеърляти.172
Унутилмас сиймолар.194

ҲИКОЯ ҲАҚИДА ҲИКОЯ

О.ОТАХОН. Сарҳадлар.183
К.СТОФА. Кузнинг машъум айбномалари.
В.СТОФА. Қўшиқ заволи.
МИДЬЕНИ. Ҳикоялар.186

МАКТУБЛАР

Гёте ва Шиллер ёзишмалари. (*Олмон тилидан Я.Эгамова тарж.*).63

Муковамизда.196
Унутилмас сиймолар.197
Тарихда бу кун.199
Таквим.204

“ФАРҲОД ВА ШИРИН” ДОСТОНИДАН

*Достонни рус тилига
Қодиржон ЭРГАШЕВ
насрий таржима қилган*

XI¹

Салтанат сипехрининг меҳри рахшандаси ва хилофат тожининг лаъли дурахшандаси, жаҳонбонлиг жисмининг руҳи нозанини ва кишварситонлиг айнининг мардумаки жаҳонбини, олам халқининг рафеи ва замон аҳлининг бадеи, яъни султон Бадиуззамон Баҳодир мадҳида: халладаллоху мулкаху ва аббада давлатаху.

Восхваление сияющего солнца небосклона царства, блистающего рубина короны халифства, изнеженной души тела миродержавия, видящую мир зеницу ока завоевательства, высочайшего из людей мира, красивейшего из людей эпохи, то есть Султана Бадиуззамана Бахадыра.

*Азал субҳики қилди хомаи сунъ
Таҳарруксиз хароши номаи сунъ,*

*На рассвете предвечности перо сотворения,
Без движений написал письмо сотворения.*

*Абад шомигача не бўлса мавжуд,
Ёзилди ул варақда буду нобуд:*

*Все существующее до вечера вечности,
Было написано на том листе, есть оно или нет.*

*Қадаҳчашқа харобот ўлди марқум,
Варағкашга муножот ўлди мақсум.*

*На имя пьющего был написан питейный дом,
На долю молящего пала молитва.*

*Гадога нотавонлиг бўлди рўзи,
Фанига комронлиг бўлди рўзи.*

¹ Давоми. Бошланиши ўтган сонларда.

*Нищему было суждено бессилие,
Богатому было суждено получать наслаждения.*

*Бировга қисмат оз бўлди бағоят,
Бировга бахшиши ўлди бениҳоят.*

*На долю одного выпало очень мало,
Другому оказаны бесчисленные милости.*

*Аларким торти кўп Ҳақдин атолар,
Эрурлар олам ичра подишолар.*

*Те, которым Бог оказал большие милости,
Являются царями в этом мире.*

*Булар ичра дағи кўпдур тафовут,
Бири яздонпараст ўлмиши, бири бут.*

*Среди них тоже много различий,
Один поклоняется Богу, – другой идолам.*

*Шаҳеким Тенгридин бесаёю кўшиши
Бори шаҳлардин ортуқ торти бахшиши,*

*Шах который от Бога без усилий и хлопот,
Больше всех шахов была оказана милость.*

*Жаҳонга боиси амну амон ул,
"Бади уд-дахру Дорои замон" ул.*

*Причина мира и спокойствия в мире он,
Красота мира, Дарий времени он¹.*

*Қачон андин гум этсанг "дахру Доро"
Шариф алқоби бўлғай ошкоро.*

*Если «дахр» и «доро» заставишь исчезнуть отсюда,
То станет известным его словное имя².*

*Хумоюн исми мужмал бўлди таъвил,
Қилойин эмди бир-бир они тафсил.*

*Его счастливое имя вкратце было истолковано,
Теперь подробно, по порядку о нем буду писать.*

*Мунунг зимнида не топмиши азалдин,
Дейин маируҳ холи ҳар халалдин.*

¹ В оригинале «Бадиъ уд-дахру доройи замон». Этот и следующий бейт представляют собой «муаммо», где скрыто имя царевича. Ключ к разгадке в следующем бейте.

² Первая строка бейта то есть слова «Если «дахр» и «доро» заставишь исчезнуть» являются ключом. Согласно этому следует из словосочетания «Бадиъ уд-дахру доройи замон» исключить слова «дахр» и «доро» и тогда остаётся «Бадиъ уз-замон» то есть имя принца.

*Что было вложено в него предопределением,
Буду трактовать без искажений.*

*Оти ўн ҳарф ила бўлди мураккаб,
Будур тартиб агар қилсанг мураттаб.*

*Его имя состоит из десяти букв,
В такой последовательности, если будешь привести
в порядок.*

*Азалдин бир атоға дол ҳар ҳарф,
Атоёнинг далили ҳарф-барҳарф.*

*Каждая буква указывает на одну милость
предопределения,
Свидетельства милостей вложены по буквам.*

*Эрур "бе" – бирру эҳсоннинг далили,
Гуҳардек баҳри Уммоннинг далили.*

*"Бе" – свидетельствует о добре и щедрости,
Как жемчуг является признаком океана.*

*Икинчи ҳарф давлатдин эрур «дол»,
Топиб дину диёнат андин иқбол.*

*Вторая буква «дал» от слова «давлат»¹
От него процветание религии и веры.*

*Учунчи юмндин айтиб нишона
Ки, тинди мақдами бирла замона.*

*Третья буква говорит о его благословенности,
Ибо с его приходом время обрела мир и спокойствие.*

*Бўлуб тўртунч анга "айни" адолат,
Қилиб ҳам умри тулига далолат.*

*Четвертая буква «айн» (средоточие) справедливости,
Одновременно указывает, что его жизнь будет долгой.*

*Яна бир ростлигдин айтибон роз,
Амонат богида сарви сарафроз.*

*Еще одна рассказывает тайну правдивости,
Кипарис счастливый в саду доверия.*

*Яна бир лутфдин айлаб хабардор,
Латофат гулшанида баҳрабардор.*

¹ Многозначное слова, означающее: 1) счастье; 2) богатство; 3) государство, держава.

*Еще одна извещает о красоте,
Получившая свою долю в цветнике красоты.*

*Бири етти ададдин топти тақсим
Ки, қилмиш Ҳақ насибинг етти иқлим.*

*Еще одно выражает число семь,
То есть Бог семь климатов сделал твоим уделом.*

*Яна бирдин бўлуб миллат кироми
Ки, сендиндур мусулмонлиқ низоми.*

*Еще от одной религия обрела почет,
Ибо ты упорядочил дела мусульманства.*

*Яна бир жилвасин айлаб муқаррар
Ки, бир Тенгри дурур ёринг муқаррар.*

*Еще одна повторно показывает свой блеск,
Что означает, единый Бог является тебе другом.*

*Яна бир бу нидодин айлаб огоҳ
Ки, бўлмиш қисматинг: "Насрун миналлоҳ".*

*Еще одна извещает о возгласе, о том,
Что, тебе суждено «Помощь от Аллаха».*

*Анинг таркибига бу ўнча ҳолат
Қилур, қилсанг тааммул, юз далолат.*

*Эти десять моментов связанных с его именем,
Если поразмыслить дают сто аргументов.*

*Далил ўлди бу сураатларга оти,
Ва лекин баҳри маъни дурри зоти.*

*Его имя свидетельствуют обо всем этом,
Но жемчуг его существа является морем мыслей.*

*Анинг зотига дур бирла не нисбат,
Бу маънидинки, бордур дурга қиймат.*

*Что связывает его имя с жемчугом?
То что жемчуг имеет цену.*

*Дури зоти бўлуб дарёйи афлок
Ки ҳар дурри эрур бир ахтари пок.*

*Жемчуг его существа – река небес,
Каждый жемчуг его – чистая звезда.*

*Бу баҳр афлокидин рухсори хушид,
Юз узра қатралар Биржису Ноҳид.*

*Лицо его – солнце на этих небесах
Капли пота на лице – Юпитер и Венера.*

*Гаҳеким синдуруб тожи Каёний,
Олиб илгига жоми Хусравоний.*

*Иногда сломав корону Каянидов,
Взяв в руку царскую чашу.*

*Тузуб суҳбат "Биҳишти соний" ичра,
Май ичса "Боги нав" айвони ичра.*

*Устроив собрание на «Втором рае»,
Пьет вино в «Новом саду».*

*Ани мажлис дема, олий сипехри,
Қадаҳдин даврида раҳшанда меҳри.*

*Не называй его собранием, высшая сфера небес,
Чаша по кругу – сияющее солнце.*

*Дема меҳр ониким, меҳри сабукхез,
Не андоқ тезрав, не ширатангез.*

*Не называй его солнцем, ибо проворное солнце,
Не является таким быстрым и ловким.*

*Нишотафзойроқ Ноҳиддин кўп,
Сариус-сайроқ хуришеддин кўп.*

*Больше Венеры он предаётся веселью,
Больше солнца он совершает прогулки.*

*Куёш бир қатла ҳар кун кўкни сойир,
Бу мажлис чархин ул юз қатла дойир.*

*Солнце каждый день один раз проходит по небу,
А он сто раз кружится, ходит по небосклону собрания.*

*Куёш ҳар даврида бир тийра ақшом,
Мунунг ҳар давридин равшанроқ айём.*

*В каждом круге солнца одна темная ночь,
От его кружения дни (время) становятся ярче.*

*Агар кўк суръатидин сайр этиб меҳр,
Мудири ҳар дам онинг бир Паричехр.*

*Если солнце быстрым ходом гуляет по небу,
То его кружит в каждый миг одна красавица.*

*Муғаннийлар нишотафзо наводин,
Чекиб Ноҳидни ҳар дам ҳаводин.*

*Музыканты, даря радость своими мелодиями,
Спускают с неба Венеру.*

*Зарофат ҳолатида базлагўлар,
Аторудқа қилиб ҳар дам гулулар.*

*Комики, когда проявляют свое остроумие,
Приводят Меркурия в смятение.*

*Бўлур чун шаҳ тараб бирла қадаҳкаш,
Тараб кайфиятидин бўлса сархуш.*

*Когда шах с радостью поднимает чашу,
От радости слегка опьянеет.*

*Бериб юз ганж яхиш сўзга беҳост,
Ёмон сўзни қилиб ислоҳ ила рост.*

*За каждое хорошее слова отдаёт сто сокровищ,
А плохое слово корректирует и исправляет.*

*Ёмон мен айттим топиб сўзум печ,
Анинг базмида сўз ўтмай ёмон ҳеч.*

*Я сказал плохое слово, теряя нить речи,
Ибо в его собраниях никогда не бывает плохих слов.*

*Қуёшдек оламоро базм чоғи,
Жаҳонга ўрт солиб разм чоғи.*

*Во время пира он как солнце украшает мир,
Во время боя бросает в мир огни.*

*Қаёнким барқи тиги шуъла сочиб,
Адувнинг пайкаридин боши қочиб.*

*Где блеснет молния его меча,
Там голова врага убегает от тела.*

*Демасменким, кесиб ўқи зириҳни,
Тахайюл торидин очиб гириҳни.*

*Не говорю, что его стрела проходит через броню,
Она развязывает завязки нити мысли.*

*Синони чун этиб саҳми қазодек,
Адув қаддини айлаб ҳалқа ёдек.*

*Его копъё, как стрела predeterminedения
Как лук сгибает стан врага.*

*Ўзи ҳар сориқим сургач ғазабнок,
Қилиб ул саф ёқосин сар-басар чок.*

*В ярости, когда он бросается в какую-то сторону,
С начала до конца разрывает воротник того ряда.*

*Зафарга сурма рахшининг зубори,
Қуёшқа шуъла тигининг шарори.*

*Пыль его коня – сурьма для глаз победы,
Искра его меча придает блеск солнцу.*

*Ало, токим қуёшдин бўлгай анвор,
Ёруқ қилгай жаҳон мулкани ҳамвор.*

*Эй, пока солнце распространяет свои лучи,
И одинаково освещает страны мира.*

*Жаҳон мулки анга бўлсун муяссар,
Қуёш тоғси анинг бошига афсар.*

*Пусть удастся ему завладеть всем миром,
Пусть солнце станет короной на его голове.*

*Бериб даврон қуёш янглиз камоли,
Фалакдин бўлмасун, ё Раб, заволи.*

*Пусть время возвеличивает его как солнце,
Пусть, о Боже, небо не закатывает его вниз.*

*Кетур, соқий, қадаҳ хуршедини бот,
Ичай шаҳзода ёди бирла, ҳайҳот!*

*Принеси, кравчий, быстро чашу солнца,
Буду пить, вспоминая принца!*

*Ки ҳажридин анинг маҳзунмен асру,
Бўлай беҳушким, мажнунмен асру.*

*В разлуке с ним я очень печальный,
Пусть потеряю разум, ибо сильное безумие овладело
мною.*

Гарольд РОББИНС

(1916–1997)

МЕНИ ТАШЛАБ КЕТМА

Роман¹

*Рус тилидан
Лола ШОИМОВА
таржимаси*

Америка ёзувчиларининг уч авлоди Гарольд Роббинсни ўзларининг устози деб билишади. Бу ёзувчи XX асрнинг иккинчи ярмида Америка адабиётининг етук вакилларидан бири эди. Унинг ҳар бир янги романи Америкада катта шов-шувга сабаб бўларди. “Мустанг”, “Муҳаббатимиз қайга йўқолди”, “Мени ташлаб кетма”, “Алвидо, Жаннет” романлари китобхонлар томонидан ҳозиргача севиб ўқилади. Роббинснинг асарларида турфа феъл-атворли кишилар ҳаёти ва улар тийнатидаги эврилишлар акс эттирилади. Улар эркак интиладилар, ўз бурч ва мажбуриятларини ҳар хил шароитларда синаб кўрадилар, ҳаёт машаққатларида тобланадилар. Барчаси инсоннинг руҳияти, маънавий дунёси ҳамда иродасига боғлиқ.

Ўқувчиларимизга илк бор тақдим этилаётган адибнинг “Мени ташлаб кетма” романи оила муқаддас, деган эзгу ғояга йўғрилган. Асар қаҳрамони Брэд Ровен икки ўт орасида қолади: оталик, эрлик бурчлари уни оиласи томон тортса, юраги севган аёлига талпинади. Эҳтирослар инсонни баъзан қандай мушкул аҳволга солишини ўқувчиларимиз роман мутолааси жараёнида билиб оладилар.

Мукаддима ўрнида хотима

Енгил тамаддидан сўнг соат икки яримда офисга қайтдим.

– Юристдан шартнома келдими? – сўрадим котибамдан.

Котибам тасдиқ маъносида бош ирғади.

– Столингиз устига қўйдим.

Кабинетга кириб, столим устидаги ҳужжатни олиб варақладим. Тиғиз сатрлар, ҳар хил шартлар, изохлар, эслатмалар билан тўлдирилган шартнома маҳорат билан ёзилганлиги сезилиб турибди. Шартномани ўқиб, мамнун бўлдим. Тушликдан кейин бренди ичиб ҳам бундай ҳисни туймагандим.

¹ Журнал варианты.

Телефон жириглади, шартномадан кўз узмаган ҳолда гўшакни кўтардим. Котибамнинг овози янгради:

– Иккинчи аппаратда вашингтонлик Пол Реми.

– Яхши, – дея селекторнинг тугмасини босдим. – Пол, шартномани олдим, – дедим қувнок овозда.

– Брэд! – Пол шартта гапимни бўлди. Унинг овозидаги таҳликадан юрагим шувиллаб кетди.

– Эшитаман, Пол?

– Элейн ўз жонига қасд қилибди!

– Йўқ, бўлиши мумкин эмас, Пол!

Полнинг сўзлари мени ларзага солди. Шартнома қоғозлари қўлимдан тушиб, стол ва гиламга сочилди. Кимдир юрагимни ғижимлагандай бўлди. Оғиз жуфтлашга ҳаракат қилдим-у, гапиролмай гўлдирадим.

Ўзимни креслога ташлаб, бошимни суянчикқа қўйдим. Хона кўз ўнгимда чирпирак бўлиб айланарди. Кўзларимни юмиб, сассиз кичқирдим: “Элейн! Элейн! Элейн!”

Сўнг ўзимни қўлга олиб, тилга кирдим:

– Пол, бу қачон, қаерда содир бўлди?

– Кеча кечқурун. У керагидан ортиқ уйку дори ичган.

Чуқур нафас олиб, аста-секин ўзимга келдим.

– Нега? – жавобини билган ҳолда базўр сўрадим.

– Хат-пат қолдирмабдими?

– Йўқ, ҳеч ким сабабини билмайди.

Нафасимни ростладим. Ўлим ҳақидаги совуқ хабар ҳамма учун кутилмаган ҳодиса бўлиб туюлади.

– Нақадар даҳшатли хабар, Пол.

– Ҳа, Брэд, бу ҳаммамиз учун машъум хабар. Охирги пайтларда у ўзига келиб қолганди. Бундан бир неча ҳафта бурун Элейн полиомиелитнинг¹ олдини олиш бўйича олиб бораётган хайрия ишларида унга ёрдам бераётганиндан Эдит менга жуда мамнунлигини билдирганди. Эдитнинг айтишича, Элейн бошқаларга фойдаси тегаётганидан хурсанд бўлиб, яшашга иштиёқи ортганди.

– Биаламан, – дедим ҳорғин. – Биаламан...

– Шунинг учун телефон қилдим, Брэд. Элейн сени ёқтирарди. У сенга ошиқ бўлганди. Сени Эдитга бир неча мартаба мактаган.

Полнинг сўзлари юрагимга ханжардек санчилди. Мен Полни жим бўлишга мажбур қилмасам, сўзлари билан хонумонимни куйдиради.

– Мен ҳам уни ажойиб аёл деб ҳисоблардим, – дедим маҳзун.

¹ Полиомиелит – асаб системасини фалаж қиладиган ўта юқумли хасталик (*Изоҳлар таржимонники*).

– Биз хаммамиз у ҳақда шундай фикрдамиз. Шунча воқеадан кейин ҳам иродасининг кучлилиги, чидамлилиги барчамизни ҳайратга солди. Энди эса нима сабабдан бу ишга қўл урганини ҳеч қачон билолмаймиз.

Гўшакни илиб кўзларимни юмдим. Ҳа, улар билишмайди. Лекин мен биламан... Кўп, жудаям кўп нарсани биламан. Ўтириб, стол ва гилам устига сочилган қоғозларга тикилдим. Беихтиёр қоғозларни олиш учун энгашигандим, кўзларимга ёш куйилди...

Дераза ёнига бориб ташқарини кузатдим. Кулранг, ғамгин совуқ бино кўкка бўй чўзиб, осмон бағрини тилиб турарди. Мэдисон-авенюдаги бир парча – беш юзга тўрт юз фут¹ жойда умумий майдони ярим миллион квадрат фут бўлган бинолар жойлашган. Янги қўшни уйлар жуда кичкина кўринади. Шаҳарнинг бу манзараси мен мансуб бўлган катта бизнеснинг бир бўлаги эди. Мен эсимни таниганимдан бери бизнес оламига интилдим. Мен энди унинг қийматини биламан: ҳеч нимага арзимайди. Мутлақо ҳеч нимага! Йўлакчадаги кичкина бир одам катта шаҳардан кўра қимматроқ туради.

Мен унинг ўлганига ишоналмасдим. Яқиндагина Элейннинг дудокларидан бўса олар, унинг қўнғирокдек овози кулоғим остида жарангларди. “Элейн!” Бу исми овоз чиқариб айтдим. Бир пайтлар нозик ва ширин туюлган исм юрагимга ханжар каби қадалар эди. Нега бундай қилдинг, Элейн?

Кўп ўтмай хонага маъюс қиёфада дадам кириб келди. У доим тортинчоқ қиёфада юрар, фақат машина мингандагина ўзини дадил ҳис қиларди. Дадам синовчан нигоҳ билан менга тикилди.

– Бу хабарни радиодан эшитиб, дарров сенинг ёнингга келдим, – изох берди у.

– Раҳмат.

Бардан шишани олдим.

– Дада, яхшиман, ҳаммаси жойида.

Иккита финжонга виски қуйиб, бирини унга узатдим.

– Сен дафн маросимига бориб, ундан кечирим сўрашинг керак. Йўқса, ҳеч қачон ҳаловат тополмайсан.

– Аммо мен буни қандай қиламан, дада? – дедим зўрға ўкириб юбормаслик учун пастки лабимни тишлаб.

Дадам оёққа турди.

– Бу қўлингдан келади, – деди ишонч билан. – Чунки сен менинг ўғлимсан, Бэрнард. Сен менинг барча нуқсонларим, камчиликларимни мерос қилиб олган бўлишинг мумкин, фақат қўрқоқлигимни эмас. Бу сенга қанчалик оғир бўлишига қарамай, ишонаман, сен Элейндан кечирим сўрашга куч топа оласан.

Биринчи боб

Соқолимни оларканман, бурчакдаги ойнадан ўз аксимни томоша қилдим. Ваннанинг очиқ эшиги орқали хотиним Маржнинг каравотда ўтиришини кузатдим. Узун, жиллоли, тўлқинсимон қўнғир сочлари нозик, оппоқ елкаларини қоплаган. Қоматини жуда яхши сақлаган, деб фахр билан ўйладим. Унга қараб уч ҳафтадан кейин тўйимизнинг йигирма йиллигини нишонлашимизга ишониш қийин.

Йигирма йил. Икки фарзанд — ўн тўққиз ёшли ўғил ва ўн олти ёшли

¹ Фут – 30,48 смга тенг узунлик ўлчови.

қиз. Рафиқамнинг ўзи ҳали қиз болага ўхшайди. Хушбичим қоматида ўша тўйимиз бўлган йили кийган ўн тўққизинчи ўлчамли кийим.

Унинг кулранг-мовий кўзлари бурунгидай ёниб турар, лаблари эса бўялмаса ҳам майин ва юмшоқ эди. Бу лаблар Маржнинг саховатли ва катъиятлилигидан, ияги сал кенгроқ, юмалоқ бўлиб, унинг тўғриси ўз ва поклигидан дарак беради.

Димоғимда аллақандай куйни хиргойи қилиб, соқол олишда давом этдим. Мен бахтли эдим – буни инкор этишнинг нима кераги бор? Шуниси қизикки, йигирма йиллик оилавий турмушдан сўнг ҳам ҳаёт икиркиркиларидан кўнглим совимаган эди.

Юзимга атир пуркагач, устарани ювиб, сочларимни тарадим. Менинг фойдамга яна бир очко. Охирги беш йилда сочим оқарганига қарамай, ҳали сержило эди. Ётоққа қайтганимда, у ерда ҳеч ким йўқ экан. Каравотнинг устида тоза кўйлак, пайпоқ, ич кийим, костюм ва бўйинбоғ турарди. Жилмайиб кўйдим. Марж гардеробимни қаттиқ назорат қиларди. Унинг айтишича, менинг касбимдаги одам пўрим кийиниши лозим.

Аммо охирги саккиз-тўққиз йил давомида мен бундай кийина олмадим. Қачонлардир отнинг ёпинчиғига ўхшаш кийимларни кийиб, бошқаларнинг фикрига тупуришим мумкин эди. Лекин энди мен — оддий матбуот вакили эмасдим. Жамоат билан алоқа қилиш бўлими маслаҳатчиси лавозимига ўтгач, йилига уч минг ўрнига ўттиз минг доллар мояна ола бошладим ва катакка ўхшаш, телефон будкасини эслатувчи, ёзув столи аранг сиғадиган тор катакни эмас, Мэдисон-авенюдаги осмонўпар биноларнинг бирида жойлашган алоҳида хонани эгалладим.

Нонушта қилиш учун ошхонага кирганимда, Марж хат ўқиб ўтирарди. Мен унга яқинлашиб, ёноғидан ўпиб кўйдим.

– Хайрли тонг, азизам!

– Хайрли тонг, Брэд! – кўзини қоғоздан узмаган ҳолда жавоб берди у.

Хотинимнинг елкаси оша хатга қараб, таниш дастхатга кўзим тушди.

– Брэдми? – деб сўрадим, ўғлим Брэд Ровенни назарда тутган ҳолда.

У коллежнинг биринчи курсида ўқир, анчадан бери уйда бўлмагани боис аввалгидек ҳафтасига бир марта эмас, онда-сонда хат ёзиб турарди.

Марж “ҳа” дегандай бош ирғади.

Стolni айланиб ўтиб, ўз жойимни эгалладим.

– Нималар деб ёзибди? – сўрадим финжондан апельсин шарбатини хўпларканман.

Рафиқам кулранг кўзларини менга тикди.

– Имтиҳонларини ўртача саксон баллга топширибди. Фақат математика фанидан муаммолари бор экан.

Жилмайиб кўйдим.

– Хавотирга ўрин йўқ. Мен ҳам коллежда ўқиганимда бу машмашаларни бошимдан ўтказганман.

Апельсин шарбатини ичиб бўлгач, хизматкор аёл Салли тухум ва тузланган чўчка тўши келтирди.

Икки нарса жону дилим: нонуштада тухум ейиш ва тонгда душ қабул қилиш.

Болалигимда бу нарсалар мен учун эришиб бўлмас дабдаба бўлиб туюларди. Биз Нью-Йоркда яшардик. Отам такси хайдарди. У ҳозир, олтмиш тўрт ёшида ҳам руль чамбарагини айлантириб юрибди. Ортиқча пулимиз йўқ эди. У менга фақат шахсий машина сотиб олиб беришим учун ижозат берди. Қайсидир жиҳатлари билан дадам ғалатиноқ чол.

Онамнинг ўлимидан сўнг бизникига кўчиб келишга қаршилиқ қилди. “Менинг жойим – учинчи авенюда”, дерди доим. Гап фақат бунда эмасди. У онадан узоқда яшашни истамасди. Учинчи авенюдаги уйимиздан онамнинг нафаси келиб турарди. Падаримнинг туйғуларини ҳурмат қилганим учун кўчиб келишга мажбурламадим.

Дастурхонга қизим Жини яқинлашди. У ҳар доимгидай шошиларди.

– Нонушта қилиб бўлдингизми, дада? – сўради у.

Мен жилмайиб қўйдим. Жини – ўзимнинг жондан азиз қизалоғим.

У менга Маржни эслатади, фақат сал тантиқроқ.

– Бунча шошилмасанг? Ҳали қаҳва ичмадим.

– Мактабга кеч қоляпман, дада! – оёқ тираб олди у.

Қизимга меҳр билан боқдим. Уни ўзим эркалатиб юборгандим. Жинининг ортидан эшик томон юриб, остонада хотинимга ўгирилдим. У мени табассум билан кузатиб турарди. Жавобан мен ҳам табассум ҳадя этдим.

– Биласизми, хоним, агар мен ёш йигит бўлганимда, шубҳасиз, яна сизнинг қўлингизни сўраган бўлардим.

Иккинчи боб

Йўлакчадан машина томон юрдим. Куз, октябрь ниҳоялаб бормоқда. Мен олтин кузни ўкинч билан кузатардим. Йилнинг бу фаслини жуда яхши кўраман. Кимдир баҳорнинг яшиллигини ёқтирса, мен кузнинг зийнاتини севаман. Бу ранглар менга бошқача таъсир қилиб, завқимни оширади, куч-қувват бағишлайди.

Машина ёнида тўхтаб, Жинига қарадим.

– Нега уловнинг тепасини очдинг? – сўрадим ўриндикдан пальтомни олиб киярканман.

– Шундай машинанинг томини ёпиб ҳайдаб бўларканми?

Жини ҳақ эди. Шаҳар ташқарисида тиниқ осмон остида, ён-атроф олтинранг барглар билан қопланганда машина ҳайдаш кишига сўз билан ифодалаб бўлмайдиган ҳузур-ҳаловат бағишлайди.

– Дада, юбилейга оймга нима совға қиласиз? – кутилмаганда Жинининг овози янгради.

Қизимга ўгирилдим, Жинининг кўзлари йўлга қадалганди. Мен бу ҳақда ўйлаб кўрмабман.

– Билмадим, – деб очиғини айтиб қўяқолдим.

У мен томонга ўткир нигоҳини қадади.

– Бу масалани тезроқ ҳал қилиш лозим, – деди Жини ишбилармонлик билан. – Бир ойдан кам вақт қолди.

– Унга нима совға қилсам хурсанд бўларкан, билмайсанми?

– Айтайлик, мўйнали пўстин, – деди у ва яна йўлга тикилди.

Қизимга ҳайрон бўлиб тикилдим ва ишончсизлик билан сўрадим:

– У мўйнали пўстин олишни хоҳлармикан? Сен доим унга мўйнали пўстин керакмас дердинг.

– Дада, сиз мени ҳайрон қолдирыпсиз. Қайси аёл совғага мўйнали пўстин олишни орзу қилмайди? Тушунмайман, ойм сизнинг нимангизга учдийкин? Романтикадан йироқсиз, – деб кулди.

Беихтиёр жилмайдим. Жинидан чақалоқларни лайлак олиб келади деган чўпчакка ҳали ҳам ишонасанми, деб сўрашимга бир баҳя қолди. Лекин ўн олти ёшга тўлган, ҳаётнинг барча ҳақиқатларини тушуниб бо- раётган қизингдан бу ҳақда сўраш нокулай.

* * *

Мен соат ўн бирда хуш кайфиятда ишхонага кириб келдим. Дон Марж учун ажойиб совға тайёрлашга ваъда берди. Марж ёзда ипакдан кўйлак тиктирганда унда ўлчамлари қолган экан. Унинг ваъдасини бажаришига ишондим. Олти ярим минг учун ҳаракат қилса бўлади.

– Хўжайин, каерда эдингиз? – Пальто ва шляпамни олаётиб сўради котибам Микки.– Вашингтондан Пол Реми эрталабдан бери кўнғирок қилапти.

– Дўконларни айландим. Унга нима керак экан? – дедим ўгирилиб.

– Айтмади. Сизда муҳим гапи бор экан.

– Вашингтонга кўнғирок қил.

Микки чиқиб кетгач, Полга нима керак экан деб ўйландим. Ишонаманки, унинг ҳамма ишлари жойида. Моҳир сиёсатчининг ишлари, у ҳар қанча тажрибали бўлмасин, исталган вақтда чаппасига айланиб кетиши мумкин. Пол президент ёрдамчиси эди. У жуда бамаъни йигит. У билан дўстлигимиз урушнинг илк кунларидан бошланган.

Мени хизматга яроқсиз деб топишгач, ҳарбий саноат бошқармаси реклама бўлимига ўтказишди. Шу ерда Полни биринчи марта учратдим. У матбуот билан алоқа бўлимини бошқарарди. Мен унинг кўлига тушдим. Бу бахтли тасодиф эди. Биз тез тил топишдик. Уруш бошлангунга қадар у ғарбий соҳилдаги доврўғи кетган ишбилармонлардан бири эди. Пол Реми Вашингтонда давлат лавозимларидан бирини эгаллаш учун фирмасини сотган. Бундан сал олдинроқ мени ҳам кинокомпаниядан ишдан бўшатишганди, иш излаб пойтахтга йўл олгандим.

Уруш тугаган кун у мени кабинетига чақирди.

– Энди нима қилмоқчисан, Брэд? – деб сўради мендан.

Кифтимни учириб кўйганим ҳамон ёдимда.

– Балки янги иш излаб кўрарман.

– Шахсий фирма очиш ҳақида ўйлаб кўрмадингми?

– Бизнес учун катта маблағ керак. Чўнтагим кўтармайди. Бунақа пулим йўқ.

– Сенинг ёрдамингга муҳтож бир неча ишбилармонларни биламан. Иш бошлашинг учун сенга унча катта бўлмаган идора керак.

Полга диққат билан разм солдим.

– Бу хомхаёл. Ҳар бир матбуот вакилининг ушалмас орзуси, – дедим Полнинг рўпарасидаги креслога чўқарканман. – Давом эт.

Ҳаммаси шундан бошланди. Кичкина бир хонали уйни идора учун ижарага олдим. Котибаликка Миккини ёлладим. Кейинчалик каттароқ бинога ўтиб, ходимларим сонини йигирма бештага оширдим. Полнинг дўстлари, таниш-билишлари кўп эди. Ўз навбатида уларнинг ҳам ошна-оғайнилари бор эди.

Телефон жиринглади. Гўшакни кўтарганимда Миккининг овози янгради.

– Брэд, жаноб Реми алоқада.

Селектор тугмасини босдим.

– Салом, Пол. Ишларинг жойидами?

– Брэд, сендан бир илтимосим бор эди.

– Бемалол, Пол! Хизматингга тайёрман!

– Бу Эдитнинг хайрия ишларига тегишли, – деди у.

Эдит – Полнинг хотини. Донғи чиққан аёл. Унга Вашингтоннинг серташвиш ҳаёти ўз таъсирини ўтказган. Эдитга қўлимдан келганча ёрдам берар-

дим. Буни ўзимни Полнинг олдида қарздордек ҳис этганим учун қилардим.

– Албатта, Пол, – дедим, – жоним билан! Гапир!

– Брэд, нима масаладалигини билмайман-у, Эдит бугун сенинг қабулингга Хортенс Элейн Шайлер хоним келишидан огоҳлантириб қўйишимни илтимос қилди. Унинг ўзи сенга ҳаммасини тушунтираркан.

– Яхши, Пол, – дедим қоғозга аёлнинг исм-фамилиясини ёзиб оларканман. – Қўлимдан келганча ёрдам бераман.

Бироз гаплашгач, гўшакни қўйиб, қоғозга тикилдим. Хортенс Элейн Шайлер. Вашингтонлик хонимларга хос оддий фамилия. Ўзи ҳам фамилиясига мос қари кампир бўлса керак.

Учинчи боб

Соат тўрт яримда ҳисобчим Крис билан пўлат қуювчилар ассоциациясининг буюртмасини бажаришни муҳокама қилдик. Криснинг мовий кўзлари металл гардишли кўзойнаги тагидан йилтираб турар, у шу туришида жуда бахтиёр кўринар, ҳар доимгидай пул ҳақида гапирарди:

– Тўрт юзта газетада ҳафталик нашр беш юз ўн беш минг долларга тушади. Бизнинг ўн беш фоизлик воситачилик ҳаққимиз етмиш минг долларни ташкил этади. Рассомга, кўпайтириш ва макетга солиш ишларига ҳафтасига минг доллар, йилига эса эллик икки минг доллар сарф қилинади...

Ортимда эшик очилганини эшитиб, ўғирилдим. Микки экан.

– Сендан безовта қилмасликни сўрагандим, шекилли?

– Брэд, қабулингизга Шайлер хоним келди, – деди Микки ғазабланганимга эътибор ҳам бермай, хотиржам оҳангда.

– Шайлер хоним? Ким у?

– Хортенс Элейн Шайлер хоним. У қабул қилмасангиз ҳам хафа бўлмаслигини, уни қабул қилиш ҳақида яқиндагина сизни огоҳлантиришганлигини айтди. Эртага у Вашингтонга қайтиб кетаркан. Сиз билан қачон учрашиш мумкинлигини сўрапти.

Шунда бу Эдит айтган ҳалиги кампир эканлиги ёдимга тушди.

– Унга айт, беш-ўн дақиқа кутиб турсин.

– Майли, бугунга етар, – дедим Крисга. – Қолганини эртага муҳокама қиламиз.

– Эртага соат иккида Мэтт Брэйди ва қўмитанинг бошқа аъзолари билан учрашишинг керак, режани ўрганишга вақтинг қолмайди, – таъкидлади Крис.

– Хавотирланма, Крис. Уларнинг зуваласи ҳам бизникига ўхшаб қорилган. Улар ҳам аёлларни, пулни, майни хуш кўришади. Фаришта эмас-ку уларинг. Биз уларнинг кўнглига йўл топамиз. Истаган одам билан келишса бўлади, фақат унга нима кераклигини билиш, тушуниш лозим. Агар шу ишларни бажаролсак, буюртма бизники деявер. Ҳаммаси оддий.

Крис бош чайқади. Ҳисобчимнинг устидан хаёлан кулганча тугмачани босдим. Бечора Крис, у ўтган замонда яшайди.

– Микки, – дедим телефонда, – кампир олдимга кирсин.

– Нима дедингиз, Брэд? – ҳайрон бўлиб сўради Микки.

– Кампирни олдимга киргиз! Бугун сенга нима бўлган? Қулоғинг том битганми?

– Сиз уни олдин кўрмаганмисиз? – ўзини кулгидан зўрға тутган ҳолда сўради Микки.

– Йўқ, келажакда ҳам кўриш ниятим йўқ.

Энди Микки ўзини кулгидан тўхтатолмади.

– Ўйлайманки, сиз ўз фикрингизни ўзгартасиз.

Элейн Шайлернинг истикболига журъатсизлик билан қадам ташларканман чиндан ҳам фикрим ўзгарди. Салом-алиқдан сўнг унга тикилиб қолдим. Кинокомпанияда ишлаган пайтларим дунёнинг гўзал аёлларини кўп кўрганман, улар билан мулоқотда бўлганман, бу менинг хизмат вази-фамга кирарди. Лекин бу аёл бошқача, ундан ўзига хос асилзодалиқ барқ уриб турарди. Қаршимда зилол сувдек тиниқ олмос, олтиннинг энг олий нави, тонгги нозик офтоб, гул дўқонидаги энг гўзал оқ орхидея, кўкламнинг зумрад яшиллиги, Билли Эпстайннинг муҳаббат ҳақидаги кўшиғи гавдаланганди гўё..

Тўқ жигарранг сочлари елкаларига тушган. Мовий кўзлари тубсиз денгизни эслатади. Юзлари чўзиқроқ, нозик, бурни сал юқорига кўтарилган, ияги юмалок, бир текис тишлари оппоқ ялтирайди.

– Менга Брэд деб мурожаат қилаверинг, марҳамат, ўтиринг, – дедим у томонга креслони сурарканман.

У ўтирди. Мен сал-пал титраб, ўзимга келиш учун катта столим ёнига қайтдим ва яна Шайлер хонимга нигоҳ ташладим. У қўлқопларини ечди. Шунда кўзим унинг оппоқ, нозик, садафранг лак суртилган тирнокларига тушди. Чап қўлида катта ёқут кўзли узук.

– Мени Элейн деб атайверинг. Менга ҳеч қачон Хортенс деган исм ёқмаган, – деди у дўстона жилмайиб, – бу исм учун онамни сира кечиролмайман.

У ясси олтин суви югуртирилган ясси портсигардан сигарета олди, столни айланиб ўтиб унга олов ёқаман деб пешонамни уриб олишимга бир баҳя қолди. Элейн сигаретани чуқур тортиб, секин тутун чиқарди. Мен ўз жойимга қайтдим, қалбимда сабабини ўзим ҳам тушуна олмаган ғалаён авж олди. У кўзларини катта очиб тикилди.

– Эдит сиз билан учрашишни маслаҳат бериб, бу дунёда менга ёрдам бера олиши мумкин бўлган ягона одам сиз эканлигингизни айтди.

– Сизга қандай ёрдамим тегиши мумкин?

– Мени полиомиелит касаллигининг олдини олиш бўйича маҳаллий кўмита раиси этиб сайлашди. Ўйлашимча, сиз менга сезиларли натижалар берувчи компания ишини самарали режалаштиришга ёрдам қила оласиз.

Унга бўлган майлим бир лаҳзада йўқолди. Элейнни фақат бир нарса ташвишга соларди – кўпроқ газета саҳифасини эгаллаш. Бирдан ундан ихлосим қайтди. Нега бундай аҳволга тушганимни тушунмадим. Оқсуяк оймчаларнинг ҳаммаси бир хил – машҳурликни, матбуот эътиборини қозонишни орзу қилишади.

– Сизга ёрдам бера олсам, бошим кўкка етарди, Шайлер хоним, – дедим куруққина қилиб, – котибамга манзилингизни, ташкилотингиз фаолияти тўғрисидаги маълумотларни қолдирсангиз, матбуотда ўзингизга хос сиймонгизни яратардик.

У суҳбатимизнинг бундай якун топишини кутмаганидан кўзларида ҳайрат билан ажабланиб тикилди.

– Кўлингиздан келадигани бор-йўғи шуми, жаноб Ровен? – деб сўради ишончсизлик билан.

– Сизга шу керак эмасми, Шайлер хоним?

– Мени нотўғри тушундингиз, жаноб Ровен. Менга машҳурлик керак эмас, бундан чарчаганман. Бу ерга келишимнинг сабаби, сизнинг ёрдамингизда одамларни полиомиелит касаллиги хавфидан оғохлантириш,

хабардор қилиш эди. Полиомиелит касаллиги оқибатида яқинларимни йўқотиш нима эканлигини яхши биламан, шу сабабли бу ишга киришгандим. Бошқа оналарга, аёлларга ўзимнинг қисматимни раво кўрмайман.

Элейн эшикка йўналди. Мен янглишганимни фаҳмлаб ўрнимдан сапчиб турдим-да, эшик ёнига етганида уни тўхтатдим. Элейннинг кўзлари тўла ёш эди.

– Шайлер хоним, узр, айтган гапимдан хижолатдаман. Учинчи авенюлик аҳмоқни кечиринг!

У кўзимга тикилиб, чурқ этмасдан креслога ўтирди. Олтин портсигаридан сигарета чиқариб, лабига олиб борди. Унинг қўллари титрарди. Гугурт ёқиб унга тутдим.

– Кечиринг, айбдорман, – дедим олов шуъласи унинг юзини ёритгач, – мен сизни машҳурлик излаб юрган аёллардан бири деб ўйлабман.

У менга тикилиб қолди. Кўкиш тутун юзини қоплаб олди. Тутун тарқагач, кўзлари кўринди. Элейннинг дард тўла кўзларига чўкиб кетдим. Ўзимни уни кучоқлаб, эркалаб таскин беришдан зўрға тийдим. Ҳеч кимнинг бундай азоб чекишини истамайман.

– Брэд, сиз ҳақиқатан ҳам менга ёрдам берсангиз, кечираман, – деди у сокин ва юмшоқ оҳангда.

Тўртинчи боб

Телефон жиринглади. Крис экан. Унинг гаплари кулоғимга кирмас, кўзларим Шайлер хонимда эди. Хоним креслодан туриб, деворда илинган плакатларнинг ёнига бориб, уларни ўқий бошлади. Аёлнинг ҳаракатланиши, ўзини тутиши, бошини эгиб эскизларни томоша қилиши менга жуда ёқарди.

– Ҳа, бу пўлат қуювчиларнинг жамоатчилиги билан алоқасини тарғибот қилувчи компаниями? – деб сўради у.

– Сиз бу ҳақда эшитганмисиз?

– Охирги икки ҳафта давомида фақат шу ҳақда гапиришмоқда.

Ажабланиб қолдим.

– Амаким Мэтт Брэйди “Консолидейтид Стал” бошқармаси раиси. Охирги икки ҳафтани мен унинг уйида ўтказдим.

Хуштак чалиб юбордим. Мэтт Брэйди пўлат билан шуғулланувчи машҳур корчалонлардан бири эди. У ақлли, шу билан бирга сочининг учидан тортиб оёғигача қароқчи, раҳмсиз, бешафқат инсон бўлиб, унга бизнинг тишимиз ўтмасди. Ҳатто Крис ҳам ундан кўрқарди.

– Мени Худонинг ўзи асради, Мэтт Брэйдининг жиянини хонамдан ҳайдашимга бир баҳя қолибди-я! Унда мен пўлат қуювчилардан буюртма олишдан умидимни узсам ҳам бўларди.

– Аслида амаким меҳрибон одам, мен уни жуда ҳам яхши кўраман.

Ичимда кулиб қўйдим. Ҳеч қачон Мэтт Брэйдидек инсонни меҳрибон деб аташга тилим бормасди, чунки у охирги иқтисодий инкироз даврида барча майда пўлат қуювчи компанияларни синдириб, ютиб юборганди. У ўзининг қилмишлари билан қанча одамнинг бошига етгани ёлғиз Худога аён.

Ёзувларимга қарадим.

– Келинг, ўзимизнинг муаммоларимизга қайтайлик. Сиз айтган ташвиқотларни ўтказишда муаммо шуки, жамоатчилик турли ачинарли воқеаларни ўқишдан чарчаган ва эшитишни ҳам истамайди. Лекин бир-галикда бу масалани ҳал қила оламиз, деб ўйлайман.

– Барча зарурий нарсаларни ўзим ҳал қиламан, – деди шошиб Элейн.
– Яхши, газета, радио ва телевидение учун сиздан бир қатор интервьюлар оламиз. Сиз ўзингизни қўлга олиб, бахтсизлигингиз ҳақида гапириб берасиз.

Элейннинг юзларига ғам соя солиб, кўзларида чексиз мунг пайдо бўлди. Мен бундай дардни ҳеч кимнинг кўзида кўрмаганимдан беихтиёр Элейннинг қўлларини ушладим, бу қўллар кафтимда музлаб қолди.

– Сиз ҳақсиз, мен бу ҳақда барибир гапиришим керак, шуниси маъқул, – деди аёл. – Кетадиган вақтим бўлди, майли, энди бора қолай.

– Ҳали гаплашиб бўлмадик, шекилли, – дедим уни қўйиб юборгим келмай. – Сиз эртага Вашингтонга кетасиз, шундайми?

– Янаги ҳафта қайтиб келаман, – деди у ойначасига қараб.

– Бугунги ишни эртага қўйма, дейишган. Балки бирга бирон нарса ичармиз?

– Брэд, мени нима мақсадда ичишга таклиф қиляпсиз? – деди Элейн менга ўгирилиб, тик боқаркан.

Ўзимни севган кизини учрашувга таклиф қилиб, рад жавоби олган ўспирин йигитдай ҳис этиб, ноқулай аҳволга тушдим. Муносиб жавоб излай бошладим.

– Сизнинг олдингизда ўзимни гуноҳкор ҳис этаяпман, айбимни ювмоқчи эдим.

Унинг юз ифодаси ўзгариб, жилмайди.

– Ҳожати йўқ, Брэд, мен сизни кечирганман, – деди у шивирлаб. – Душанба куни қайтаман, агар вақтингиз бўлса балки ўшанда учрашармиз.

– Унда шу ерда, соат бирда учрашсак-чи?

– Келишдик, – деди Элейн жиддий оҳангда.

* * *

Бутун йўл давомида фақат Элейн ҳақида ўйларканман, қилигимдан жаҳлим чиқа бошлади. Менга нима бўлди? Ахир мен ундан ҳам гўзал, ундан-да жозибалироқ аёлларни кўп учратганман-ку... Кечки овқат маҳали Маржга Элейннинг ташрифи, суҳбат давомида ўзимни қандай тутганим ҳақида гапириб бердим.

Марж мени ҳар доимгидай жимгина, диққат билан тинглади ва чуқур хўрсинди.

– Сенга нима бўлди? – деб сўрадим.

– Бечора... Бечора бахтиқаро аёл, – деди у секингина.

Кўзим ярқ этиб очилди, Марж қоронғи хонада чирок ёққандай, нишонга урди. Ҳаммаси ўз жойига тушди. Шу вақтгача Элейн Шайлер мен учун ҳеч ким эди. Энди унга раҳмим келаяпти. Нима учун у ҳақда ўйлаётганимни энди тушундим. Ухлашга ётарканман, ўзимга келиб, анча энгил тортдим. Элейн Шайлер душанба куни хонам остонасини хатлаганда, мен ногўғри фикрга борганлигимни, адашганимни тушундим.

Бешинчи боб

Душанба куни офисга келганимда, аввалги ҳаяжонни ҳис қилмадим. Ҳаммасини режалаштириб олдим, хушмуомалалик билан Элейнни энгил тамадди қилишга таклиф этаман, ёрдам бераман ва шу билан ҳаммаси тугайди деб ўйладим. Жилмайиб, келган хатларни ажратиб, ўқий бошладим.

Э, Худо, аҳмоқлик қилишимга сал қолди-я? Қирқ уч ёш – ҳазилакам ёш эмас. Босикрок, ақллироқ бўлишим керак эди. Эркак ҳаётининг маълум бир даврида муҳаббат ва аёл асосий ўрин тутиб, ҳам жисман, ҳам руҳан бирлашиб кетади.

Бунақаси фақат ёшликда бўлади, ҳарқалай, қирқ уч ёшда эмас. Бу ёшда бошқа кизиқишлар пайдо бўла бошлайди. Мана шу жараён улғайиш деб аталади. Бу жараён тенгдошларимда қандай кечганини кўрганман. Қирқ уч ёшда муҳаббат инсондан жуда катта жисмоний куч ва ҳис-туйғуларни талаб қилади. Бу ёшдаги одам кучини муҳаббатга эмас, бизнесга қаратиши лозим. Қайсидир ёзувчининг: “Бизнес – Америкада муҳаббатнинг ўрнини босади”, деган гапи эсимга тушди. Вақт ўтган сари эркак жамиятда ўз ўрнини топиш йўлларини излайди. Ортиқча ўй-хаёллардан қутулишнинг асосий йўли эса тадбиркорлик фаолиятини йўлга қўйишдир. Шунинг учун бу ёшда кўпчилик эркакларда иш аёлнинг ўрнини эгаллайди. Инсоннинг имкониятлари чекланган, ҳозиргача имкониятим нималарга қодирлигига ақлим етмасди. Бунинг устига, Элейн – Мэтт Брэйдининг жияни бўлса, ортиқча муаммонинг нима кераги бор?

– Салом, Брэд! – деди Элейн хонамга киргач, сокин ва эркаловчи оҳангда.

Маълум муддат довдираб қолдим, кейин унинг ёнига бориб қўлларини ушладим.

– Элейн... – Унинг нозик ва муздай қўллари кафтимни куйдирди. – Келганингиздан жудаям хурсандман.

У кулиб нимадир демоқчи бўлиб юзимга қаради-ю, гапиролмай сўзлари бўғзида қолди. Элейннинг кўзларига ғам соя солди ва у кўзларини олиб кочди.

– Кечиринг, Брэд, сиз билан овқатланишга боролмайман, – деди кўлини тортиб оларкан, деярли шивирлаб.

– Нимага?

– Учрашувим борлиги эсимдан чиқибди. Узримни айтишга киргандим.

– Нега ёлғон гапираяпсиз? – деб сўрадим Элейннинг кўзларига тикилиб.

Танасини куч тарк этгандай у менинг қўлларимда эрий бошлади. Элейннинг кўзларидан ёш томчилади.

– Мени қўйиб юборинг, Брэд! Сизга менинг шунча бахтсизлигим камми?

Элейннинг ожиз товуши менинг қаҳримни эритиб юборди. Уни қўйиб юбориб креслога чўқдим.

– Майли, Элейн, истасангиз, кетишингиз мумкин.

У иккиланиб, менга тикилди.

– Кечиринг, Брэд.

Жавоб бермадим. Эшик ёпилди, унинг ортидан маъносиз тикилдим. У ҳақ эди. Ҳаммаси кундай равшан, мен бошимга ғалва сотиб олаётгандим. Бу аёл эрмак учун юриб, кейин ташлаб кетиш мумкин бўлган аёллар тоифасидан эмас. Фақат уни деб яшашга арзирли аёл эди.

Пўлат қуювчилар ассоциациясининг бунортмаси бўйича ҳисоботларни текшириб, виза қўйиб, Крисга жўнатдим. Соат беш яримда шаҳарга келган Пол Реми билан учрашиш учун идорадан чиқиб кетдим. Ҳаво очик, булутсиз бўлса-да, совуқ эди. Чуқур нафас олиб, пиёда сайр қилиш мен учун фойдали деган қарорга келдим. Эллик иккинчи кўча билан Мэди-сон-авенюга етиб бориб, ресторанга бурилдим. Столга яқинлашганимда

Пол мени кўриб ўрнидан кўзгалди. Эдит эрининг ўнг томонида ўтирарди. Полнинг кўлини сикдим, Эдитга ўгирилиб, жилмайдим.

– Мана бу кутилмаган совға. Ташрифингиз ҳақида хабар бермаганингиз учун Марж хафа бўлади.

– Бу биз учун ҳам кутилмаган воқеа бўлди, Брэд. Сизни кўрганимдан хурсандман, – деди Эдит жавобан жилмайиб.

– Мен ҳам. Кундан-кун ёшариб кетаяпсиз, – дедим столга ўтириб.

– Ўша навқирон Брэдни кўраяпман, – деб кулди. Менинг сўзларим уни хурсанд қилиб юборди. Столда тўртинчи одам учун ҳам овқатланиш анжомлари қўйилганди. Савол назари билан Полга қарадим.

– Яна кимдир келиши керакми?

Пол энди гапиришга оғиз жуфтлаганда Эдит ундан олдин жавоб берди:

– Ҳа, у хозир келади! – деди Эдит.

Пол елкам оша орқага назар ташлади ва ўрнидан турди. Беихтиёр мен ҳам ўрнимдан туриб, ортимга ўгирилдим. Назаримда нигоҳларимиз бир пайтда тўқнашди. Унинг кўзларида бир лаҳзада олов пайдо бўлди ва бу олов бирдан сўнди. У сусткашлик билан бизнинг столга яқинлашди.

– Жаноб Ровен, сизни кўрганимдан мамнунман, – деди Элейн нозик кўллларини менга узатаркан.

Олтинчи боб

Қуюқ зиёфатдан сўнг Пол ва Эдит самолёт сари, мен Элейн билан гаплашмасдан, жимгина машина томон йўл олдик. Ўзимни машина ўриндиғига ташлаб, Элейнга қарадим. У олд ойна орқали самолётнинг учишини кузатиб турарди. У жуда ғамгин эди ва назаримда ўзини ёлғиз хис қиларди.

– Бирон нима бўлдими? – сўрадим ундан.

– Йўқ, ҳаммаси жойида, уларнинг соғ-саломат учиб кетганлигини кўрмоқчи эдим.

– Ҳар доим улар ҳақида шундай қайғурасизми? – дедим. Саволим худди тасдиқдай эшитилди.

У бош ирғади.

– Мен уларни яхши кўраман, агар Пол ва Эдит бўлмаганда, бунча ғам-қайғуни қандай кўтарардим, билмадим, – деди Элейн.

Мен қимир этмасдан унинг сигарета чўғи ёритиб, товланиб турган ёноқларини кузатардим, унинг кўзлари тубида учқун пайдо бўлди. Бирок менга қараганида Элейннинг лабидаги табассум бирпасда қаергадир ғойиб бўлди.

– Мен сизни яна учратаман деб сира ўйламагандим, – деди Элейн.

– Мен ҳам. Учрашганимиздан афсусдамисиз?

У бир лаҳза жим бўлиб қолди.

– Нимани ҳис қилаётганимни билмайман, Брэд, аслида бу саволга аниқ жавоб беролмайман.

– Мен эса нимани ҳис қилаётганимни яхши биламан, – дедим ишонч билан.

– Бу сиз учун осон, чунки сиз эркак кишисиз. Аёллар учун катта аҳамиятга эга бўлган нарсалар эркаклар учун у даражада муҳим эмас. Кўп нарсаларга енгилроқ қарайсизлар.

– Шундай деб ўйлайсизми?

Сигаретани ойнадан улоқтириб, Элейннинг елкасидан ушлаб, ўзимга

тортдим. Ундан бўса олдим. Унинг лаблари на иссиқ, на совуқ эди. Элейннинг юзига қарадим, унинг ҳайратдан катта очилган кўзлари менга тикилиб турарди.

– Сени илк маротаба учратганимдаёқ бўса олишни хоҳлагандим.

Элейн эшик томонга сурилди. Кейин чуқур “ух” тортиб, бошини орқага, ўриндик суянчиғига ташлади.

– Дэвид ҳаётлик чоғида биронта эркакка қайрилиб боқмаганман, у ҳам бегона аёлга қарамаган. Уруш пайтида биз узоқ вақт кўришолмадик. Ўша вақтдаги Вашингтон эсингда бўлса керак. Бузуклик авж олган, бундан менинг кўнглим айнирди.

– Сен ҳалиям эрингни севасанми?

У дардли кўзларини мендан олиб қочди.

– Саволинг ноўрин. Дэвид вафот этган.

– Аммо сен тириксан-ку, ёш бола эмас, кап-катта аёлсан. Севиш ва севимли бўлиш – ҳар бир инсоннинг энг зарурий эҳтиёжларидан бири ахир.

– Бу билан сени севиб қолдим демоқчимисан? – деб сўради у ишончсизлик билан.

Бир лаҳза ўйланиб қолдим.

– Билмадим, балки... Аниқ билмайман.

– Бўлмаса нима демоқчисан, Брэд? Нима хоҳлаётганингни нега очик айтмайсан?

Унинг нигоҳларидан қочиб, қўлларимга тикилдим.

– Мен ҳозир бир нарсани биламан, у ҳам бўлса, сени қўмсаепман. Сени биринчи марта кўрганимдаёқ, ёқтириб қолганман. Бунинг нима эканлигини, нима учун бунақа бўлаётганини тушунмаяпман. Умрим бино бўлиб ҳеч қачон, ҳеч кимга бунчалик интилмаганман.

Элейн лол эди.

– Брэд, – деди у паст овозда.

Мен ундан яна бўса олдим. Элейннинг совуқ лаблари жонланди. Бу лаблар майин, нозик ва бироз титрарди. Уни бағримга босдим. У бошини қўлларимга қўйди. Элейн эркаловчи нигоҳлари билан менга тикилди. Унинг нигоҳлари меҳр-муҳаббатга тўла эди.

– Брэд, хотининг билан муносабатинг қандай? Сен уни севасанми?

– Албатта, севаман. Севги-муҳаббат бўлмаса, шунча йил бирга яшаб бўладими? – дедим ўзимни ноқулай ҳис қилиб.

– Бўлмаса бу ғалва нимага керак ё бир хилликдан зерикдингми? Янги саргузашт, янги ғалабалар изляяпсанми? – деб секин сўради Элейн.

– Бу саволинг адолатдан эмас. Мен сенга айтдим-ку, нега бунақа бўлаётганини ўзим ҳам тушунмаяпман. Эркак ва аёл ўртасида пайдо бўладиган севги учқуни нималигини ҳам билмайман. Ҳеч қачон бегона аёлларга қарамаганман, чунки бунга вақтим ҳам, хоҳишим ҳам бўлмаган, куним иш билан ўтарди. Билганим шуки, мен сени севиб қолдим, биз бир-биримизга олдин сенинг ҳам, менинг ҳам ҳаётимда бўлмаган нарсаларни беришимиз мумкин. Сенсиз яшай олмайман, ўлиб қоламан демайман, чунки эришиб бўлмайдиган кўп нарсасиз ҳам яшашим мумкин. Бунга аниқ биламан. Ҳаёти давомида инсон умидсизликка тушади, бирор нарсадан кўнгли қолади, бу ташвишлар қанчалик катта бўлмасин, инсон барибир уларга кўниб, кўникиб яшайверади. Сенга бир нарсани айтишим мумкин: ҳозирги аҳволимда сендан воз кечишга ўзимни мажбур қилолмайман.

Элейн истехзоли жилмайди.

– Брэд, сен тўғрисиўз, ҳалол инсонсан. Сенинг ўрнингда бошқа эркак бўлганда ҳозир бошқача ваъдаларни берган бўларди.

– Ҳалоллик – бизнинг жамиятимиздаги ягона ва энг ноёб фазилатдир. Элейн тилла портсигаридан сигарета олиб, гугурт чакди, унинг кўзларида олов ёлқинланди.

– Брэд, мени меҳмонхонага элтиб қўй, – илтимос қилди у.

Машинани ўт олдириш учун аста калитни бурадим. Мотор гувуллади, машина жойидан жилиб, шаҳар томон йўл олди. Йўл бўйи бир оғиз ҳам гаплашмадик. Меҳмонхона ёнида машинани тўхташиб, Элейнга ўтирилдим.

– Элейн, яна кўришамизми?

– Билмадим, Брэд. Учрашишимиз шартми?

– Мени севиб қолишдан қўрқасанми?

– Йўқ, севиб қолишдан қўрқмайман. Умуман, ҳеч нарсадан қўрқмайман, – деди у қатъий қилиб.

Элейн машинадан тушди ва яна менга қаради.

– Брэд, ўйлаб кўр, сен оилали одамсан. Ҳаётингни чигаллаштирма.

– Бу менинг муаммоим, яна кўришамизми? – дедим шошиб.

– Брэд, маслаҳатимга қулоқ сол, ҳаммасини яхшилаб ўйлаб кўр, – деди у мулойимлик билан.

– Маслаҳатингга қулоқ солсам-у, яна сени кўргим келса-чи? – дедим ўжарлик билан.

У елкасини қисди.

– Билмадим, кўрамиз. Хайрли тун, Брэд!

Еттинчи боб

Гараж дарвозасини ёпиб, уй томонга йўл олганимда соат миллари тунги ўн бирни кўрсатарди. Ётоқхона ойнасидан тушиб турган ёруғликни кўриб, хижолат тортдим. Умримда биринчи марта Маржнинг ухламай мени кутиб ўтиргани учун ачиндим.

Ўзимни айбдор ҳис қилдим. Ўзимни оқлаш учун Марж мени кутмаяпти, шунчаки ҳали эрта бўлганлиги учун уйқуси келмаган, деб ўйладим. Эшик ёнида тўхтаб сигарета чекдим.

Элейн ҳақ. Мен ўйлаб иш қилишим лозим. Ўзи, нимани хоҳлаяпман? Ахир бир инсон яхши яшаши учун зарур бўлган ҳамма нарсам бўлса, менга ортиқча ташвишнинг нима кераги бор? Аёл барибир аёл. Уйга кираверишдаги зинапояга ўтириб, қоронғи осмонга тикилдим. Брэд, сенга ҳадя этган инъомлари учун Худога шукур қил, нархи ўттиз минг долларлик уйинг бор, юз минг доллар даромад берадиган бизнесинг бор, ажойиб ўғлинг ва кизинг, ҳар қандай шароитда сени тушунадиган, суяниб қолган хотининг бор. Камбағаллигингга орзу қилган ҳамма ниятларингга эришдинг, тақдир билан ўйнашиб, ҳаётингни ўзгартиришнинг нима кераги бор? Юрагимни ғалати ҳис кемирарди. Қачонлардир тушимда Элейнни, унинг гўзал чехрасини кўрганман. Бу мен бир умр излаган, лекин топишимга ишонмаган ўша гўзал аёл тимсоли эди. Қулоғим остида унинг нозик ва эркаловчи овози янгради. Элейн бу оламда ўзини ёлғиз ҳис қиларди, дунё эса ёлғиз одам учун энг кўрқинчли жойдир. Уни ҳам қачонлардир мени қийнаган кўрқув қийнарди. Бу кўрқув – ўтмиш хотиралари, эртага ҳаётнинг сенга яна қандай қутилмаган синовлари борлиги ҳақидаги кўрқув эди. У ҳам мени ёқтириб қолганлигини аниқ биламан. Одамлар мени тез ёқтириб қолишади. У хонамга кириб келганида, мен унинг кетишига йўл қўймаган пайтимдаёқ у мени ёқтириб қолгандай туюлганди. Бугун у ҳузуримга келганда буни янада кучлироқ ҳис қилдим.

Ундан бўса олганимда эса мени ёқтиришига икром бўлдим. Менда олдин ҳеч қачон туймаганим қизгин эҳтирос уйғонди. Унинг ғайритабий кучкуватидан чўчидим. Шунда менинг ҳам бошқа эркаклардан фарқим йўқлигини тушундим. Ўзимнинг бу кашфиётимдан хафа бўлишни ҳам, қувонишни ҳам билмасдим.

– Салом, – ортимдан Маржнинг овози эшитилди. – Бу ерда нима қилиб ўтирибсан?

Завжамнинг қўллари елкамни силаганини ҳис қилдим. Ортимга ўгирилмай, Маржнинг қўлларини ушладим.

– Ўйлаяпман, – дедим.

Кўйлакнинг майин шитирлаши эшитилди.

– Брэд, бирор гап бўлдими? – деб сўради раҳмдиллик билан Марж ёнимга ўтираркан. – Гапир, балки ёрдамим тегар.

Хотинимга қарадим. Унинг ҳар қандай вазиятда мени тинглашга тайёрлиги каминага ёқарди. Ҳозир мен Маржга ўйлаётган фикрларимни очик айтолмасдим. Аввало ўзим бу хаёлларимни тушуниб, тартибга солиб олишим лозим.

– Азизам, тинчлик. Ҳеч гап йўқ, – дедим сокинлик билан. – Ўтириб, шаҳар ташқарисига чиқиш қанчалик ёқимли эканлиги ҳақида ўйлаяпман.

Марж жилмайди, кўзларининг четида ажинлар пайдо бўлди. У ўрнидан туриб, мени ҳам ортидан тортди.

– Унда, менинг табиатсеварим, унутма, ёз тугади, бу ерда хаёл суриб ўтираверсанг, шамоллаб қоласан. Яхшиси, уйга кир. Сенга қаҳва дамлагунимга қадар менга Пол ва Эдит билан учрашувинг ҳақида гапириб берасан.

* * *

Эрталаб машинага, Жинининг ёнига ўтирдим. Марж бўсағада бизни кузатиб турарди.

– Брэд, бугун эртароқ кел. Кечки овқатга даданг келади.

– Яхши, ҳаракат қиламан.

Дадам ҳар сешанба куни кечки овқатга бизникига келарди.

Жини машинани юргизди. Фонусли симёғочга урилишимизга сал қолди, унга чап бериб кўчага чикдиг-у, енгил нафас олдим. Мактабга етиб келгач машинадан тушар экан, нимадир ёдига тушгандай ўриндиқлар оша мен томонга интилиб, юзимдан ўпиб қўйди.

– Сиз дунёдаги энг яхши дадасиз!

Жини кўчани кесиб ўтиб, мактаби томон югуриб кетди. Рулга ўтирдим. Машинанинг оёқ қўйиш жойида нимадир ялтиради. Энгашиб қарадим, куёш нурларида тилла портсигар товланиб турарди. Уни секин қўлимга олиб, айлантириб кўрдим. Портсигарнинг бурчагига битта сўз – “Элейн” деб ўйиб ёзилган эди.

Саккизинчи боб

Мэтт Брэйди кичкина жуссали, хўмрайган киши эди. Кўзлари оч яшил рангда бўлиб, одамга кипригини қокмай тикилар, нигоҳи билан суҳбатдошини тешиб юборай дерди. Мэттни жиним суймайди. Нимагалигини билмадим-у, танишганимизнинг биринчи дақиқасиданоқ уни ёқтирмаганман. Балки уни хуш кўрмаслигимнинг асосий сабаби, ундан

таралаётган хукмронлик куч-қувватидир? Қўмитанинг бошқа аъзолари ҳам бизнес оламининг корчалонлари эди. Уларнинг ҳар бири миллион доллардан даромад келтирувчи компанияларга эга. Мэтт Брэйди эса уларга кулга муомала қилгандай муносабатда бўларди. Аммо улар Брэйдига тилёғламалик билан “сэр” деб мурожаат қилишар, бу кимса улар учун Худодек эди. Крисга менинг нутқимга бўлган муносабатини билиш учун назар ташладим. Криснинг юзи ҳиссиз, у совуккон одам қиёфасида турарди. Мен уни хаёлан тепса тебранмаслиги учун койиб, Мэтт Брэйдига ўтирилдим.

Унинг овози ҳам ўзи каби совук эди.

– Яхши йигит, менинг бекорчи гапларга вақтим йўқ. Қани, ишга ўтиб қўя қолайлик. Сиз ўз нутқингиз билан мени ўтказмоқчи бўлган ташвиқот кампаниянгиз жамоатчиликка керакли маълумотни бера олишига, одамлар буни яхши қабул қилиб, ўзлаштиришига ишонтиролмадингиз.

Мэттга тикилдим, Элейн уни қандай қилиб меҳрибон, раҳмдил деб атади экан?

– Ҳурматли жаноб Брэйди, мен жамоатчилик билан алоқа қилиш бўйича маслаҳатчиман. Сиз буни жуда яхши биласиз. Мен шаҳарда циркдан олдин пайдо бўлиб, афиша ёпиштириши керак бўлган одамман. Ҳеч кимни томоша кўришга мажбур қилишга ҳаққим йўқ. Уларга циркнинг нималиги-ю, у қандай завқ бериши ҳақида тушунтиришим мумкин, холос.

Қариянинг бошини айлантиришнинг иложи йўқ эди. Менинг сўзларим Брэйди учун қуруқ товушлардан иборат, мияси машина каби аниқ-гиник ишларди. Унинг бу қадар юксакликка кўтарилиш сабабини энди тушуна бошладим.

– Сизнинг қобилиятингизга шубҳа қилмайман, яхши йигит, аммо кампаниянгизнинг яхши натижаларга эришиши даргумон. У менга жуда жўн кўринди. Сизни буюртмачининг буюртмаси эмас, бундан қандай қилиб кўпроқ даромад олиш қизиқтирмакда.

Энди расмиятчиликни бир чеккага суриб, оғир артиллерияни ишга солиш керак.

– Жаноб Брэйди, сизнинг дангалчилигингизни тўғри қабул қилдим, аммо гапларимни умуман тушунмабсиз. Сиз фақат Мэтт Брэйдининг худбинона эҳтиёжларини ўйлаб, бутун тармоқнинг талабларини бир чеккага суриб қўйяпсиз.

Менинг сўзларим иштирокчиларни енгил ҳаяжонга солганини ҳис қилдим. Крис менга норози қараб қўйди.

Брэйдининг ёлғончи, мулойим овози эшитилди.

– Давом этинг, яхши йигит.

Унинг кўзларига қарадим. Балки ақлдан озаётгандирман, у масҳараомуз тиржайиб турарди.

– Жаноб Брэйди, сиз пўлат ишлаб чиқарасиз, мен эса жамоатчилик фикрини юзага чиқараман. Сиз ўз ишингизнинг устасисиз. Сизнинг маҳсулотингиз ишлатилган бирорта нарса, масалан, машина ёки музлаткич сотиб олганимда метални сифатли тайёрлаганингизга ишонаман. Учрашувнинг бошқа иштирокчиларига ўгирилиб, давом этдим:

– Жаноблар, ҳар бир компания фаолларининг иш тартибида “яхши ном” деган битта банд бор. Кимдир уни бир доллар билан, кимдир миллионлар билан баҳолайди. Мен ўша яхши номни яратиш билан шуғулланаман. Сизнинг соҳангиз бўйича яқиндан бери гапирилаётганлигини эслатишга ижозат берасиз. Бу ёқимсиз ҳолат эшлашга арзимайди,

аммо бу келтирмоқчи бўлган далил-исботларимнинг асосий қисмидир. Перл-Харборга қилинган ҳужумдан кейин японлар ўзимиздан чиққан пўлатдан тайёрланган қуроллар ёрдамида ўзимизга ҳужум қилишди, деган хулосага келишганди. Бунинг ҳақиқатдан йироқ гап эканлиги улар учун аҳамиятсиз эди. Жамоатчилик узоқ вақт пўлат қуювчиларга қарши бўлиб келди. Дастлаб бу сизларни безовта қилмади. Маҳсулотларингизни оддий халққа сотишни истамадингиз. Сизнинг бутун диққат-эътиборингиз ҳукуматнинг ҳарбий буюртмаларига қаратилган эди.

Агар ўша вақтда ишингиз кенг истеъмолчилар оммаси талаблари билан боғлиқ бўлганда, танг вазиятда қолган бўлардингиз. Буни аниқ биламан. Қирқ иккинчи йилда мени Вашингтонга чақиришиб, мамлакат миқёсида металл олоқ йиғиш кампаниясини ўтказиш юзасидан ёрдам сўрашди. Бу кампания ишининг сушт кетишига сабаб, одамларнинг ишончсизлиги, йиғилган металл нимага ишлатилишини билмаслигида эди. Аҳоли ўртасида тушунтириш ишларини олиб бордик. Натижа ўзингизга маълум, халқ металнинг нима мақсадларда ишлатилишини тушунгач, сизнинг печингизга қайта ишлаш учун хомашё туша бошлади.

Тўхтаб, нафас ростлаб, олдимда турган стакандан сув ичдим. Кўз қирим билан назар ташлаб, нутқим Мэтт Брэйдини ҳам бефарқ қолдирмаётганини сездим.

– Вазифам номингизни тарғиб қилиб, сиз ҳақингизда жамоатчилик ўртасида ижобий фикр уйғотиш. Мен консерва очадиган ўн центлик пичоқлар сотиш билан шуғулланмайман. Агар муваффақият қозонсам, одамлар сизга ҳозиргидан кўра яхшироқ муносабатда бўлишади, шунда маҳсулотингизни сотиш осонлашади. Билмадим, халқ муҳаббати қандолатчилик фабрикаси бошлиғи учун қанчалик муҳим бўлса, сиз учун ҳам шунчалик катта аҳамиятга эга эканлигини тушунармикансиз? Бу сизга ёқадими-йўқми, сизлар мен учун дунёдаги энг катта қандолат фабрикаси хўжайинисизлар.

Олдимда турган варақларни йиғиштириб, портфелга жойладим. Мен учун йиғилиш тугаган эди. Крисга қараб фикрларим тўғрилигини тасдиқлаётганининг ҳожати йўқ эди. Бу бир ярим миллион доллар олдимиздан оқиб ўтиб кетадиган кўринади...

Лифтда пастга тушарканмиз, Крис лом-мим демади. Ташқарида қуёш порлаб турганига қарамай, ҳаво совуқдай туюлди. Ёқамни кўтариб олдим. Крис такси тўхтатди.

Таксига ўтирмоқчи бўлдим-у, яна фикримдан қайтдим.

– Крис, сен офисга боравер, мен бироз айланмоқчиман.

У бош ирғаб, портфелимни олди-да, машинага ўтирди. Юриб кетган таксини нигоҳларим билан кузатиб қоларканман, Бешинчи авенюни тўлдириб кетаётган оломонга қўшилдим. Қўлларимни чўнтагимга тиқиб, бошимни елкаларим орасига қисганча марказ томон йўл олдим. Ўзимни ўзим: “Галварс, буни сезишинг керак эди, агар совуқ нигоҳли, захар тилли Мэтт Брэйди бўлмаганда имкониятларинг жуда катта эди”, деб қойидим. Отам бир пайтлар “бўйи паст эркаклардан кўрққин”, деганди. Бўйи паст кишилар барча тўсиқларни енгиб ўтиш учун атрофидаги одамлардан кўра ақлли бўлишга интилишади. Отам ҳақ гапни айтган. Мэтт Брэйди – ақлли пақаналардан. У менинг адабимни берди. Бу инсонга нисбатан менда нафрат ҳисси уйғонди. Унда ҳар қандай саволга жавоб тайёр эди. Ҳарқалай, мен шундай деб ўйлардим. Аммо Мэтт Брэйди ҳам ўзига юқори баҳо бериб адашганди, чунки инсон ҳамма нарсани билишга қодир эмас.

Қаерда, қанча вақт тентираб юрганимни эслолмадим, тўхтаб хаёлим ўзимга келганида меҳмонхона ёнида турардим. Машинадан топиб олганим – тилла портсигар эрталабдан бери чўнтагимда бармоқларимни куйдирарди. Лифтдан чиққанимда, у эшик олдида турарди. Элейнни кўриб, мени кутганини тушундим. Тилла портсигарни қўлимда тутган холда унинг ортидан хонаси томон йўл олдим.

– Сен уни атайлаб машинада қолдиргансан, – дедим.

Элейн эътироз билдирмади. Чурқ этмай, нигоҳларини мендан олиб кочиб, қўлимдан портсигарни олди.

– Раҳмат, Брэд.

– Нима учун раҳмат?

У нигоҳларини ердан узиб, менга қаради, унинг нигоҳларида яна ёлғизлик изтиробини илғадим. Элейн нимадир демоқчи бўлди-ю, гапиролмай кўзлари ёшга тўлди. Уни оғушимга олдим.

Тўққизинчи боб

Крисга телефон қилганимда, гўшакдан унинг жаҳлдор овози янгради:

– Жин урсин, қаерларда юрибсан?

– Ичдим. Нима бўлди? – дедим қўпол овозда.

– Сени қидириб, тополмадим. Эртага эрталаб Мэтт Брэйди сени Питтсбургдаги офисида кутади. Самолётга чипта олдим. Аэропортда, сенинг номингга расмийлаштирилган. Бир юз тўртинчи рейс. Самолёт ўн бир яримда учади. Чемоданинг юк сақлаш хонасида.

Соатимга қарадим. Ўндан ўтибди. Оёқни қўлга олишим керак.

– Шошилишинг керак. Вақт тиғиз, улгурмайсан, – деди Элейн.

– Ўзинг ҳам тезроқ қимирла, нарсаларингни йиғиштир. Мен билан борасан, – дедим жилмайиб.

Крис ҳамма нарсанинг ғамини еган эди. Чемоданим тутқичига Питтсбургдаги “Брук” меҳмонхонасида менга жой банд қилингани ёзилган хатча ёпиштириб қўйилганди. Тунги соат иккида Элейн иккимиз меҳмонхонадаги хонамизга кўтарилдик.

– Мен ақлдан оздим, шекилли, бу ерга сен билан бирга келмаслигим керак эди. Бирорта танишинг учраб қолса-чи? – хавотирлана бошлади Элейн. – Одамлар нима дейди, ўзларини қандай тутишади, сен бунга билмайсан-ку...

– Одамлар нима дейишининг менга аҳамияти йўқ. Тупурдим ҳаммасига. Мени фақат сен қизиқтирасан. Фақат ёнимда бўлишингни хоҳлайман. Сени энди топганимда йўқотишни истамайман. Мен сени узоқ қидирдим.

* * *

“Консолидейтид Стал”нинг маъмурий биноси сим тўсиқлар билан ўралган худудда жойлашган бўлиб, у ўзининг тоза, озодалиги билан эътиборни тортарди. Бинонинг ортида қора, қурум босган металл қуйиш печларидан тиниқ мовий осмонга олов ва тутун ўрмаларди.

Эшик олдида мени махсус кийимдаги хизматчи қарши олди.

– Марҳамат, жаноб Ровен, бу ёққа.

Мен унинг ортидан мрамар қопланган, қатор ёғоч эшикли, бўм-бўш даҳлиздан юриб кетдим. Деворда қўлларига бронзадан ясалган фонуслар тутиб олган қадимги юнон адабиёти қаҳрамонлари шаклидаги шамчиروқлар осилган эди. Назаримда, хозир эшик очилади-ю, у ердан чиққан хизматчи

бизни куйдириб кул қилиш учун крематорийга олиб кетадигандай туюлди. Махсус кийимдаги киши қатор эшиклардан бирининг олдида тўхтаб, уни секин тақиллатди ва менга имо-ишора билан киришим мумкинлигини билдирди. Қоронғи дахлиздан кириб келганим учун хонадаги ёруғликдан кўзим қамашди.

– Жаноб Ровен? – хона марказидаги ярим ой шаклидаги стол ортида ўтирган киз менга савол назари билан қаради. – Жаноб Брэйди ҳозир банд. У киши сиздан узр сўрашимни илтимос қилди. Марҳамат, қўшни хонада кутиб турунг.

– Бу ерда ўтириш мумкин эмасми? – деб жилмайдим.

Котиба табассумимга эътибор ҳам қилмай, бурилиб мени бошқа хонага бошлади. Мен унинг ортидан шошилмасдан, қадди-қоматини томоша қилган ҳолда эргашдим. Бу ойимча ўзининг баҳосини яхши биларди. У қаршимдаги эшикни очди.

– Шу ерда кутинг. Бирор нарса керак бўлса мени чакиринг.

Хонага кўз югуртирдим, у дид билан безатилган эди. Креслоларга чарм қопланган, гиламнинг патлари тўпикқача етар, деворларга фотосуратлар илинганди. Уларни томоша қилиш учун яқинроқ бордим. Таниш чехралар. АҚШ президентининг имзоси билан Мэтт Брэйдига совға қилинган Вудро Вильсон, Хардинг, Кулиж, Гувер, Рузвельт, Трумэн ва Эйзенхауэрнинг фотопортретлари эди. Сигарани кулдонга босдим. Ўтириб фотосуратларга разм солдим. Мэтт Брэйди пакана бўлса-да, қудратли ва ақлли инсон. У бошқа одамларга ўхшаб бу фотопортретларни ўз хонасига илиб, кўз-кўз қилиши мумкин бўлган ҳолда илмаган.

Нихоят, унинг қабулига кирдим. Мэтт Брэйдининг шахсий хизмат хонаси худди рақс тушадиган катта зални эслатарди. Бу хона бинонинг бурчагида жойлашган, деворнинг икки томонида “Консолидейтид Стал”нинг зангламайдиган пўлат ишлаб чиқарувчи корпуси кўриниб турган катта дераза бўлиб, улар оралиғига стол жойлаштирилганди. Мэттнинг иш жойи рўпарасига учта катта, юмшоқ ва чуқур креслолар, мажлислар ўтказиш учун ўнта стул қўйилган узун стол, хонанинг бошқа бурчагига эса диван ва қахва ичиш учун мўлжалланган мрамор стол қўйилган эди.

Брэйди менга ўтиришга имо қилиб, ўзи креслосига чўкди. У бир неча дақиқа сукут сақлаб менга тикилди. Унинг гапиришини илҳақ бўлиб кутдим. Брэйди томдан тараша тушгандай, кутилмаган савол берди:

– Жаноб Ровен, неча ёшдасиз?

– Қирк уч ёшда, – дедим ажабланиб.

Унинг кўкқисдан берилган иккинчи саволи ҳам мени хайратга солди.

– Йиллик даромадингиз қанча?

– Ўттиз беш минг доллар, – дедим ёлғон гапиришга ҳам улгурмай.

У чурқ этмасдан бош ирғаб, столга тикилди. Стол устида нималардир қораланган қоғозлар ётар, афтидан, у шу қоғозларни ўқирди. Мен яна унинг тилга киришини кутдим. Бир лахзадан сўнг у бошини кўтариб, савол назари билан тикилди.

– Сизни нима учун таклиф қилганимни биласизми?

– Билгандай эдим... Аммо ҳозир бунга ишонмаяпман.

У мулойим табассум қилди.

– Гапни айлантиришни ёқтирмайман, яхши йигит. Вақтни бекорга ўтказмайлик. Йилига олтмиш минг доллар ишлаб топишни хоҳлармидингиз?

Асабий жилмайдим. Бу қария беш хонали сонни шунчалик осонлик би-

лан айтдики, мен ўзимни яна Вашингтонга тушиб қолгандай ҳис қилдим.

– Албатта хоҳлардим.

У менга ишонч билан ён босди.

– Кечаги учрашувда соҳага йўналтирилган режаларингиз ҳақида гапиргандингиз, эсингиздами? Режаларингизнинг нуқсонли, чала жойлари бор. Аммо, умуман олганда, ёмон эмас. Ўша кунги нутқингиз менда катта таассурот уйғотди. Сиз у ерда бор гапни айтишга куч топа олган ягона одам эдингиз, – деди у айёрона тиржайиб. – Анчадан бери ҳеч ким мен билан бундай оҳангда гаплашмаганди.

Энди мен турли гумонларга бора бошладим. Унинг мақсадини туншунмаганимдан оғиз очиб бирор нима демасликка қарор қилдим. Сукут энг хавфсиз усул.

– Кўраяпсизми, жаноб Ровен? – деди у қўллари билан дераза томонга ишора қилиб. – Бу ҳали “Консолидейтид Стал”нинг озгина қисми. Штатларда бунақа корхоналаримдан яна йигирматаси бор. Бу дунёдаги бешта катта корпорациянинг бири ҳисобланади. Уни мен яратдим! Кўпчилик одамлар менинг иш усулимни қўллаб-қувватлашади, лекин уларнинг фикри ҳеч қачон мени кизиқтирмаган. Муҳими, мен орзуларимни рўёбга чиқардим. Пўлат қуйиш билан ўн икки ёшимдан бери шуғулланаман. Ўша пайтларда оддий ишчи бўлиб, пўлат қуйиш цехига челақда сув таширдим.

Бу одам менда истагимга қарши ўзига нисбатан ҳурмат уйғотарди. Унинг овозида воизнинг завқ-шавқи бор эди. Мен жимгина уни тингладим.

– Мени худбинликда айблаб адашмадингиз, ўзимни оқламоқчи эмасман. Мени энди ўзгартиришнинг иложи йўқ, кеч бўлди. Жаноб Ровен, сиз менга ёқиб қолдингиз. Сизни ўзимга ўхшатдим. Сиз ҳам мен каби қаҳри қаттиқ, худбин, раҳм-шафқатсиз одамсиз. Мен буни ишбилармонлик деб биламан. Жангда фақат кучлилар тирик қолади. Шунинг учун сизни ҳузуримга чорладим. Сизга жамоат билан алоқа қилиш бўйича вице-президентлик ва директорлик лавозимини таклиф қиламан. Йилига олтмиш минг доллар даромад оласиз. Менга “Консолидейтид Стал”ни лойиҳангизда кўрсатиб ўтилган компанияга айлантиришда сиздай иқтидорли кишилар сув ва ҳаводай зарур.

Ҳаяжонланганимдан курсининг тирсак қўйгичини маҳкам сиқдим. Бу дақиқаларни мен бир умр кутгандим. Мана энди бўлиб ўтаётган воқеаларнинг рўё эмаслигига ишанолмаёй ўтирибман. Мэтт Брэйди яна тилга кирди. У жим ўтирганимни сукут аломати ризо, деб ўйлади, шекилли. Унинг юзида яна кишининг баҳридилини очадиган табассум пайдо бўлди. Мэтт бармоқлари билан стол устида турган машинкада қораланган қоғозларни кўрсатди:

– Жаноб Ровен, бу қоғозларда сизнинг тўлиқ таржимаи ҳолингиз ёзилган. Бир кечада сиз ҳақингизда йиққан маълумотларим шулардан иборат. Ходимлар ҳақида кўпроқ билишни ва керакли маълумотга эга бўлишни зарур, деб ҳисоблайман. Фақат битта саволга аниқлик киритишимиз лозим. Ишбилармонлик қобилиятингиз юқори баҳоланган. Шунингдек, сизни оилапарвар инсон деб таърифлашибди, аммо шахсий ҳаётингизга оид бир нарса ҳақида сизни огоҳлантиришим лозим.

Кўрқувдан юрагим орқага тортиб кетди.

– Жаноб Брэйди, нима демоқчисиз?

– Кеча сиз тунни “Брук” меҳмонхонасида бегона аёл билан ўтказибсиз. Бу енгилтаклик. “Консолидейтид Стал” ходимлари ҳар доим назорат остида бўлишади. Буни унутишга ҳақингиз йўқ.

- Ҳойнаҳой, жосусларингиз ҳамроҳимнинг исмини ҳам айтишгандир? Чол менга совуқ назар ташлади.
- Жаноб Ровен, мени сизнинг ким билан кўнгилхушлик қилишингиз қизиқтирмайди. Бу далилни келажакда бўладиган ҳамкорлигимиз учун эслатдим.
- Сизнинг таклифингиз менга тўғри келмайди, жаноб Брэйди, – дедим ўрнимдан турар эканман.

Ўн биринчи боб

Жаҳл билан кўчага отилдим. Қуёшнинг ёрқин нурлари кўзимни камаштирди. Яқин атрофда “Оскар хузурида” бари жойлашган. Ўша ерга кириб ичкилик буюрдим. Хаёлимни бир жойга қўйиб, мулоҳаза юритишим учун менга фурсат керак эди. Мэтт Брэйдининг столида ётган таржимаи ҳолимга оид маълумотлар ич-этимни тирнарди. Билдиришномани ёзган нусха Элейн билан бирга келганимдан хабардор бўлиши мумкин эди. Пайтавамга қурт тушди. Мэтт Брэйди бетгачопарлигимни кечириши мумкин, лекин жияни билан дон олишганимни билса, афв этмаслиги турган гап. Бу маълумотларни ким етказганлигини билишни истардим.

Меҳмонхонада интиқ бўлиб кутаётган Элейн ҳақида ўйлаб, нонушта пайти менга далда берганини эсладим. Ўшанда жиғибийрон бўла бошлагандим.

– Тинчлан, – деди Элейн. – Мэтт амаким одамхўр эмас. Сени еб қўймайди. У бор-йўғи сен билан иш юзасидан гурунглашмоқчи.

Беихтиёр истехзоли тиржайдим. Мэтт Брэйди учун, эхтимол, бу атиги бир битим эди, холос. Бироқ мен учун эмас.

Иккинчи коктейлни ичиб, бар ортида илинган ойнадаги аксимга тикилдим. Ойнадан менга қиз жилмайиб тургандай туюлди. Адашмабман, ойнадаги қиз акси яна жилмайди. Ўгирилиб, ортимдаги қизга мен ҳам жилмайдим. У қўл силкигач, финжонимни кўтариб, қиз ўтирган столга яқинлашдим. Бу қиз Мэтт Брэйдининг котибаси эканлигини кўриб, юрагим ғашланиб, аччиқ истехзодан лабларим буришиб кетди. Ёнига ўтиргач, танишдик. Унинг исми Сандра Уоллес экан.

– Сиз жаноб Брэйдига ёқиб қолдингиз, – деди у.

– Лекин у менга ёқмади.

– Жаноб Брэйди унинг учун ишлашингизни хоҳляпти. Розилик беришингизга ишончи комил. Юрист сиз билан тузиладиган шартномани тайёрлаб қўйди. У барибир сизни кўндиради, Брэд, – минғирлади Сандра. – Уни яхши билмас экансиз. Жаноб Брэйдининг чангалида ҳамшиша шўрва.

Туман қоплаган миямда бир фикр ярқ этди.

– У таъбингизга ўтирмайдими дейман? – деб сўрадим.

– Кўргани кўзим йўқ, – шивирлади Сандра.

Миям тиниклашди.

– Нега унда кетмаяпсиз? Брэйдининг қўлида ишлашга мажбур эмассиз-ку. Бошқа жойда ҳам иш кўп.

– Ўн бир ёшимдаёқ, ўшанда отам пўлат куйиш цехида ҳалок бўлганди, Мэтт Брэйдининг котибаси бўлишим аниқ эди. Онам мени унинг офисига олиб борди. Мен дуркун қизалоқ эдим, аммо Мэтт Брэйди ёшим борасида адашмаганди. Эсимда, у ўрнидан туриб, менга қўлини чўзди.

Кўллари муздай эди. У онамга шундай деганди: “Хотиржам бўлинг, Волленсевич хоним. Тирикчилигингиз учун ақча бераман. Александра катта киз бўлганида ўзим уни ишга оламан. Балки, у менинг котибам бўлар”. Брэйди ўз ваъдасини унутмади. Вақти-вақти билан у онамга кўнғирок қилиб, ўқишим билан қизиқиб турди. Агар ҳозир идорасидан кетсам, бошқа ишга жойлашмаслигим учун ҳар бало қилади.

– Ҳатто бошқа шахарга кетсангиз ҳамми?

Сандра маъюс жилмайди.

– Бир вақтлар бунга уриниб кўргандим. У баттолнинг шарофати билан бошқа ишдан ҳам бўшадим. Кейин эса кучоқ очиб, мени ишга қайтариб олди.

Кўлимдаги ичкилик ўта тахир туюлди. Финжонни столга қўйдим. Бугунга етар.

– У сизга бефарқ эмас, шундайми?

Сандра бош чайқади.

– Йўқ. Кўпчилик шундай деб ўйлайди, аслида у шу вақтгача менга хизмат вазирамдан ташқари бирор гап айтмаган.

Сандра менга тикилиб қолди. Кўзларида тушуниксиз таажжуб котиб қолганди, гўёки у бу ерда қандай жумбоқ борлигини тушунтириб беришларини истарди.

– Устимдан тушган билдиргини кўрдингизми? – деб сўрадим.

Сандра бош чайқади.

– Билдирги бевосита кидирув бўлимидан тушган. Мэтт Брэйдига муҳрланган хатжилдда келтириб беришган.

– Мен учун унга бир қур кўз ташлай олмайсизми? Билдиргида ҳаётимга хавф соладиган маълумотлар бордир балки.

– Бу сизга ёрдам бермайди, Брэд, – деди Сандра. – Башарти билдиргида баъзи маълумотлар бўлган тақдирда ҳам чол барчасини миясига ёзиб олган.

– Сиздан угина, биздан бугина, – дедим. – Менга ёрдам беринг, мен ҳам корингизга ярайман. Билдиргига кўз югуртиришимга имкон яратиб беринг, мен эса сизни шундай жойга яшираманки, Мэтт Брэйди ернинг тагидан ҳам тополмайди.

Ўн иккинчи боб

Катта пўлат дарвозадан ўтдиг-у, бинонинг кириш эшигига бурилдик. Тор йўлак. Эшикдан бир неча қадам нарида лифт бор экан. Сандра тугмачани босди, лифт эшиги очилди. Лифтдан тушиб, Мэтт Брэйдининг кабинетига кирдик. Столни айланиб ўтиб, Сандра сумкасидан калит чиқарди. Иккиланиб, қутини очди ва бир даста хужжатни олди.

– Ўзи мен аҳмоқман, – деди у. – Сен мени чақиб беришинг мумкин-ку.

Жимгина унга қарадим. Бир неча дақиқа ўтгач, у хужжатларга назар ҳам солмай менга узатди.

– Хужжатни кўриш ниятинг йўқми? – деб сўрадим.

– Йўқ. Хотининг борлигини биламан. Агар ҳаётингда яна бир аёл бўлса, у ҳақда билишни ҳам истамайман.

Хаёлан Мэтт Брэйдининг қаршисида шляпамни ечдим. Гарчанд фурсат тигиз эса-да, чол майда-чуйдаларнигина ҳисобга олмаганда мен ҳақимда тўлиқ маълумот йиққан, бутун ҳаётим бир неча саҳифага жо бўлганди. Саҳифаларни варақлар эканман, улардан Элейннинг исмини ахтардим. Бекорга юрак ҳовучлабман. Билдиргида айтилишича, аллақандай хоним

менга ҳамроҳлик қилиб, тунни менинг хонамда ўтказибди. Кўрсатмага биноан, изкувар кузатувни тўхтатибди. Қоғозларни столга қўйиб, сигарета бурқситдим ва лифт томонга йўналдим.

– Менимча, кетадиган вақтим бўлди.

– Ҳозир эмас, – қаршилик қилди Сандра. – Сени пайқаб қолишади. Қоровул пультадаги сигнал чироғини кўриб, нима гаплигини билишга интилади.

Тош қотдим.

– Бу ердан қандай чиқиб кетаман?

Сандранинг лабларида айёрона кулги ўйнади.

– Мени кутишингга тўғри келади. Ҳамма кетиб бўлгач, чоракам олтиларда жўнайман. Хўш, келгуси режаларинг қандай, Брэд?

– Нью-Йоркка, Брэйдининг хузурига қилган ташрифимни унутаман.

– Бу осон эмас. Мэтт Брэйди сени ўзининг қўлида ишлашга кўндиради.

Меҳмонхонада Брэйдидан келган нома сенга мунтазир. У сени бугун уйига кечки овқатга таклиф қилган.

– Бормайман.

– Борасан, – деди Сандра. – Йўлда ҳаммасини тарози палласига солиб, у айтган пул миқдорини салмоқлаб кўрасан, бу маблағга нималар сотиб олиш мумкинлигини тасаввур қиласан, пуллар ҳаётингни ўзгартириб юборишини ўйлайсан.

– Энди нима бўлади? – деб сўрадим.

– Сен – кучли, ўзига ишонган эркаксан. Кўрқув нималигини билмайсан. Барда менга қандай тикилганингни пайқадим.

– Хўш?

Сандра туриб, мен томонга йўналди. Ҳар бир қадамни кузатдим. Кейин у тўхтаб, нигоҳини ерга қадади.

– Ҳозир ҳам ўшандай тикиляпсан, – деди Сандра. – Менга насиб қилмаслигингни яхши биламан. Сен ўзга аёлникисан. Шундоқ эса-да, сен учун мен Мэтт Брэйдининг котибаси ёки оддий буюм эмас, балки ўз фикрига эга мустақил шахс, аёлман. Сен менга шундай кўз билан қарадинг.

Йўлакнинг аллақарида соат бонг урди.

– Ҳаммаси жойида. Бир неча дақиқадан сўнг кетишимиз мумкин, – деди Сандра.

Ўн учинчи боб

Меҳмонхонага қайтганимда Элейн қаёққадир чиқиб кетган экан. Гўшакни кўтариб, офис билан гаплашиш учун буюртма бердим.

– Брэд, нима гап? – ҳаяжонланиб сўради Крис.

– Ишлар ёмон эмас, – дедим. – Брэйди ҳаммасини ташлаб, унга ўтиб ишлашимни таклиф қилди. Лекин унинг таклифини рад этдим.

– Эсингдан оғибсан! – гапимга ишонмай хитоб қилди у. – Фақат тентакларгина бундай таклифдан воз кечишади. Ахир сен бундай имкониятни қанчалар орзу қилганингни. Фирмани ўзингда қолдирган ҳолда унинг таклифини қабул қилсанг бўларди-ку! Мен бу ерда фирмани бошқариб турардим, яхшигина даромад олардик.

Унинг товушида шу пайтгача менга нотаниш бўлган шухратпарастлик, манманлик оҳанги бор эди. Ўзини мен билан тенг кўраётгани каминага ёкмади.

– Сенга кўнмадим деяпман-ку! – дедим куруққина қилиб. – Ҳозирча бошлиқ ўзимман. Менга бутун соҳани қамраган буюртма керак.

Орага ноқулай жимлик чўқди. Бироз ўтгач:

– Бугун кечкурун қайтасанми? – деб сўради Крис.

– Йўқ, эртага қайтаман. Бугун Брэйди билан яна бир учрашувим бор.

– Маржга кўнғироқ қилиб, бугун қайтмаслигинг ҳақида огоҳлантириб қўяйми? – деб сохта мулозамат билан сўради у.

– Унга ўзим кўнғироқ қиламан. Эртагача!

Маржга Брэйди билан музокаралар ҳақида гапириб, шаҳарда яна ушланиб қолишим тўғрисида баҳона тўқигач, гўшакни қўйиб, муз қўшилган виски ичдим, кейин диванга чўзилдим. Вужудимни ажабтовур ҳис чулғади. Менга нимадир бўлди, бироқ ўзимни тафтиш қилиб ўтирмадим. Ич-этимни виждон деб аталмиш кампиршо тирнаши мумкин эди, аммо унинг мен билан сариқ чақалик иши ҳам йўқ, шекилли. Эҳтимол, мен туғма ёлғончидирман. Қайдам.

Элейн. Унинг исми шууримда ярқ этди ва мен жилмайиб қўйдим. Ҳеч бир аёл Элейнчалик муҳаббат учун яралмаганди. Бутун жисми-жаҳони кўрган кўзни куйдирарди, шахло кўзлари, шамшод қадди-қомати, раққосалардек қадам олишлари. Ичкиликдан яна бир қултум ютиб, кўзимни юмдим ва Элейннинг сиймоси кўз ўнгимда гавдаланди.

Тушимда Элейн Саттон-Плейсда яшайдиган кичкина қизалоқмиш. Учинчи авеньюдаги уйимиздан уни кўрмоқ учун Саттон-Плейсга борибман. Тилласоч қизалоқ доимо текис дазмолланган қўйлак кийиб юрадиган мураббия назорати остида эмиш.

Қизалоқнинг қизил-қўқ коптоғи мен томон юмалаб кетмагунча қайрилиб ҳам қарамади. Коптоқни олиб, уялинқираб қизчага узатдим. У жимгина коптоқни олди, худдики келтириб бериш менинг вазифам эди, сўнг тесқари қаради. Бироқ мураббия миннатдорчилик билдириш кераклигини ўқтирди. Кўнғироқмисол овоз янгради:

– Merci!

Мен қизчага анграйиб қолдим, кейин оёғимни қўлга олиб уйга чопдим, бу жарангдор сўзнинг маъносини онамдан сўрадим.

– Менимча, французчада “раҳмат” дегани, – деб жавоб қилди онам.

Ўн тўртинчи боб

Элейн билан самолётдан тушдик. Чамадонларимизни олиб, қовоғимдан қор ёғиб таксилар томон одимладим. Бирдан Элейн “пиқ” этиб қулиб юборди. Ўгирилиб, хайрон бўлганча унга қарадим.

– Нимага қуляпсан?

– Сенга қуляпман. Аҳволингдан худди ёш болага ўхшайсан.

Тишимнинг оқини кўрсатдим. У ҳақ. Элейнга унинг амакисиникига тушликка бормасликка аҳд қилганимни билдирганимдан бери ишим орқага кетяпти. Кейин тунни Питтсбургда ўтказишни таклиф қилдим, у бўлса Нью-Йоркка қайтишга оёқ тираб туриб олди. Соат тўққиздаги самолётга ўтиришга улгурдик ва йўл бўйи Брэйдиникига боришим керакмиди ёки йўқмиди, шу ҳақда баҳслашдик.

– Бу бошқа гап, – деди Элейн. – Бугунги кун ҳисобида илк марта юзингда табассум кўряпман. Агар эртага эрталаб офисингга борсанг, тетик бўлишинг керак. Шундоқ экан, “Тауэрс”да менинг хонамда дам оламиз.

– Маъқул, – дея минғилладим таксига қўл силкиб.

Такси ёнгинамизда тўхтади. Эшикни очиб, чамадонни ичкарига жойладим, сўнг Элейннинг ортидан ўриндикка чўкдим.

– “Тауэрс”га, хўжайин, – дедим таксичига.

Ўзимни оркага ташлаб, сигарета буркситдим ва таксичининг овозини эшитдим:

– Хўш, хўш, Бернард. Отангнинг машинасини танимадинг-а!

– Дада!

Гугуртнинг шуъласида дадамнинг юзидаги истехзони илғадим. У тезликни ошириб рулни шоссега бурди.

– Худо хайрингизни берсин, дада! – хайқирдим. – Йўлга қаранг!

Дадам алам билан бош чайқади.

– Танимадинг-а?! Болалигингда олти кўча наридан ҳам машинаминг овозини танирдинг, ҳозир эса...

– Бўлди қилинг, дада.

Тиржайиб қўйдим.

– У замонлар машинани ҳовлиқиб минишингиздан таниб олардим. Бир кун эмас, бир кун ҳовлиқмалигингиз бошингизни ейди.

Дадам светофор тагида машинани тўхтатиб, кўзгудан бизга назар ташлади.

– Кундузи Марж билан гаплашгандим. У менга Питтсбургдалигингни, муҳим ишларинг борлигини, бугун кечқурун ёки эртага қайтишингни айтганди.

Унинг нигоҳи Элейнга қадалганига кўзим тушди. Машина жойидан жилди, хиёл жилмайдим, дадам ҳақиқий таксичи. Одамлар ҳақида фақат ёмон хаёлларга боради, бундан мен ҳам мустасно эмасман.

– Дада, гап муҳим буюртма ҳақида кетганди. Аммо у эртақдаги олтин балиқча каби кўлимдан сузиб чиқиб кетди.

Дадамни алдаш қийин эди.

– Ҳамроҳинг ким? Ҳойнаҳой, бирга ишласаларинг керак? – сўради куруккина қилиб.

Элейнга кўз қиримни ташладим, у тезгина ўзини қўлга олиб, лабида айёрон табассум пайдо бўлди.

– Ҳа, дада. Қайсидир маънода ҳамкасбмиз, – дедим жавобим унинг газабини кўзитишини билган ҳолда.

Элейнга ўгирилдим.

– Элейн, менинг дадам ҳар доим кимдандир, нимадандир шубҳаланиб юради. Бунда менинг айбим йўқ. Бу одат дадамга бешиқда теккан. Танишинг, дада, Шайлер хоним, – дедим кўзгуга қараб.

Қоронғилиқдан Элейннинг сокин овози эшитилди:

– Танишганимдан хурсандман, жаноб Ровен.

Дадам хижолатомуз бош ирғади. У доимо дўстларим билан танишганида ўзини ўнғайсиз сезарди.

– Шайлер хоним мен билан битта самолётда келди. Унга меҳмонхонагача кузатиб қўйишни таклиф қилдим.

– Брэд жуда ҳам очикқўнгил инсон, жаноб Ровен, – сўзимни давом эттирди Элейн. – Уни овора қилишни истамагандим...

– Бернард аёлларга жуда сертакаллуф, Шайлер хоним, – деди дадам. – Айниқса, чиройли аёлларга. Лекин ўзи эсли-хушли йигит. Унинг иккита ажойиб фарзанди бор. Ўғли ўн тўққиз ёшда, коллеж талабаси, қизи эса мактабни битирипти. У намунали оила бошлиғи, яхши ота. Бернарднинг хотини жудаям ажойиб аёл, улар болаликдан таниш, бирга улғайишган.

Ўтиролмамай, токатсизлана бошладим. Қарияни нима жин урди?

– Дада, бас, – дедим унинг гапини бўлиб. – Шайлер хонимга таржимаи холимнинг қизиғи йўқ деб ўйлайман.

– Марҳамат, давом этинг, жаноб Ровен, – илтимос қилди Элейн. – Ҳикоянгиз мени қизиқтириб қўйди.

Дадам унинг илтимосини кутиб тургандай, машина то мехмонхона остонасига етгунча бир дақиқа ҳам чакаги тинмай ўтмишим ҳақида жавради. Бу ҳикоя менга ўлгудай зерикарли туюлди. Менинг мактабда ёмон баҳоларга ўқиганим-у, ўрта мактабни ташлаб кетганим ҳақидаги ҳикоянинг кимга қизиғи бор? Манзилга етиб келганимизни кўриб, энгил тин олдим.

– Дада, мени кутиб турунг, – илтимос қилдим, Элейннинг чамадонини кўтариб тушарканман. – Шайлер хонимни кузатиб қайтаман.

У дадам билан қўл бериб хайрлашди ва ортимдан эшик томон йўл олди.

Отам Марж билан бугун кундузи гаплашган, мен эса Маржга кеча кечкурун қўнғироқ қилиб, эртага қайтаман, дегандим. Унинг нима мақсадда аэропортда мени кутганлигини энди тушундим. У атайлаб таксилар тўхташ жойидан анча нарида мени кутган.

– Мен сенга ўша ерда қолайлик дегандим-а... – дедим Элейнга ғижиниб.

– Энди бунинг аҳамияти йўқ, – деди у бепарволик билан.

Элейнга қарадим, унинг кўзларида яна қалбимни эзувчи дард пайдо бўлди. Юрагим оғриди, унинг юзидаги ғам-аламни жимгина кузатишдан бошқа нарса қўлимдан келмасди. Лифт эшиклари очилди ва у лифтга кадам қўйганда кўзларида ёш пайдо бўлди.

– Хайрли тун, азизам, – дедим лифт эшиги ёпилар экан.

Холл орқали такси ёнига қайтдим.

– Кетдик, дада, – дедим ўриндикқа ҳорғин чўқарканман.

Шоссега чиққунча жим кетдик. Бироздан сўнг дадам кўзгу орқали менга қаради.

– Бернард, у жуда ҳам гўзал аёл экан.

– Ҳа, дада, – дедим унинг гапини тасдиқлаб.

– У билан қандай танишдинг?

Дадамга шошилмай учрашувимиз тарихини гапириб бердим. Сўзларимни тинглаб, у аламли бош чайқади.

– Қандай бахтсизлик!

Автомобиль уйим ёнига етиб келиб, тўхтаганидан қувондим. Бу суҳбатни давом эттиришни истамасдим. Ярим тун бўлганди.

– Дада, бизникида қолинг, кеч бўлди, – деб таклиф қилдим.

Ҳар доимгидай дадам бўйин эгмади.

– Ҳечқиси йўқ, Бернард. Мен учун иш энди бошланади, асосий даромадимни энди топаман.

Аввалгидай уни аврашга тушдим.

– Дада, қолаверинг, эрталаб шаҳарга бирга кетардик. Электр поездда юришни ёмон кўришимни биласиз-ку, – деб илтимос қилдим.

Марж қайтганимни кўриб ҳайрон бўлди; сўнгги дақиқаларда учрашувни бекор қилишди, шунга уйга қайтдим деб тушунтирдим. Жини пастга тушди, биргаликда ошхонада қаҳва ичдик. Самолётда тасодифан Элейнни кўриб қолганимни гап орасида қистириб ўтдим. Дадамнинг юзида ғалати ифода пайдо бўлди. Мэтт Брэйдининг таклифи ҳақида гапирганимда бу ифода ўз-ўзидан йўқ бўлди.

Соат бир яримда қаҳвахўрликни тугатдик; меникидан икки уй нарида-

ги дорихона аллақачон ёпилибди, бошқа ҳеч қаердан Элейнга қўнғироқ қилолмайдим, ноилож ўрнимга ётдим.

Бироқ қани кўзимга уйқу келса. Эллик мартача у ёнимдан – бу ёнимга ағдарилиб тўлғониб чиқдим. Ярим тунда Марж елкамдан аста силади.

– Тобинг қочдимми, Брэд?

Унинг овози тун каби сокин эди.

– Йўқ. Шунчаки, асаблар...

– Қўй, жиғибийрон бўлишингга ҳеч нима арзимамайди, – шивирлади ёстикдошим.

* * *

Эрта тонгда офисимга келиб, биринчи галда Элейнга қўнғироқ қилдим. Алоқачи қизнинг жавобидан ажабланмадим. Кеча кечкурун Элейн лифт кабинасига оёқ қўяётгандаёқ нима воқеа рўй беришини билгандим. Лекин барибир ҳозир бунга ишонгим келмасди.

– Нима дедингиз? – аҳмоқларча сўрадим худди операторнинг овозини эшитмагандай. Оператор қизнинг овози баландроқ янгради. Чамаси вақтини олганимдан аччиқланди.

– Шайлер хоним бугун эрталаб меҳмонхонадан чиқиб кетди!

Тарвузим қўлтиғимдан тушди.

Ўн бешинчи боб

Кундуз соат учларга бориб буткул умидсизликка тушдим. Аввалбошдаги ғазаб ўрнини алам эгаллади. У мендан қочмаслиги керак эди. Ахир биз кап-катта одамлармиз. Эркак ва аёл севишади, ажрашади, аммо-лекин қочишнинг не ҳожати бор? Муҳаббатдан барибир яширинолмайсан. Бошим билан ишга шўнғидим. Унутишнинг ягона усули. Тушликка қадар ходимларимни қийнаб юбордим. Ўзимни савдойидек тутдим. Ҳатто овқатланишга ҳам чиқмадим. Лекин бундан енгил тортмадим. Изтироб ич-этимни кемирарди; ортиқ дош беролмадим.

Ҳаммани кабинетимдан қувиб солиб, Миккидан ҳеч ким мени безовта қилмаслигини сўрадим. Шотланд вискисини очиб, финжонни тўлдирдим. Йигирма дақиқадан сўнг юрагимдаги оғрик бошимга кўчди. Селекторга уланмаган телефон жиринглади. Жавоб беришни истамай, қўнғироққа кулоқ тутганча анча пайт жим ўтирдим. Аммо аппарат товуши тинмади. Ниҳоят, ўрнимдан туриб, гўшакни кўтардим.

– Алло, – тўнғилладим.

– Брэд?

Элейннинг овозини эшитиб, юрагим қинидан чиқиб кетаёзди.

– Қаердасан?! – дея хайқирдим.

– Мэтт амакимникидаман.

Енгил тин олдим.

– Мендан қочиб кетдинг деб ўйлабман.

– Чиндан ҳам қочиб кетдим, – деди бўғиқ оҳангда Элейн.

Бир зум тилим калимага келмай қолди, аёвсиз оғриқдан чаккаларим лўқилларди.

– Нега? – аранг сўрадим.

– Сен мен учун яралмагансан, Брэд. Буни кеча кечкурун тушундим. Мен эс-хушимни йўқотибман.

– Дадам кекса одам, – тезгина ўзимни оқладим. – Сен тушунмаяпсан...
 – Жуда яхши тушуниб турибман, – оғзимдан гапимни илиб олди Элейн.
 – Минг афсус. Нима учун бундай йўл тутганимга хайронман. Муносабатларимизнинг келажаги йўқ.

– Элейн!

Аламли оғриқ юрагимни тешиб ўтди.

– Менимча, ўзимни ёлғиз ҳис қилдим, – давом этди мени тингламай. – Дэвидни қаттиқ соғингандим.

– Бу нотўғри, азизам, – дедим томоғимга бир нима тикилиб, – сен ўзингни алдаяпсан.

– Тўғрими-нотўғрими, энди бунинг ахамияти йўқ, – деди у хорғин товушда. – Лекин сен мен учун яралмаганлигингни тушуниб етдим. Бу азобга дош беролмаслигимни билиб қочиб кетдим.

– Лекин мен сени севаман, Элейн, – эътироз билдирдим. – Сени шунчалик қаттиқ севаманки, кетганингни билиб ақлдан оздим. Сен бу дунёга мен учун келгансан. Биз бир-биримиз учун яралганмиз. Икки ёрти – бир бутунмиз.

– Бари бефойда, – гапимни бўлди Элейн. – Келажагимиз йўқ. Бахтиқаромиз.

– Элейн! – бўғзимдан нидо отилиб чиқди. – Сен мени ташлаб кетолмайсан!

– Кетмайман, – деди аста. – Ҳаммаси гўё биз ҳеч қачон учрашмагандек бўлади.

Қалбим аламга тўлди.

– Ҳозир Мэтт амакимнинг Нью-Йоркдалигини билдириш учун кўнғирок қилипман. Зарур ишлари бор экан, агар вақт топса, офисингга бирров кириб ўтаркан. Алвидо, Брэд.

Гўшак жимиб қолди. Ичим музлади. Энди бу ёғига орзу, қувонч билан хайрлашаман, чамаси. Селектор чинқирди. Тугмачани босдим.

– Ҳузурингизга жаноб Брэйди ташриф буюрди, – деди Микки.

– Уни қабул қилолмайман. Жаноб Брэйдини Криснинг хузурига йўлланг.

– Лекин, жаноб Ровен...

– Уни Крисга йўлланг! Айтяпман-ку, уни қабул қилолмайман!

Жаҳл билан тугмачани босиб, алоқани уздим. Бирмунча фурсат сўзлашув қурилмасига тикилиб турдим; томоғимга тош тикилди гўё. Аламдан ғазабим кўзиди. Стулни тепиб, столдаги қоғозларни полга сочдим.

Бироз ўтгач чўнтагимдан рўмолча олиб, юзимни артдим ва деразани очдим. Хонага шабада кириб, енгил тортдим. Осмонга қарадим. “Галварс, – дедим ўзимга-ўзим. – Ўзингни мишиқи ўсмир каби тутяпсан. Қўлинг ҳаммаёққа етса. Пул. Амал. Обрў-эйтибор. Нима керак яна сенга? Биронта аёл бош чангаллашингга арзимайди”. Ҳаққи рост. Ҳеч бир аёл сиқилишимга арзимайди. Бунинг доимо ўзимга уқтириб келганман. Деразани ёпиб, диванга чўзилдим. Мадорим йўқ. Кўзимни юмдим, шунда хонада унинг сиймоси пайдо бўлди.

Майин сочларининг ифорини туйиб, ёқимли табассумини кўрдим. Ёнбошимга ағдарилиб, юзимни ёстикқа шундай босдимки, сал қолса нафасим қайтиб бўғилиб ўлардим. Лекин қани фойдаси бўлса? Онг-шууримни эгаллаган сиймодан қутулмоқ учун ёстикни муштладим. Кўзимни очганимда у ҳамон кўз ўнгимда эди. Қаҳр-ла сакраб туриб:

– Кет! Тинч кўй мени! – дея хайқирдим.

Оғзимдан чиққан нидо хона бўйлаб акс-садо бергач, ўзимдан уялиб, жимиб қолдим.

Ўн олтинчи боб

Клуб маъмури олдидан ўтиб кетаётиб “Мабодо менга кўнғирок қилишмадим?” деб сўрадим. Маъмур дафтарини текширди.

– Йўк, жаноб Ровен.

Хонамга чиқдим. Кеча кечқурун шаҳарда бўғзимгача ишга кўмилишимни ва биратўла клубда тунаб қолишимни билдиргандим.

Офисга қайтгач, Миккининг юзида ғалати ифодани пайқадим.

– Пит Гордига сим қоқинг, – деди у.

– Улаб бер, – дедим кабинетимга кирарканман. Хонам тартибга келтирилибди.

Пит менинг асосий мижозларимдан бири эди. Шарқда унинг катта ва мустақил авиакомпанияси бор. Бизнесимнинг тўртдан бир қисмини молиялаштирарди.

Одатдаги салом-алиқдан кейин “Тинчликми?” деб сўрадим. Гўшакдан унинг хижолатли овози эшитилди.

– Биласизми, Брэд, – янги англияликларга хос шевада гап бошлади у, – бу ҳақда сизга нима дейишни ҳам билмаяпман...

Нафасим ичимга тушиб кетди, чуқур хўрсиндим. Бирор нарса дейишининг ҳожати ҳам қолмаганди. Питнинг кўнғироғи ҳақида эшитганимдаёқ шубҳалангандим

– Тинчликми, Пит? – дедим имкон қадар лоқайд кўринишга уриниб.

– Сизнинг хизматингиздан воз кечишга мажбурман.

– Нима учун? – Саволимнинг жавобини билардим, аммо унинг важкорсонини эшитгим келди. – Менимча ҳамкорликда яхши ишладик.

– Сиз ҳақсиз, Брэд, – деди у шошма-шошарлик билан. – Сизга ҳеч қандай эътирозим йўк, лекин...

– Нима лекин?

– Баъзи бир воқеалар сабаб бўлди. Сармоядорларим талаб қилишяпти.

– Бу билан уларнинг нима иши бор?! – Тутақиб кетдим. – Кимнингдир буйруғини бажарасиз, деб сира ҳам ўйламагандим.

– Брэд, сиз ҳам мени қийнаманг, – ялинди у. – Сизга бўлган муносабатимни яхши биласиз, аммо ҳозир ҳеч нарса ни ўзгартиролмайман. Агар уларнинг айтганини қилмасам, кредит беришни тўхтатишади. Бу Мэтт Брэйдининг фармони. Уни бажармасликка ҳеч кимнинг журъати етмайди.

– Яхши, Пит. Тушунаман сизни.

Секин гўшакни қўйиб, тугмачани босдим-да, Миккидан ҳузуримга Крисни чақиришни сўрадим. Креслом билан биргаликда дераза томонга ўгирилдим. Шу жиккаккина қария шунчалик куч-қудратга эгалигини тасаввур қилиш қийин.

Телефон жиринглади. Тугмачани босиб, Миккининг овозини эшитдим.

– Котибасининг айтишича, Крис сиз келгунча офисдан чиқиб кетган экан.

– Қачон қайтаркан?

– У билмасмиш, – деди Микки.

Алоқани уздим. Ана холос! Ҳаммаёқни ўт олиб ётибди-ю, асосий ўт ўчирувчи қочиб юрибди.

Яна телефон жиринглади. Гўшакни кўтардим. Яна бир мижоз, яна юқоридаги гап-сўз такрорланди. “Кечир, дўстим. Алвидо!” Бу кечгача давом этди. Телефон аппарати бир дақиқа жиринглашдан тинмади. Ҳатто овқатланишга ҳам вақт тополмай, куни билан рад жавобларини қабул

килдим. Соат бешга яқин телефоннинг овози ўчди. Енгил нафас олиб соатимга қарадим ва иш куни ниҳоясига етганидан хурсанд бўлдим.

Барга яқинлашиб, уни очдим. Виски йўқ. Маъюс кулимсирадим. Микки кабинетимни йиғиштирганда барча чора-тадбирларни кўрибди. Эшикни очиб, котибамга қарадим.

– Вискини қаёққа яширгансан? – деб сўрадим. – Томоғим тақиллаб кетди.

У менга безовта қаради.

– Брэд, анави аҳвол яна такрорланмайдими?

Бош чайқадим.

– Йўқ, жонгинам. Мен озгина ичишим керак.

У столи ёнида турган жавончадан шишани олиб, ортимдан кабинетга кирди.

– Сизга улфат бўламан.

Микки иккита қадахни тўлдириб, биттасини менга узатди. Ютоқиб вискини сипқордим.

– Крис қўнғироқ қилмадими? – деб сўрадим.

Микки бош чайқади.

– Қай гўрда экан, хайронман.

Тўсатдан миямга бир фикр келди.

– У кеча Мэтт Брэйди билан учрашдими?

Микки хайрон бўлди.

– Ахир сендан қарияни Криснинг олдига юборишингни сўрагандим.

– Э, ха, – ёдига тушди Миккининг.

– Узоқ суҳбатлашишдими?

– Бир неча дақиқа, холос. Кейин жаноб Брэйди кетди.

– Крис сенга бирон нима дедими?

Микки бош чайқади.

– Ҳеч нима демади. Сиз келгунингизча у офисдан кетди.

Афтидан, Крис қаттиқ асабийлашган.

Яна бир-икки қултум виски ичдим. Бу нарсалар менга ёқмаётганди. Агар Мэтт Брэйди менга қарши буйруқ берган бўлса, қисқа фурсатда у мижозларим рўйхатини қаердан олди экан? Демак, қарияга ходимларимдан кимдир ёрдам берган.

Микки мендан кўз узмасди.

– Нима бўлди, Брэд? Буюртмачилар билан ишлар силлиқ кечяптими?

Ё Маккарти сизни коммунистга чиқардими?

Оғзимнинг таноби қочди.

– Ундан ҳам баттари бўлди. Брэйдига ёкиб тушдим.

(Охири келгуси сонда)

К.М.КАРЯГИН

(1863–1934)

КОНФУЦИЙ

Тарихий-биографик очерк

*Рус тилидан
Музаффар АХМАД таржимаси*

Асл исми Сергей Ольденбург. Шарқшунос олим, Россия ФА академиги, Россияда ҳиндшунослик мактаби асосчиларидан. У “Ҳиндистон тарихи, дини, шеърляти ва санъати”, “Эрон ва Фарб адабиёти”, “Шарқшунослик тарихи ва этнография муаммолари” мавзуда илмий тадқиқотлар олиб борган. Қуйида эътиборингизга ҳавола этилаётган “Конфуций” очерки машҳур хитой файласуфининг ҳаёти ва таълимоти ҳақида ҳолис ёзилгани билан тарихий қимматга эга.

БИРИНЧИ БОБ

Конфуций сулоласи. Унинг туғилиши, болалиги ва балоғат йиллари. Хизматга ўтиши. Хизмат соҳасидаги муваффақиятлари

Хитой солномачилари улуғ ислохотчи Конфуцийнинг сулолавий шажараси ярим афсонавий бўғдихон, даврлар туркуми тушунчасининг ва компаснинг ихтирочиси, 2637 йил муқаддам тахтга чиққан ҳукмдор Хуандидан бошланишини эътироф этадилар¹. Уларнинг сўзича, Конфуций аждодларининг кўпчилиги қобилятли экани билан ажралиб турганлар ва давлат ишларида муҳим маъмурий, ҳарбий ва фуқаролик лавозимларига кўтарилиб борганлар. Милоддан 800 йиллар муқаддам яшаб ўтган боболаридан бири қадимий урф-одатларни, тарихни жуда севган ва билган бўлиб, унинг мана шу хислатлари Конфуцийга ҳам ўтгани эътироф қилинади. Конфуций отасининг номи Шу Лянхэ бўлиб, у ҳақида солномачилар шундай деб ёзадилар: Шу Лянхэ ҳарбий хизматдалигида гавдасининг баҳайбатлиги, кучлилиги ва хайрон

¹ Хитойда насл-насаб жуда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, доно одамлар оддий оилалардан чиқиши мумкин бўлмаган ҳодиса деб қаралган.

коладиган даражада жасурлиги билан шухрат қозонган экан. Бу борада бир-биридан ғаройиб ҳикоялар ҳам бор. Шу Лянхэ қарам давлат бўлган Лу салтанатининг учинчи даражали Цзо (кейинчалик Цзоусянь) шахри ҳокимлигига тайинланади. Шу Лянхэнинг икки хотини бўлиб, биринчиси, яъни бош хотини унга тўққиз нафар қиз туғиб берган, иккинчи хотинидан туғилган Мэнфи исмли бу фарзанд кўп ўтмай дунёдан ўтади. Ўзига меросхўр бўла оладиган фарзанд дунёга келишини истаган Шу Лянхэнинг бош хотини вафот қилганида, у 70 яшар чол эди. Шу Лянхэ узоқ вақт иккиланишлардан кейин шаҳардаги таниқли хонадонлардан бири – Ян сулоласи билан қуда тутинмоқчи бўлади. Янлар хонадонидан уч нафар қиз вояга етаётган эди. Қизларнинг отаси, гарчи Шу Лянхэни куёв қилиш истаги борлигига қарамасдан, қизларини бундай номуносиб никоҳга мажбурлагиси келмади. Шунинг учун ҳам у қизларини Шу Лянхэнинг таклифидан хабардор қилади. Унинг қариб қолганига қарамай, анча тетиклиги, боз устига шаҳар ҳокими лавозимида эканини айтиб:

– Мен мана шу инсоннинг таклифини қабул қилишни жуда-жуда истардим! Сизларнинг ичингизда ким Шу Лянхэга рафиқа бўлишни хоҳлайди? – деб сўради. Катта қизи ва ўртанчаси индамай турганда, Ян Чжи исмли кенжа қизи:

– Бизлардан розилик сўраб ўтирасизми? Бу ишни ўзингиз ҳал қилиб кўяқолмайсизми? – дейди.

Шунда отаси Ян Чжиге Шу Лянхэ билан тақдирини боғлашни таклиф этади. Кенжа қизи рози бўлади.

Тўйдан тўққиз ой ўтиб, Хитой мамлақати тарихида бемисл ўрин тутган қонуншунос мана шу никоҳдан дунёга келди. Солноманавислар Конфуцийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида ҳикоя қилар эканлар, унинг ҳаётида ҳеч қандай ғаройиб, мўъжизавий иш рўй бермаганини қайд этадилару, фақат битта воқеа борасида ҳаяжон билан ёзадилар. Бундай мўъжизалар донишманднинг дунёга келиши билан боғлиқ. Тўйдан кейин, ҳомиладор бўлиши арафасида Ян Чжи эрининг мункиллаган чол эканидан хавотирга тушмайди, эрига икковлон Ницю қирига бирга чиқиб келишни илтимос қилади. Қирга чиққанларида, ёш келинчак Чжи олий илоҳа Шанди шарафига дуо ўқиб, ақлли-хушли фарзанд сўраб илтижо қилади. Мана шу лаҳзаларда Чжи ўз вужудига ғойибдан бир қувват кўшилаётганини сезади. Тепаликдан тушиб келаётганларида йўлда учраган майса-гиёҳлар, дарахтлар уларга таъзим қилаётгандай туюлаверади. Ҳаммадан қизик воқеа келин-куёв чорбоққа етиб келганларида рўй беради – ҳокимнинг боғида улар Цилин аждарҳосини кўриб қоладилар. Хитой ривоятларида бу махлуқнинг одамлар кўзига кўриниши мўъжизабахш воқеалардан дарак бўлиб ҳисобланарди. Махлуқ кекириб-ўқчиб, оғзидан тошлар чиқариб отади. Бир тошда эса қуйидаги сўзлар битилган эди: “Чжоу сулоласи инқиروزга юз тута бошлаган пайтда худди зилол сувдай покиза бир бола туғиладики, у салтанатсиз подшоҳга айланади”. Ян Чжи ҳомиладор пайтида тушида қора Дини кўради, қора Ди унга ўғлини тут дарахти тагида туғишидан хабар беради. Тўлғоқ бошланиши олдидан Ян Чжи эридан ўша дарахт қаердалигини сўрайди. Кекса Шу Лянхэ рафиқасининг ўша дарахтни кўриш истаги борлигини эшитиб, ҳайрон бўлади. Хотинининг кароматли туши сабаб сафар тадоригини кўришни буюради. Чақалок туғилганда Ницю (Нишань) тепалиги устида ҳавода иккита аждарҳо пайдо бўлади, улар адирликни ўнг ва чап томондан кўриқлаб, қанот қоқиб учиб юрар, осмони фалакда ажойиб мусикий овозда кўшиқ куйларди: “Бу

муқаддас фарзанд туғилганда осмон ҳам қувониб ларзага келди!” Чақалок дунёга келган лаҳзаларда ер остидан иссиқ, тоза сув қайнаб чиқа бошлади ва чақалокни ювиб бўлганлари заҳоти сув чиқиши ҳам тўхтади. Чақалок туғилганидаёқ жуда ғалати, ҳатто қўрқинчли бир кўринишда эди. Унинг лаблари буқаникига, елкалари аждарҳоникига ўхшарди ва ҳоказо. Солномачилар бу борада жуда ошириб айтганлар, албатта, воқеалар баёнида мажозий маънога кўп урғу бериб юборишган. Келинг, яхшиси, афсонавий воқеаларни бир четга қўйлик-да, аниқ далилларга мурожаат қилайлик.

Конфуцийнинг ҳақиқий таржимаи холи ҳақида унинг шогирдлари жуда батафсил ва тўлиқ маълумот қолдирганлар. Бу қизиқарли маълумотлар буюк файласуф ҳақида ҳам, ўша замонлардаги урф-одатлар ҳақида ҳам билимимизни, таассуротларимизни бойитади.

Хитой тадрижий жадваллари Конфуцийнинг таваллуди бўғдихон Линван (доно шох) ҳукмронлигининг 20-йили даврида 10-ойнинг 21-кунида, яъни Исо Масих таваллудидан (эрамиздан) 551 йил муқаддам рўй берганини кўрсатади. Конфуцийнинг туғилиш пайтида онаси ибодат қилган адирлик шарафига чақалокқа Цюадир деб ном берилган. Унинг болалик йиллари ҳақидаги маълумотлар анча кам. Биз фақатгина унинг икки ёшдан ошганда отасидан айрилгани, жуда мўмин-қобил бўлиб ўсгани, катталарни доим иззат-хурматлаб юрганию ёшига нисбатан вазмин ва сермулоҳазали бола бўлганини биламиз, холос. У диний маросимлар, қурбонлик келтиришга оид ўйинлар ўйнашни жуда ёқтирарди. Ҳикоя қилишларича, у ўзига тенгдош болақайларни тўпларкан-да, катталарнинг ажодлар шарафига ўтказувчи маросим ва қурбонлик қондаларини ўз билишича болалар билан такрорлар, кейин эса юзини ерга қўйиб, таъзим қилар экан. Қадимги урф-одатларга зўр ҳурмат билан қараган Конфуцийда ўтмишга, ота-боболар руҳига садоқат шу тариқа пайдо бўлган бўлса, ажаб эмас.

Конфуцийнинг мактабда ўқиган йиллари ҳақида ҳам маълумотлар кўп сақланиб қолмаган. Ривоятларга кўра, Цю етти ёшга тўлганида, онаси уни жамоат мактабига топширишни маъқул кўради. Жамоат мактаблари Хитойда давлат ташкил топган йилларданок очилган эди. Хитойнинг илк ҳукмдорлари халқни маънавиятли қилиб тарбиялашда илм-маърифат бекиёс роль ўйнашини яхши тушунар, ўсмир ёшларни тарбиялаш учун мактабларда таълимни такомилга етказиш ҳақида қайғуради эдилар. Кейинги бўғдихон даврида барча шаҳарларда ва ҳатто қишлоқларда ҳам ўқув даргоҳлари таъсис этила бошлаган эди. Бу ўқув даргоҳларида ёшлар илм ўрганар, тарбияланар, ҳунар соҳиби бўлиб етишар эдилар. Ҳар бир болақай саккиз ёшга тўлгач, аввалига куйи даражадаги мактабга олинар, у ерда болага муомала ва одоб-ахлоқ ўргатилар, кейин эса халқона урф-одатлар, мусиқа таълими, ёйдан ўқ отиш ва жанг аравасини кўшиш-хайдаш сабоқлари, ҳисоб-китоб илми ўргатиларди. Ўн беш ёшга етганларида эса, улар ичидан энг қобилиятлиларига (улар кимнинг фарзанди бўлишидан қатъи назар) дорилфунунга кириш имкони яратилар, бу ерда талабаларга маънавият, фалсафа фанлари ўргатиларди. Олий даргоҳларда талабаларнинг мустақил фикр юритишларига эътибор берилмас, улар асосан ота-боболардан мерос қолган панд-насихатлар, фикр-мулоҳазалар ва маълумотларни ёдлаб, мияга қуйиб олиш билангина чекланар эдилар. Тез орада Конфуций ҳам мана шундай мактаблардан бирига жойлашади. Мактабдалигидаёқ ўзининг тиришқоклиги, қобилияти, камтарлиги ва илмга интилиши билан барчага маъқул тушади. Ўн етти ёшида ўқитувчиси, таниқли олим Пин Чжуннинг ёрдамчиси даражасигача кўтарилади. Пин

Чжун мударрис бўлиш билан бирга, Конфуций яшайдиган шаҳарнинг ҳокими ҳам эди. Ёш Чжунни (Конфуцийнинг бошқа исми Чжунни эди) тенгқур талабаларга ўз билимларини оширишда кўшимча сабоқ берар, тафаккур юритишларига кўмаклашарди. Бу пайтда Конфуций мумтоз асарлар мутолаасига шўнғиган эди.

Конфуций олий таълим мактабини тугатиб, онасининг қистови ва маслаҳати билан давлат хизматиغا ишга кирди. Бозор пештахталаридаги сабзаёт ва мева-чеваларнинг сифатини назорат қилиш унинг зиммасига тушганди. Конфуций бу хил қуйи юмушдан орланмади, оқсуяк табақасига мансублигини пеш қилиб ўтирмасдан, енг шимариб ишга киришиб кетди. У мана шу энг қуйи юмушда ҳам халққа, ватанга, ҳамшаҳарларига хизмат қилиб, обрў-эътибор орттириш мумкинлигини яхши биларди. Конфуций ҳалол сотувчиларни рағбатлантирар, айёрларини тутиб, жазоларди. Орадан кўп ўтмай, Конфуций қўллаган чора-тадбирлар натижасида Цзоу шаҳри бозорларида муғомбир ва алдоқчи сотувчилар, харидорни чув туширувчи устомонлар қолмади. Хизматдан бўш пайтларида у ўзини илмга урар, китоб мутолаа қилар, ахён-ахёнда шаҳар ташқарисига чиқиб, деҳқонларнинг меҳнати билан танишарди. Шу тахлит вақтни мутолаага, сайру саёҳат ва амалиётга бағишлаб, тажриба ўрганишлар ўз самарасини берди – Конфуций китобларда ёзилмаган муомала илмини, тупроқ қатламларига ишлов бериш, ерни унумдор қилиш, дон маҳсулотларини узоқ муддат сифатли асраш каби турмуш ва деҳқончилик билан боғлиқ билимларни ўзлаштирди. У ўзининг хизмати билан ҳамшаҳарлар орасида доно, тадбиркор, ишга чанқоқ ва ҳалол давлат ходими сифатида ном қозонди.

Конфуций ўн тўққиз ёшида обрўли хонадоннинг Ци Гуан исмли қизига уйланади. Бир йилдан сўнг улар ўғил фарзанд кўрадилар. Лу вилоятининг ҳокими Конфуций хонадоидаги бу хушxabарни эшитиб, уларга совға сифатида икки зоғора балиқ юборади. Конфуций бу қадар иззат-ҳурмат, эътибордан боши осмонга етиб, миннатдорлик ўрнида ўғлига Ли Боюй (Ли – хитойча “зоғора балиқ”, Боюй – “биринчи” деган маъноларни англатади) деб исм қўяди. Кейинчалик улар қиз фарзандли ҳам бўлишади.

Бу пайтга келиб, Конфуцийнинг хизмат лавозими ҳам кўтарилди. Лу вилояти ҳокими ёш Конфуцийни экин далалари, ўрмонлар ва чорва ишлари бўйича назоратчи вазифасига тайинлайди, унга аввалги тартибларни ўзгартириш ва янги тартиб-қоидаларни жорий қилиш ҳукуқи ҳам берилади.

У одамларни гоҳ ишонтириш ва илтимос билан, гоҳ қўрқитиш ва жазолаш орқали, гоҳида ёрдам, маслаҳатларини аямай ўз мақсади сари эргаштирди. Конфуцийнинг саъй-ҳаракатлари бекор кетмади. У раҳбарлик қилган даврда деҳқонлар ҳаёти яхшиланди, ташландиқ даладар унумдор ерларга айлантирилди, уй жониворлари ва пода-сурувлар кўпайди, уларнинг насллари яхшиланди.

ИККИНЧИ БОБ

Онасининг вафоти. Истеъфо. Конфуций халқ устози қиёфасида. Уч йиллик мотам. Фан ва санъат билан машғуллик. Конфуцийнинг мамлакат бўйлаб шухрати

Давлат олдидаги улкан хизматлари сабаб Конфуцийнинг обрў-эътибори тобора ошиб борди. Аммо онасининг ўлими Конфуцийни ўз

лавозимидан истеъфо беришга, жамоатчилик ишларини тўхтатишга мажбур қилди. Бу воқеа милоддан аввалги 528 йил муқаддам рўй берди. Бу пайтда Конфуций 23 ёшда эди. Унинг узлатга чекиниши уч йил давом этди.

Хитойда фарзандларнинг ота ёки она вафоти туфайли мотам тутиши, узлатга чекиниши, одамлар кўзидан йироққа кетиши ёки уларга кўринмаслик, аза тутиш каби одатлар азалдан бор бўлиб, бундай пайтда фарзандлар ҳатто ҳарбий хизматда бўлсалар ҳам истеъфога чиқар, фақат аза муддати тугагандан кейингина ўз ишларига қайтиб келишлари одат тусига кирган эди. Бу одат хитойликларда “вазифасига тикланиш” деб номланади. Агар оилада фарзанд бўлмаса, бу масъул лозимотни хонадондаги набира, эвара ёки асранди фарзанд ўташи мумкинлиги ҳам кўзда тутилади. Мотам йиллари мобайнида азадор фарзанд ичкилик ичмас, уйдан чиқмас, айш-ишратга берилмас, зиёфат-тўйларда иштирок этмасди¹. Конфуций отасининг қабри ёнига дафн этиш билан шуғулланди. Дафн маросими жараёнида Конфуций халққа қарата нутқ ирод этди:

– Ҳаётлигида умри, орзу-умидлари муштарак инсонлар ўлимидан сўнг ҳам ажралмасликлари жоиз. Уларнинг суякларини ёнма-ён – эркакнинг суягини шарқ томонга, аёлнинг суякларини ғарб томонга қўйинг. Уларнинг бошлари шимолга, оёқлари жанубга қаратиб қўйилсин. Уларнинг жасади хор бўлмасин учун, қабрни ёғ шимдирилган ёки лок билан бўялган тўрт дюмлик қалин тахта билан ихоталанг. Қабрлари тўкилиб, ер билан текисланиб кетмаслиги учун уларни тепаликка, адирга дафн қилинг.

Дафн қилишдаги бу хил кўрсатмалар ўша даврдаги дафн услубларидан анчагина фарқ қиларди. Конфуций замонида келиб, фарзандлар ота-оналарини қандай бўлса шундайлигича, дуч келган ерга кўмиб ташлайверадиган бўлиб қолишганди, кўмганларидан кейин эса кўпинча ота-оналарини унутиб юборишар, мотам муддати ҳам қисқариб, у бир неча кунгина давом этарди, холос. Конфуций эса бутунлай бошқача фикр юритди, бу борада у қадимги ота-боболар қандай йўл тутган бўлса, ўша одатларга қайтишни тарғиб қилди. Конфуций ўзининг биринчи ваъзларидаёқ, ўтганларнинг руҳларини ёд қилиш тирикларнинг бурчи экани, инсон шаъни, хотирасини улуғловчи бундай қадриятларга амал қилиш фарзандлар олдидаги қарз эканини бот-бот таъкидларди. Одамлар марҳум ота-оналарини унутиб маънавий тубанликка юз тутган, жамият уят ва виждон туйғуларини унутган, энг аянчли, номусли аҳволга ҳам лоқайд, бефарқ бўлиб қолган бир пайтда Конфуций уларни келгусидаги бахтиқароликлардан огоҳ этишни истар, инсоний камолотга даъват этарди. Лоқайдлик эса инсонни муқаррамлик шарафидан мосуво қилади. Конфуций дерди:

– Инсонлар бир-бирларини ардоқламоғи лозим. Ҳар бир инсон башарият деб аталмиш мухташам доиранинг бир халқаси. Инсон боласи ўзини вужудга келтирган одамлар олдида ҳамиша ва ҳар доим қарздор. Агар улар бўлмаганидами, бизлар ҳам бўлмасдик. Тириклар тириклик чоғида яхшилик қила олганликлари учун марҳумлардан ҳамиша миннатдор бўлмоқлари жоиз. Марҳумларга эҳтиром кўрсатишнинг ягона йўли – уларни хотирлаш.

Конфуцийнинг бу хил ибрати бесамар кетмади, унинг насихатини қулоққа олиб, этагидан тутувчилар кўпайди. Эски анъаналар тиклана бошланди, улар то шу кунгача барҳаёт.

¹ Хитойнинг муқаддас китобларида шундай дейилади: “Кимки аза тутаётган экан, у ширин таомлардан тийилмоғи, қувноқ мусиқа тинглашни бас қилмоғи, роҳат-фароғатдан йироқ бўлмоғи лозим. Фарзанд фақат уч ёшга тўлганданига ота-она қўлидан ерга тушади, шундай экан фарзанднинг ота-онага тутадиган мотами ҳам уч йил давом этмоғи керак”.

Конфуций онасини ерга кўйгач, уч йил мобайнида зоҳидона умр кечирди, улуг йўқотишнинг қайғу-ҳасратини илм ва мутолаа иши билан енгшига интилди.

Мутолаа ва кун-ба кун ўзингни камолот сари бошлаш узоқ сафардан қайтиб келган дўстингни кўргандай ёқимли эмасми, дея мулоҳаза юритади Конфуций. Унинг фикри-эътиқодига кўра, одам боласи бўш вақтини буткул мутолаага бағишламоғи керак. Атрофдаги мунгли ва аччиқ ҳаёт манзаралари унинг қалбини қақшатиб юборар, Конфуций шундай дамларда фақат китобдан нажот топарди. У қадимий китобларни ўқиб-ўрганишдан ташқари, эркин санъатлар билан ҳам тинимсиз шуғулланарди, зеро, хитойликлар назарида, бу билимларсиз одамзод ўзини зиёли деб санашга ҳаққи йўқ эди.

Мотам муддати тугагач, Конфуций ўша давр урф-одатига биноан онасининг қабри ёнида азадорлик кийимлари ва нишонларини ечди, яна жамоат ҳаётига аралаша бошлади. У аввалги лавозимига қайтишни эп билмади, илмни афзал кўрди. Орадан беш йил ўтиб, у ўзи ўрганаётган таълимот асосларини мукамаллаштирди ҳамда қолган умрини ана шу таълимотнинг тарғиботига бағишлади.

Кўп ўтмай унинг илм соҳасидаги шуҳрати бутун Хитой бўйлаб ёйилди ва турли тарафдан Конфуций ҳузурига илм ва ҳақиқат истаганлар ёпирилиб кела бошлади. Йўқловчилар орасида ёшлару мўйсафидлар, бойлару ночорлар, зодагону қора халқ, ҳарбийлар ва дехқонлар ҳам бор эди, Конфуций уларнинг ҳеч биридан ёрдамни аямасди. Илмга чанқоқ йигитлар унга шогирд тушарди. Ян ўлкасининг ҳокими ёш файласуфнинг овозаси ҳақида эшитиб, унинг ҳузурига аъёнини юборди-да, халқни бошқариш борасида Конфуцийдан маслаҳат сўради.

– Мен ҳокимни, у бошқараётган мамлакат ва халқни кўрмай туриб, бу юрт бошқаруви хусусида ҳеч сўз деёлмайман. Агар ҳоким мендан қадимги подшоҳлар тутган йўллари борасида сўраса эди, мен ҳокимнинг бу истагини қондирар эдим, зеро, мен фақат ўзим билган, ўрганган нарсалар ҳақидагина айта оламан. Ҳокимга шу гапларимни тўлиғича етказинг! – деди у.

Конфуций эртасигаёқ Ян вилояти ҳокими ҳузурига бориб, қонунлар ва ахлоқ-одобни ислоҳ қилиш ишларига киришиб кетди. “Бу ерга келиб мен ўз бурчимни адо қилдим, топшириқ бажарилди. Энди кетсам ҳам бўлаверади. Балки яна қайдадир одамлар менинг ёрдамимга кўз тикиб туришгандир...” – дея йўлга отланди.

Конфуций Ян вилоятдан Цин вилоятига ўтди. Замонанинг энг машхур машшоғи Ши Сянь мана шу вилоятда яшарди. Конфуций мусиқа илмига беқиёс ҳурмат ила қарар, мусиқани фалакнинг одамзодга ато этган бебаҳо тухфаси деб биларди. Чиндан ҳам, инсон маънавий дунёсини юксалтиришда, қалбда олов бўлиб ёнаётган эҳтиросларни ифодалашда одамзодга мисли кўрилмаган ҳузур-ҳаловат ато этишда мусикадан ўтгувчи неъмат бормикан?

“Мусиқа илмини ўрганиш мушкул эмас, куй ибтидосида чолғуларни яхшилаб созланг. Куй якунигача гўзал чиқади”.

“Ахлоқингизни ўзгартирмоқчимисиз? Мусиқани эринмай ўрганинг. Мусиқа – осмон ва заминнинг бирлашган садоси. У бор экан, салтанат ишлари силлиқ кечади”, дейди Конфуций ҳикматларида.

Конфуций янги ўрганган куйини Ши Сянга чалиб бериш ниятида унинг олдида келиб, бундай деган экан:

– Энди мен тоғ чўққисидан бутун атрофни ва кенгликларни кўриб турган одамга ўхшайман. Мусиқанинг мири-сиригача ақлим етади. Қадимий куйдаги яширин мазмунни англадим. Куйни чалар чоқ машшоқнинг

руҳи танига кўчди, хаёлан уни кўрдим, эшитдим, у билан мулоқот қилдим. Машшоқ ўрта бўйли, маҳзун чехрали, кўзлари кулиб турган, овози ёқимли одам экан. Машшоқ У-ван вилоятининг ҳокими эканини билдим. Тўғрими?

Ши Сянь унинг тахминини маъқуллар экан, ҳаяжонга чўмиб хитоб қилди:

– Мен сизнинг устозингиз эмас, шогирдингиз бўлишга ярайман, холос!

УЧИНЧИ БОБ

Луга қайтиш. Илмий машғулотларнинг давом этиши. Ци вилоятига саёҳат. Чжоу мамлакатига сафар. Конфуцийнинг Лаоци билан учрашуви

Луга қайтиб келгач, Конфуций яна илмга берилди. У донишмандлик ва ҳақиқат сари шитоб билан интиларди. Яқинлари Конфуцийни бу йўлда гулув қилмасликка чақирдилар.

– Қарорим қатъий, – Конфуцийнинг ягона жавоби шу эди. – Барча инсонлар – ягона оиланинг фарзандларидир, мен уларга йўл кўрсатувчи устоз бўлмоғим керак!

Дарҳақиқат, шундай ҳам бўлди – кўп ўтмай унинг уйи ҳақиқий байтулҳикмага – академияга айланди.

Тез орада Конфуций Луни тарк этиб, Ци вилоятига йўл олди. Бу вилоят ҳокими машҳур файласуфни кўриш, у билан суҳбатлашиш, унинг маслаҳатлари ва тажрибаларидан фойдаланиш ниятида Конфуцийни ўз хузурига таклиф этган эди.

Конфуций Ци вилоятига жўнаб кетаётганда, унга ҳамроҳ бўлиш, кузатиб қўйиш ниятида йўлга чиққан одамлар ҳам оломон бўлиб унга эргашди, булар – Конфуцийнинг шогирдлари, устоздан бир лаҳза бўлсин айрилгиси келмаган мухлислар эди. Конфуций уларни йўлдан қайтаришга уринмади, йўл азобидан чўчиганлар, сабр-бардоши ҳаминқадар бўлган мухлисларнинг ўзлариёқ қайтиб кетишар...

Йўлга чиққан оломон бир куни йўл четида фарёд чекаётган, ўзини ўзи осмоқчи бўлаётган бахтиқаро одамни кўрдилар ва дарҳол унинг бўйинини чилвирдан озод қилдилар. Бу одамнинг айтишига кўра, болалигидан бошлаб донишмандликка ҳавас қўйган, шу йўлда қўлига тушган ҳамма нарсани ўқийверган. Илм-фан ўрганиш мақсадида Ватанини тарк этиб, саёҳатларга чиққан. Вилоятма-вилоят юриб, бутун мамлакатни кўрган. Орадан йиллар ўтган. У энди Ватанига қайтишни ўйлаб қолган. Шундай қилган ҳам. Юртига қайтган, уйланган. Бу орада ота-онаси вафот этибди. Ҳали падари бузруквори ва волидаи мухтарамаси учун бирон-бир иш қилишга, уларнинг оғирини енгиллатишга улгурмагани сабаб ўлим чилвирини бўйнига тортибди.

Боз устига бу кишининг дўстлари йўқ ҳисоби, ёлғиз фарзанди ҳам отасининг пандини тингламай уйдан чиқиб кетибди.

“Шундай қилиб, мен доно бўлишни орзу қилдиму, аммо ўзимнинг оддий фуқаролик бурчларимни бажара олмадим – қобил фарзанд ҳам, яхши оила соҳиби ҳам, меҳрибон ота ҳам бўлолмадим, менга энди яшаш не даркор?” дебди у.

Худкушнинг сўзини тинглай туриб Конфуций шундай деди:

– Қилган хатоларингиз қанчалик улкан бўлмасин, булар ўзингизни ўлдириш учун сабаб бўлолмайди. Ҳар қандай хатони тузатса бўлади, аммо худкушликка бориш – энг оғир гуноҳдир. Сиз ҳаётингизнинг бошидаёқ нотўғри қадам ташлабсиз, донишманд бўлишни ўйлабсизу, доноларча юролмабсиз. Аввало донишманд эмас, одам бўлмоқни ўйлаш керак эди. Одамийлик ва фуқаролик бурчларини адо этган чоғдагина одам донишманд бўла олади. Сизнинг энг биринчи вазифангиз ота-онангизни севиш, уларга хизмат қилиш эди. Аммо сиз бундай қилмадингиз – бу боқибеғамлик эса барча кейинги бахтсизликлар эшигини очиб берди. Аммо энди ҳаммаси тугади, хатони тузатишнинг иложи йўқ, деган хаёлга зинҳор борманг. Ўзингизга ўзингиз далда беринг, руҳингизни кўтаринг. Асрлар оша яшаб келаётган битта ҳикматнинг ҳақиқатлигига ишонинг: токи инсон тирик экан, у умиддан айро тушмаслиги керак! Тубсиз қайғу ботқоғидан чиқиб юксак саодат қасри узра кўтарила олиш мумкин. Энг дахшатли қашшоклик балосидан қутулиб, фаровон ҳаётга етиш ҳеч гап эмас. Мард бўлинг, дилланинг, уйингизга боринг-да, ҳаётнинг қадрига етган ҳолда, уни тўғри баҳолаб, бугуноқ навқирон йигит каби янгитдан умр бошланг! Ана шунда сиз ҳақиқий донишманд одамга айланасиз!

Сўнг Конфуций атрофидагиларга мурожаат қилди:

– Эшитганларингиз сизлар учун ҳам жуда яхши сабоқ бўлади, деб ўйлайман... Ҳар бирингиз бугунги кўрган, эшитганларингиз ҳақида фикр юритинг!

Шуларни айтиб, йўлга тушди-ю, аммо ярим чақирим юриб-юрмай, бир нечта шогирди ундан ортга – уйга қайтиши учун рухсат сўрашди. Уларни виждон азоби қийнай бошлаган, уйдаги қари ота-оналари ёдларига тушган эди.

Ўи вилояти ҳокими донишмандни иззат-ҳурматлар ила кутиб олди, аммо бирор сўзини қулоққа илмади. Саройида бир йилча яшаган донишманднинг бу вилоятга ташрифи одамлар учун ҳеч қандай наф келтирмади.

Ўша пайтлари император саройи Лу шаҳрида эди. Шогирдлар устознинг салтанат пойтахтига сафари ҳақида Лу шаҳри ҳокимига хабар етказдилар. Ҳоким файласуфни илиқ қарши олди. Конфуцийнинг асосий мақсади – Чжоу сулоласининг янги маросимлари билан танишиш эди. Дастлаб у машшок-файласуф Чан Хун ва Чжоу саройининг биринчи вазири билан учрашди. Вазир жаноблари файласуф билан мириқиб суҳбат куриш нияти борлигини билдириб, Конфуцийдан ўз таълимотининг моҳияти ҳақида тушунтиришни илтимос қилди.

Файласуф шундай жавоб берди:

– Менинг таълимотим – эзгулик демак. Бу – Яо ва Шун амал қилган таълимотнинг худди ўзи. Мен қадимги аждодларимиз ахлоқини намуна қилиб кўрсатаман, шуларга амал қилишни буюраман. Қадимий муқаддас китоблар – кингларни ўқишни маслаҳат бераман ва шогирдларимдан мутолаа қилган китоблари борасида мулоҳаза юритишларини талаб қиламан.

– Бу яхши, албатта. Аммо, донишмандлик мақомига қандай қилиб эришиш мумкин? Менга ана шулар ҳақида гапириб беринг.

– Сиз ҳамма нарсага бирданига эришишни талаб қилаётганга ўхшайсиз. Аввало тўрт пандни ёдда тутинг: биринчиси, пўлат ҳар қанча мустаҳкам бўлмасин, куни келганда у ҳам синиб тушади; иккинчиси, абадийдек кўринувчи буюм тез яроксизланади; учинчиси, манман одамга ҳеч ким эътибор қилмайди; тўртинчиси, ҳамма нарсага тенг эришмоқчи бўлган одам бошқаларга масҳара бўлади.

Конфуций пойтахтдаги ибодатхона ва қасрларни томоша қила туриб, Нур (Минтан) ибодатхонасига кирди. Бу ерда у қадимги ҳукмдорларнинг тасвири туширилган деворий суратни катта қизиқиш ила кузатди ва хўрсиниб деди:

– Яо ва Шун сиймоси Цзе¹, Чжоу ва Син қиёфалари билан ёнма-ён тасвирланибди. Уларнинг ўхшашлиги фақат битта – бари ҳукмдор бўлган. Яо ва Шун – осмоннинг ҳам, одамларнинг ҳам муҳаббатини қозонган инсонлар эди. Цзе, Чжоу, Син эса, аксинча, қонхўр ва золим подшоҳлар эди, уларнинг номини эшитганда одамларни титроқ босарди.

Чжоу шоҳларининг сулолавий ибодатхонасидаги олтин ҳайкалга лаблари уч жойидан игна билан тикилган одам тасвири туширилган бўлиб, ҳайкалнинг елкасида қуйидаги ёзувлар бор эди:

“Қадимда одамлар эҳтиёт бўлиб гапирар эди, ана шуларга тақлид қилиш керак.

Бирданига кўп ишни бошламанг – кўп иш кўп машаққат келтиради, машаққат келтирмаса ҳам ташвишни кўпайтиради...

Бурчингиз даражасидагина меҳнат қилинг, ишланг...

Улуғ қувонч, ортиқча хотиржамлик излаб ўзингизни уринтирманг, ҳар иккиси ҳам ўз-ўзидан ташвиш ва хавотир келтиради...

Эртами-кечми, охири афсус келтирувчи ишга қўл урманг...

Ҳеч қачон ҳазиллашиб, кичкинагина ёмонлик қиламану, шу билан бу ўйин тўхтайтиди, деб ўйламанг – сиз кичкина ёмонлик деб ўйлаган ҳазил катта қабоҳат ва мусибатларга сабаб бўлиши мумкин...

Бошқа одамларнинг сизга қилаётган кичик адолатсизлигидан вақтида қутулиб олмасангиз, кўп ўтмай ёвуз ҳужумлар гирдобиди қоласиз...

Ёлғизликда мени ҳеч ким кўрмаяпти, ҳеч ким эшитмаяпти дея ҳаракат қилманг: руҳлар сизга гувоҳдир...

Узоқ вақт яширинган чўғ енгиб бўлмас оловга айланади, чўғни вақтида ўчириш осонроқ...

Жилғалар кўшилиб дарёга айланади; иплар эшилиб-эшилиб узилмас арқон бўлади...

Ниҳолни ҳали ерга илдиз отиб улгурмаган чок осонгина кўпориб олиш мумкин, у илдиз отдими – болта билан ҳам чопиб олиш мушкул...

Одамнинг оғзидан яраловчи ўқ ҳам чиқади, ёндирувчи олов ҳам; эҳтиёт бўлсангизгина, ўтдан ҳам, оловдан ҳам омон қоласиз...

Одам кучли бўлгач ҳар қандай хавфдан қутулиб, ҳар қандай одамни енгиб кетаверади, деб ўйламанг; сиз ҳар қанча кучли бўлманг, сизни енгадиган одам, албатта, топилади...

Адолатли ҳукмдорни ёмон кўрсангиз – қонунни менсимас қароқчиларга дуч келасиз; адолатли ҳукуматнинг кўзига тупроқ сепсангиз – ўзингиз чувалчангларга тенг бўласиз.

Ҳаддан ташқари талаблари оғир ҳукмдоргагина қаршилик қилиш мумкин; талаблари осон ҳукмдорга бўйсунуш ҳам осон кечади...

Оддий одамлар, ҳеч қачон ташаббус кўрсатмайди ҳам, қўллаб-қувватламайди ҳам; улар фақат тақлид қиладилар ва эргашадилар, уларга ҳар қачон кимдир намуна ёки мисол бўлиши керак...

Менинг оғзим тикилган: гапира олмайман, савол ва эътирозларга жавоб беролмайман. Ўз навбатида, мен ҳам ҳеч нарса ҳақида сўрай олмайман.

Илм – махфийдир, аммо шунга қарамай, илм – ҳақиқийдир. Менинг

¹ Цзе – Ся сулоласининг сўнги ҳукмдори. У халққа тажовузи ва ахлоқсизлиги билан танилган.

мақомим жуда юксақда, шунга кўра, менга ҳеч кимса даҳл қилолмайди”.

Ушбу ёзувлар қадимги Хитой ҳикматлари эди.

Конфуций битикларни овоз чиқариб ўқиб бўлгач, ёнидагиларга деди:

– Кимки мана шу қоидаларга амал қилиб яшаса, у мукамал инсон бўла олишига ишонаман. Мен мана шуларга ҳаракат қиламан ва бошқаларга ҳам маслаҳат бераман!

Донишманд Чжоуда икки йил яшади. Шу орада у зоҳид Лао Цзи билан ҳам танишди – Лао Цзи шаҳар атрофидаги ғорларнинг бирида умр кечирарди. У Конфуций билан суҳбатлашар экан, ўз таълимотига содиқ қолиб ёш файласуфни койиди: ҳақиқий донишманд одам халқ орасида бунчалик шуҳрат ёймаслиги, изидан одамларни гуруҳ-гуруҳ қилиб эргаштириб юрмаслиги, бундай шуҳратпарастлик олим одамга ярашмаслигини айтиб, изза қилди:

– Донишманд шон-шуҳратдан ўзини олиб қочмоғи, донг таратишдан, овоза бўлишдан йироқ бўлмоғи даркор. Доно одам ўзидан кейин олийжаноб одат ва қоидалар қолдиришни истар экан, буни дуч келган одамга кўз-кўзлайвермай, вақт ва шароитга мос иш тутиши керак. У яхши замон келгандагина гапиради, замона оғир пайтлари сукут сақлайди. Хазинаси бор одам дуч келганга хазинадан гап очавермайди, уни ўғирлаб кетишларидан хавфсирайди. Олийжаноб одам ҳам ўзининг эзгу амалини ҳаммининг олдида кўз-кўз қилавермайди. Донолигини овоза қилиб ҳаммининг қулоғига қарнай чаладиган одам – доно эмас! Мендан эшитганларингизга амал қилинг..

Конфуций қайтиб келгач, узок пайт сукут сақлади, сўнг шогирдларига мурожаат қилди:

– Ўзининг буралиб ётган улкан гавдаси билан ерни чирмаб олмоқчи бўлган аждарҳони кўз олдингизга келтиринг! Лао Цзининг ақли ана шундай хайратангиз экан!

ТЎҲТИНЧИ БОБ

Конфуцийнинг тарихий “Чун-Цю” асари ва бошқа китоблар мазмунини қоғозга тушириши

Конфуций Чжоуда икки йил яшаб, таълимотини тарғиб-ташвиқ қилиш учун бир қанча шогирдини шу ерда қолдириб, ўзи Луга қайтди. Лу вилоятида бу пайтда бошбошдоқликлар авжига чиққан, вилоят ҳокими ҳайдалиб, ҳокимият таниқли сулоалар қўлида парчалана бошлаган эди. Лу вилоятида у ҳеч қандай лавозимда ишламай ўн беш йил яшади. Бошқа бир тадқиқотда ёзилишича, Конфуцийга жуда арзимас бир лавозим раво кўрилган, шогирдлари ундан бу ишни тарк этишни тинмай илтимос қилганлар.

– Ҳеч қачон, – деб жавоб берар экан ҳар гал Конфуций. – Агар мен бу лавозимни тарк этадиган бўлсам, ҳамма мени манман одам экан деб ўйлайди. Олийжаноблик борасида сўз айтиб, ўзгаларга йўл кўрсатар эканмиз, ўзимиз шу йўлдан биринчи бўлиб юришимиз лозим, мана шундагина бошқалар бизга эргашади!

Луда яшаган йиллари Конфуций илм билан шуғулланишни қанда қилмади. У эрта туриб, кеч ётар, кундузи фақат икки соатгина дам олар, қолган вақтларда яна мутулаага бериларди.

Бу вақтда Конфуций асосан қадимги китобларни мутолаа ва таҳрир қилиш, шарҳлаш, замон руҳига, ўша даврдаги устувор фикр-тушунчаларга мос келмайдиган мулоҳазаларни қисқартириш ишлари билан машғул эди. Конфуций, айниқса, улуғ ҳукмдор Фуси қаламига мансуб “Эврилишлар китоби” (“Ицзин”) асарини диққат билан ўқиб чиқди, яна бир қадимий асар “Шу-цзин”ни қайта ишлади. “Шу-цзин” асари бўғдихон Хуанди даврида сарой тарихнавислари томонидан ёзилган бўлиб, унда милоддан 2365 йил муқаддам рўй берган воқеалардан бошлаб, қадимги Хитой тарихи баён қилинган эди. Конфуций ушбу асарни қонунчиликка асос қилиб олиш мақсадида ундаги соғлом ақл-идрокка мос келмайдиган ҳамма нарсани ўчириб чиқди ва асарнинг 50 бобинигина қолдириб, тарихий йилномачиликни ҳукмдор Яо замонларидан бошланадиган қилиб таҳрир этди. Конфуцийнинг “Баҳор ва куз” (“Чун-цю”) тарихий асари шу тарихга юзага келди. Китобдан Лу вилояти тарихи, Чжоу сулоласи тарихи, Чжоу сулоласи даврида бутун салтанатни ларзага солган низо ва урушлар баёни ўрин олган. Конфуций “Ши-цзин” деб номланган шеърини тўпламни ҳам эътиборсиз қолдирмади. Ушбу шеърларнинг бир қисми Шан сулоласи даврида (милоддан 1700 йиллар муқаддам), кўпчилиги эса Чжоу сулоласи пайтида, Хитой мамлакати кичик-кичик ўлкаларга ажралиб кетган бир вақтда ёзилган эди. Ундаги шеърлар халқ кўшиқларидан иборат бўлиб, ўлка ҳукмдорлари томонидан халқ ичида юриб ёзиб олинган, ҳукмдорлар уларни мамлакат подшоҳига тақдим этар, давлат раҳбари бу кўшиқларни тинглаб, ўқиб, шуларга кўра халқнинг кайфияти, ўша давр одоб-ахлоқи, давлатни бошқаришдаги ютуқ ва нуқсонлар ҳақида хулоса чиқарар эди. Бўғдихонлар саройидаги тантанали маросимларда, қурбонлик келтириш ва бошқа байрамларда ижро қилинадиган кўшиқлар матни ҳам бор эди бу тўпламда. Шеърлар сони жами 3000 га яқин эди. Конфуций шулардан 311 тасини танлаб олди ва ўз таълимотига асос қилиб қўйди. Булардан ташқари Конфуций башоратгўйлар китоби ҳисобланмиш “И-цзин” асарини, бир қанча мусиқий мавзулардаги китобларни ҳам ёзган деб тахмин қилинади.

БЕШИНЧИ БОБ

Чжунь ва Ци вилоятларига янги сафарлар.

Конфуцийнинг узокни кўра олиши.

Ватанни қулфатлардан озод қилиш ҳақида шогирдлари билан суҳбати

Лу вилоятида бошбошдоқликлар ҳали ҳам давом этарди. Бу қайғули воқеалар Конфуцийнинг жонига теккани сабаб, у энди бу хил тушкун кайфиятдан қутулиш, ўзи яратаётган таълимотга асос излаш мақсадида вилоятларга сафар қилишга киришди. Дастлаб у ҳозирги Хэнан вилояти худудида жойлашган Чжунь ўлкасига жўнади. Бу вилоятдаги воқеалар ҳам Конфуцийга руҳ бағишламади. Вилоятнинг барча қишлоқ-шаҳарларида халқнинг норозилиги кучайган, оддий халқ қашшоқлик ва етишмовчиликлар қомида қолган, бойлар эса роҳат-фароғат, тўкин-сочинлик оғушида эди. Халқда эзгулик, камбағалпарварликдан асар ҳам қолмаган эди.

Конфуций бу ердан энди Ци вилоятига йўл олди. Цида ҳам аҳвол яхши эмасди. У яна йўлда давом этди. Фақат тоғли Тянь-шань манзилига бор-

гандагина, шу пайтгача кўрган-кечирган азобларини сал унутганди. Бу ер – пок ахлокли инсонлар макони эди. Файласуф тоғли халқнинг халоллиги, покизалигини кўриб, уларнинг ҳақиқат ҳақидаги фикр ва тушунчаларини ўрганиб, ўзида йўқ севинди. У Ци вилоятига илк бор ташриф буюрганида, вилоят ҳокими ўз қароргоҳида йўқ эди. Ёш ҳукмдор енгил ўй-хаёллардан воз кечиб, ақлли-хушли ҳукмдорга айланибди, халққа қайишадиган, унинг дардларига малҳам бўладиган амалларни бажаришга киришибди, энди Конфуцийнинг қайта ташриф буюришини орзиқиб кутаётган эмиш, унинг маслаҳатига амал қилиб давлат ишларини юриштишга киришмоқчи эмиш, деган гап тарқалди. Буни эшитган Конфуций яна Ци вилоятига қайтди. Ҳақиқатан ҳам, Конфуций икки кун дам олиб, вилоят ҳокими хузурига кириш учун рухсат сўраганида (ўша давр одоб-ахлоқига кўра, вилоят ҳокимлари хузурига кириш учун икки кун олдин рухсат сўраларди), Конфуцийнинг олдида авваллари эшитгани каби ишратпараст ва енгилтак кимса эмас, балки донишмандлар суҳбати учун борини бағишлашга тайёр, маърифатпарвар бир инсон турарди.

Ҳоким энди тавозега ўрин қолмаганини билди. Ўзида ҳукмдорлик масъулиятини ҳис қилганича меҳмонларни сарой ичкарасига бошлаб кирди. Умуман олганда, Конфуцийга кўрсатилган иззат-икром ниҳоят Ци вилоятида ҳам эзгулик сари йўл очилаётганидан дарак берарди. Бу рост бўлиб чиқди. Ҳоким ҳатто Конфуцийни ўз саройидаги вазирлик лавозими ила сийламоқчи ҳам бўлди. (Аммо Конфуций бундай шошма-шошарлик билан қилинган ваъдаларнинг таги пуч эканини тез фурсатлар ичида билди. Донишманднинг ҳокимга кўрсатажак таъсиридан кўрққан вазирлар ҳокимни бу қарордан қайтаришга эришдилар, улар Конфуцийнинг давлат бошқарувида назарий жиҳатдан жуда кучли ва бой билимга эга аллома эканлиги, бироқ амалиётда ҳали оқсабини айтиб, ҳокимни ниятидан қайтаришди).

Конфуций бундан ажабланмади ҳам, шикоят ҳам қилмади. Олийжа-ноблик йўлини тутган ҳокимнинг бундай иккиланиши асл сабабларини англагач, унга ачинди.

Конфуций Ци вилоятдан ватанига жўнаб кетаётганида мана шундай хаёллар оғушида эди. Донишманд одамлар ўзининг таълимотига, ақлига тасаннолар айтса-да, кундалик ташвишлар гирдобига кўмилиб қолган бечора халқ унга лоқайдлик, ҳаттоки нафрат билан боқишини англаб етди.

Йўлда учраб, суҳбатлашганлар Конфуций туғилиб ўсган юртда ҳам халқ норозилиги кучаяётганидан хабар берар, айниқса, ҳокимият талашаётган кимсаларнинг қилиқлари бир томондан халққа зарар етказса, иккинчи томондан давлатни заифлаштириб кўяётганидан ташвишда эдилар. Туғилган юртига шогирдлари билан қайтиб келар экан, бир гуруҳ овчиларни кўриб қолишди.

Овчиларга разм солиб туриб, бир шогирди Конфуцийдан сўради:

– Ҳазратим, мана шундай ов машғулоти олим одамни ҳам маҳлиё этиши мумкинми?

– Олим одам ҳамма нарсага эътибор ила қарамоғи лозим! Олим одам шуғулланмайдиган машғулотнинг ўзи бўлмаслиги керак! Инсоннинг илк ўйлаб топган машғулоти – ов. Мана шундай машғулотлар туфайли одам бугунги даражага етиб келди. Қадимда энг машхур ҳукмдорлар ҳам давлатни бошқаришдек машаққатли ишдан сўнг ов билан машғул бўлганлар! Донолар ақлу зеҳнларини ишга сола-сола чарчаганларида, ўзларининг сеvimли ишини яна давом эттириш учун куч тўплашда, чуқур тафаккур

чоғида эзилган идрокларига дам беришда ов машғулоти билан банд бўлганлар! Ва ниҳоят, ов туфайли одамлар қорин тўйдирадидлар, тутган жониворларини қурбонлик ўрнида ибодатхоналарга келтирадидлар – булар бари қадимий маросим китобларида ёзиб қолдирилган, ахир!

Луга етиб келган Конфуцийни бош вазир саройга – ҳукумат кенгашига таклиф қилди. Вазир ундан маслаҳат ва ёрдам сўраганда, Конфуций долзарб масалалардан оғиб-оғиб, мужмал жавоб берди. Шогирдлар устознинг бу қилиғидан аввал ҳайрон қолишса, кейин ғазаблана бошлашди!

– Сиз шунчалар олийжаноб, саховатли инсон бўла туриб, нега билим ва тажрибаларингиздан вазир жанобларини баҳраманд қилгингиз келмаяпти? Яхшилик қилавериб чарчагандингизми ёки одамларнинг нонкўрликлари ва ношукурликларини кўравериб сиз ҳам тошбағир бўлиб кетдингизми? Сизни тушунмай қолдик!

– Самимий қайғураётганингиз учун раҳмат! – жавоб берди Конфуций. – Мен самимий бўлишга интиламан. Вазирга қилган муомаламнинг сабаби, у – очкўз ва бадавлат одам. У ҳозир халқнинг қийин аҳволини эмас, шундай оғир вазиятдан фойдаланиб, кўпроқ бойиб олишни ўйлаяпти. Вазирни қийнаётган ташвиш солиқларни кўпайтиришдир!.. У халқ бошига тушган қийинчиликлардан, очарчиликлардан ичи ачиб, очликдан қирилайётганларнинг дардига малҳам излаш учун мендан маслаҳат сўраётгани йўқ! О, қанийди шундай бўлса! У халқнинг дастурхонидаги сўнгги ушоқларни ҳам қўлга киритиш дардида менга тилёғламалик қилаётир! Мен унинг машъум ниятини пайқаганимдан кейин, маслаҳат беришдан ўзимни олиб қочдим, унга гап айтгим келмади.

Шогирдлар ўзларининг шошма-шошарликларидан ва нотўғри хулоса чиқарганларидан уялиб қолдилар ва афсусландилар.

Хитой солномачилари улуғ файласуфнинг олийжаноб фазилатларини, бағрикенглигини кўрсатувчи бундай воқеаларни кўплаб ёзиб қолдирганлар.

Конфуцийнинг шогирдлари билан қилган қуйидаги суҳбати ҳам ўша воқеалар тафсилотидан сўзлайди.

Конфуций бир куни осмон шарафига қурбонлик келтириш мақсадида уч шогирди билан Нан тоғига жўнайди. Чўқкидан туриб теварак-атрофни томоша қилаётган Конфуцийнинг юз-кўзларида негадир қайғу акс этиб турарди. Шогирдларнинг сўроғига Конфуций шундай жавоб қилди:

– Ватандошларимнинг қашшоқлиги мени ғуссага солиб қўйди. Мана бу бошоқларга қараб туриб, юртимда бўлаётган талон-гужлар, уруш-жанжаллар эсимга тушиб кетди. Қашшоқлик сабаб қирилиб кетаётган ватандошларимга ёрдам бера олмаётганим ва бошларига тушган кўргиликларга балогардон бўла олмаётганим мени қаттиқ қайғуга солди. Наҳотки, бунинг ҳеч чораси бўлмаса? – деди у алам билан. Бироздан сўнг: – Цзи! Бу ҳақда сиз ўз фикрингизни билдиринг-чи! – дея сўради.

– Мен улкан қўшин тўплардим-да, қурол ва зўрлик кучи билан кўзғолончиларни таслим қилардим, – деди Цзи. – Бошқаларга ўрناق бўлиши ва мамлакатда қатъий тартиб ўрнатиш учун тутқунларни қатл қилдирардим, қадимги адолат қондасини жорий этардим.

– Сиз жасур одамсиз, – деди Конфуций Цзига. – Хўш, сиз нима қилар эдингиз? – дея у иккинчи шогирдига юзланди.

– Мен сал бошқача йўл тутган бўлардим. Ҳозирги пайтда Ци ва Чу вилоятлари ўртасида низо пайдо бўлган, улар энди урушга тайёрланмоқда, бошқа вилоятлар ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Улар уруш майдонига чиққанларида, мен дабдабали кийимда уларнинг олдига келардим-

да, диккат билан сўзларимни эшитишларини сўрардим. Ўзимнинг бутун нотиклик санъатимни ишга солиб, урушнинг касофатию тинчликнинг афзалликларини айтиб, уларнинг кўзларини очиб кўярдим. Урушда кўплаб кишилар ҳалок бўлиши, бегуноҳ бола-чақалар, хотин-халаж ва ота-оналар изтироб оловида қолишини уктириб, уларни инсоф ва адолатга, тинчликка даъват этардим. Балки шунда улар инсофга келиб, мамлакатда тинчлик-осойишталик ўрнатилар?..

– Сиз жуда нотик одам экансиз!

Учинчи шогирд шундай дейди:

– Мен одамларга тилайдиган яхшилигим шоҳлар фармонисиз амалга ошмайди. Агар иш кўнглимдагидай бўлиб, мамлакатга одил ва олийжаноб одам ҳукмдорлик қилса-ю, бу ҳукмдор мени ҳам назарга илиб, давлат бошқариш ишларида ожизона мулоҳазаларимга қулоқ тутса, мен шоҳга шу сўзларни айтган бўлардим: Сун ва Яо ўсимлиги (бири хушбўй ва бири бадбўй ўсимлик) ҳеч қачон бир жойда ўсмайди; одил Яо ва жоҳил Цзе бир пайтнинг ўзида шоҳлик қила олмайдилар; шундан келиб чиқиб, мен шоҳимизга лаганбардор кимсаларни ўзидан узоклаштиришни, ҳалол ва олийжаноб одамларни саройга келтиришини сўраган бўлар эдим. Бу инсонлар халққа беш олий бурч – инсонпарварлик, адолат, ҳақиқат, бурчга садоқат ва ҳалолликдан сабоқ берсинлар. Шоҳга айтар эдимки, ана шунда душманлардан кўркмаса бўлади, кўп мингсонли кўшин тўплаш, шаҳарларни мустаҳкамлаш шарт эмас, баланд истехком, ҳимоя анҳорлари яратишга сарфланадиган харажатларни дон-дунни кўпайтиришга, мустаҳкам қалъа деворлари тошидан жамоат иншоотлари барпо этиш йўлига, ўлим ва вайронгарчилик келтирувчи манжанақлардан деҳқончилик асбоб-ускуналари яшаш ишларига йўналтириш мумкин ва ҳоказо. Шунда аскарлар оддий фуқароларга, жанговар нотиклар эпчил тадбиркорларга айланардилар. Балки шунда одамлар бахтли ва фаровон ҳаёт кечирар?! Агар мен янглишаётган бўлсам, унда менга тўғри йўлни ўзингиз кўрсатинг, устоз!

– Сиз доно одам экансиз, – деди Конфуций унинг гапларидан ҳаяжонга тушиб.

ОЛТИНЧИ БОБ

Конфуций – давлат арбоби. Фуқаролар фаровонлигини ошириш йўлида у қўллаган чора-тадбирлар. Душманларнинг фитнаси ва Конфуцийнинг истеъфоси. Конфуцийнинг Вэй ва Сун вилоятларига келиши. Конфуцийнинг бошига тушган ташвишлар ҳақида унинг ўз фикрлари

Ниҳоят ёши 44 га етганида Конфуцийга тақдир кулиб боқди. Лу вилоятидаги тартибсизликлар камайиб, ҳоким Конфуцийни сарой ва унинг атрофидаги ишларни бошқариш, назорат қилиш вазифасига масъул қилиб қўйди. У аввало халқнинг қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ турмушини яхшилаш билан банд бўлди.

Оқилона бошқарув туфайли вилоят халқи ўзининг моддий аҳволини яхшилаб олди, халқ бойигани сайин, унинг маънавий савияси ҳам ўса бошлади. Конфуцийнинг вилоят олдидаги хизматларига миннатдорлик билдириш учун ҳоким энди уни қозикалонлик лавозимига тайинлади,

уни эски урф-одатлар ўрнига янгиларини жорий қилиш ҳуқуқи билан таъминлади. Ушбу лавозимга тайинлангандан кейин Конфуций вилоятдаги иккинчи шахсга айланди.

У янги лавозимда ҳам ўз эътиқодига содиқ қолди, қандай лавозимни эгаллаган бўлишидан қатъи назар, ҳамиша айбдор одамларни жиноятига яраша жазолади, муносиб одамларни рағбатлантирди. Унинг ҳаётида ўша даврдаги хизматлари билан боғлиқ бир неча воқеаларни келтириб ўтамыз.

У бир неча бор ҳокимга қарши уюштирилган жиддий суиқасдлардан уни огоҳлантириб, рақиблар фитнасини фош қилди. Конфуцийнинг оқилона фаолияти туфайли Лу вилояти қудратли ўлкага айланди. Қўшни вилоятлар ҳокимлари Лу ҳокимининг кучайиб бораётганидан ташвишга тушиб қолдилар ва у билан файласуфнинг ораларини бузиш йўлларини излай бошладилар. Охир-оқибатда мақсадга етдилар ҳам. Лу вилояти ҳокимига айшу ишрат учун 120 та сара дулдул от, 13 нафар сулув киз (раққоса ва хонандалар) олиб келинганди. Ҳокимга бу эрмак шунчалар мақбул тушиб қолдики, ҳатто у давлат ишларини ҳам унуттаёзди. Конфуцийнинг сўзига кулоқ тутмайдиган, унинг танбеҳларини у кулоғи билан эшитиб, бу кулоғидан чиқариб юборадиган даражага етди. Шунча саъй-ҳаракатлари ҳавога учганидан афсусланган Конфуций энди вилоятни тарк этишга аҳд қилди.

У шогирдлари ҳамроҳлигида йўлга тушди. Яна вилоятма-вилоят юриб, ўз таълимотини тарғиб қила бошлади. Ҳамма жойда Конфуцийни кучоқ очиб кутиб олишар, унинг қадами теккан манзилларнинг гуллаб-яшнаб кетишига умид боғлашар эди.

Бир қанча манзилларни айлана-айлана, файласуф охири Вэй вилоятига келиб қўним топди. Вэй ҳокими машҳур донишманд олдига пешвоз чиқиб, уни иззат-ҳурмат билан қарши олди, унга ўз саройидан хона ажратиб берди. Донишманд унга ўз таълимотини қабул қилишни очик тавсия қилганда эса, ҳоким бу таклифни қатъиян рад этди.

Сўнг Конфуций Вэйдан чиқиб, Сун вилоятига келди. Бу вилоятда, марказдан нарида сояли дарахтларга бой каттакон қумлоқ жой бор эди. Конфуций мана шу манзилда шогирди ва келиб-кетувчи меҳмон мухлислар билан мириқиб суҳбат қуради. Конфуций мулоқот чоғида маънавий турмушнинг барча жиҳатларидан сўз очарди.

Никоҳ – инсоннинг инсонлигини, бурч ва вазифаларини, табиий истак-хоҳишларини белгиловчи мезон деб тушуниларди. Никоҳланганлар учун умумий ва шахсий мажбуриятлар мавжуд бўлиб, эр – оиланинг боши, хотин – унга бўйсунувчи, эр – осмон, хотин – замин эди.

Аёлнинг бутун тақдири никоҳ билан боғлиқ экан, эр танлашда у жуда синчков бўлмоғи лозим. Қиз бола қуйидаги кишилар билан турмуш қуришдан эҳтиёт бўлиши керак: 1) ҳуқуматга қарши уюштирилган фитналарда қатнашган одам; 2) оиласи бузилиб, ишлари чаппа кетган ёки оиласида жанжал чиққан киши; 3) қонунни бузган ёки судланган жиноятчи; 4) мутгасил касалликка мубтало бўлган ёки бирор жисмоний нуқсонли бўлган киши; 5) кўп сонли оиласини – укаларини, сингилларини, холаларини ва ҳоказоларни боқишга мажбур киши. Эр қуйидаги сабабларга кўра хотини билан ажрашиш ҳуқуқига эгадир: 1) хотин қайнота ёки қайнонасига бўйсунмаса; 2) туғмаса; 3) беҳаё бўлса, эрига хиёнат қилса; 4) жанжалкаш бўлса; 5) касал бўлса, эри унинг бу касаллигидан жирканса; 6) эзма бўлиб, кўп гапирса; 7) ўғирлик қилса. Агар хотин ажрашишга лойиқ иш қилиб қўйган бўлса ҳам, қуйидаги ҳолларда уни

қўйиб юборишга эрнинг ҳаққи йўқ: биринчидан, қариндошлари ўлиб кетиб, хотин бир ўзи ёлғизланиб қолган бўлса; иккинчидан, эр-хотин ажрашадиган пайтда эрнинг отаси ёки онаси вафот этиб, уйда аза муддати белгиланган бўлса; учинчидан, эр хотинга уйланган пайтда эр камбағал бўлиб, у билан яшаб турган пайтда бойиб кетган бўлса.

Конфуций тавсия қилган никоҳга оид бу хил қонун-қоидалар ҳозирги вақтда ҳам амалда қўлланилади.

Конфуций одамларни уларнинг маънавий ва ақлий сифат-фазилатларига кўра, беш тоифага ажратади:

Биринчи тоифа – энг қуйи даражадаги, нодон ва оми одамлар. Улар халқ орасида кўп учрайди, уларнинг бошқалар ҳавас қилса арзийдиган фазилатлари ҳам йўқ, улар фақат тили бўлгани учунгина гапирадилар, гапирган гапларидан элга бирор манфаат бор-йўқлигини ўйлаб ўтирмайдилар. Яъни улар – мақсадсиз, фақат яшаш учунгина яшаб юрган, аслида эса биров буюрмаса-айтмаса, бирор ишга унамайдиган, хайвондан фарқи йўқ одамлардир. Конфуцийнинг фикрича, бундайларни фақат одамга ўхшаш бўлгани учун, яъни кўзи, кулоғи, оғзи бўлгани учунгина одам деб аташ мумкин, холос.

Иккинчи тоифа одамларга у саводли, ўқиган, маърифатли одамларни киритади, уларнинг ақли шу даражада ривожланганки, улар оддий халқ ақли етавермайдиган нарсалар ҳақида ўйлайдилар, фикр юритадилар. Бу тоифа одамлар қонун-қоидаларга, урф-одатларга мувофиқ, онгли-мазмунли ҳаёт кечирадилар.

Учинчи тоифа одамлар ҳам улардан қолишмайди. Булар қайғули дамларда азоб чекиб, шодлик маҳали қувонадилар, вазминлик ва олийжанобликни намоён қиладилар, сўзлашни, сукут сақлашни биладилар. Бу тоифадаги одамларни Конфуций файласуфлар деб атайди.

Тўртинчи тоифа – энг самимий ва ҳақиқий олийжаноб одамлардир.

Ва ниҳоят, бешинчи тоифа – ноёб одамлар, ҳар томонлама мукамал, комил инсонлардир. Давлат ишлари мана шундай одамлар қўлида бўлиши керак, дейди Конфуций.

Донишманд мана шундай фикр-мулоҳазалар, суҳбатлар, мутолаа ва мунозаралар оғушида умр кечирарди. Бу вақтга келиб унинг атрофида 3000 га яқин шогирд тўпланиб қолган эди (тасодифан келиб қолиб, унинг ваъзларини тинглаганлар бу ҳисобга кирмайди). Файласуфнинг суҳбатига ташна одамлар сони ҳам кун сайин кўпайиб борарди. Сун вилояти бош кўмондони Конфуций атрофига тўпланаётган шогирдларни – халқнинг осойишталигини бузувчилар деб эълон қилди ва шогирдлар билан тингловчиларни ҳайдаб-тарқатиб юборишга, серсоя дарахтни эса кўпориб ташлашга аҳд қилди. Кўп ўтмай Конфуций Сун вилоятини тарк этди.

Конфуций яна сафар тадоригини кўриш ва йўлга тушишга мажбур эди, у энди – Цай вилоятига қадам ранжида қилди, бироқ Цайда ҳам жамиятга наф келтирмай яшашдан маъни топмади ва бошқа вилоятга ўтиб кетди. Қўшни Чжен вилоятида у ўлим жазосига ҳукм қилинган уч нафар одамнинг ҳаётини сақлаб қолишга муваффақ бўлди. Чжен ҳокими уни эҳтиром билан кутиб олди. Аммо Конфуцийнинг суҳбатлари туфайли ўзларининг обрўси тўкилиб қолишидан хавотирга тушган вилоят вазирлари уни хавфли рақиб деб билиб, Конфуцийни ёмонотлик қилишга, уни шогирдлари билан қўшиб зиндонга ташлашга эришдилар. Файласуф бир ҳафта мобайнида зиндонда ўтиришга мажбур бўлди. Фақат бир ҳафтадан сўнггина қўшни вилоятлардан етиб келган аскарлар ёрдамида озодликка чиқди. Конфуций

хаётда учраб турадиган бу хил ноҳакликларга мардонавор дош берди, ҳатто у камокда шогирдларига далда беришга ҳам куч ва бардош топа олди. Донишманд зиндондан чиққач, шогирдлари билан Тайшань тоғини – қадимги подшолар осмон шарафига қурбонлик келтириш маросимларини ўтказган жойни зиёрат қилди. Бу пайтга келиб, ҳукмдорлар бу ерларга қадам босмай қўйишган эди. Ибодатгоҳнинг бунчалар хору хароба бўлиб ётганини кўрган файласуф чуқур хаёлга толиб, маҳзун бўлиб қолди ва шогирдларига деди:

– Эгри-бугри ва тор, қўрқинчли сўқмоқларни оралаб ўтмай туриб, чўққиларни забт этиб бўлмади; меҳнат ва машаққат чекмас экансан, эзгу ишларни амалга оширолмайсан. Манзилни аниқламай, сарбонсиз сафарга чиқсанг, ҳаётинг хавф остида қолиши, ҳатто адашиб-улоқиб, ўлиб кетишинг ҳам ҳеч гап эмас. Мен Тайшань чўққисига яна бир марта чиқишни, бу ердан туриб дунёнинг тўрт томонига назар ташлашни ва ажойиб манзаралардан баҳраманд бўлишни орзу қилардим. Тоғнинг юксаклиги ҳам, уни қоплаб олган тўқайзорларнинг йиртқич ҳайвонларга тўла экани ҳам, йўлдаги жарлик ва ўпқонлар ҳам мени қўрқитолмади! Мен тоғ йўлларида чўққига элтувчи сўқмоқлар ҳам, жарлик ва сойлардан олиб ўтувчи кўприклар ҳам борлигини билардим ва шунинг учун ҳам хотиржам эдим!.. Эвоҳ!.. Мен алданган эканман: сўқмоқлар одам юрмагани учун барҳам топиб кетибди. Энди бу ерлардан юрмоқчи бўлган одам қаерга боришини, қай жойга қадам қўйишини билмай, боши қотади. Кўприклар бузилиб, омон қолганлари ҳам чайқалиб, йиқилай-йиқилай деб турибди... Янги сўқмоқлар очишга, яна қайта кўприклар қуришга энди менинг кучим етадими? Буларни барпо қилиш учун ишлатиладиган асбоб-ускуналар қайда? Эзгулик уруғлари қадалган майдонларни ваҳшийлик ўланлари босиб ётибди, далаларни бу ёввойи ўланлардан тозалаш учун вақт қани? Одамларни яхшилик, эзгулик, саховатпешалик йўлига йўллайман деб қилган ишларимнинг бари беҳуда кетганими бу?! Шундай экан, меҳнатимга ачиниб, мен йиғламай, ким йиғласин ахир!..

ЕТТИНЧИ БОБ

Юртга қайтиш. Конфуций ҳаётининг сўнгги йиллари. Тарихий асарларининг ёзиб тугатилиши. Файласуфнинг вафоти ва дафн қилиниши. Вафотидан кейин Конфуцийга кўрсатилган иззат-ҳурмат

Кўп йиллик дарбадарликдан сўнг Конфуций уйига – Лу вилоятига қайтиб келди. Шу ерда хотинининг вафот этганини эшитиб деди:

– Рафиқам вафот қилибди, мен ҳам тез орада унинг изидан жўнайман. Мен олтмиш олти ёшга тўлдим. Қолган кунларимни фойдали ва мазмунли ўтказолсам яхши эди. Ўғлимга тасалли беринглар, у кўпам қайғуга ботавермасин.

Умрининг охири йилларини донишманд, асосан шогирдларига бағишлади. Шаҳарнинг ён-атрофларида азалдан бир нечта тепалик мавжуд бўлиб, қадимда бу ерда қурилган ибодатхоналарда қурбонлик қилиш маросимлари ўтказилган, эндиликда эса бу қадамжолар харобага айланиб қолган эди. Конфуций шогирдлари билан мана шу баҳаво манзилларда ўзлари учун қўналға жойлар қуриб олган эди. Уларнинг бирига шогирдлар ўзларича “Ўрикқўрғон” деб ном қўйишган эди. Мана шу ерда Конфуций қадимги китобларни қайта кўчирар, ўзининг бошлаб қўйган асарларини

ниҳоясига етказарди. Устоз назарида уч минг нафар шогирддан етмиш икки нафари мусиқа ва нафис санъат қоидаларини шарҳлаб беришга, ўн икки нафаригина фалсафа ва олийжаноблик қонуниятини изоҳлашга қодир эди, холос. Устоз айниқса Ян Хуэн исмли шогирдини ўзига яқин олар эди. Афсуски, Ян Хуэн устоз ҳаётлигидаёқ, жуда эрта оламдан ўтди.

Бир куни Конфуций уч нафар шогирди билан тепаликларни зиёрат қилиб юрганида, бир кўрғончага дуч келдилар. Бу иншоотни қадимда саркардаларнинг бири қозонган ғалабаси шарафига тиклаган эди. Конфуций кўрғонни кўрди-ю, яна маҳзун ҳолатга тушиб қолди. Шогирдлар унинг ғамгинлигини соғлиғининг яхшиланмаслигидан деб билиб, ҳол сўрадилар. Конфуций шундай жавоб берди:

– Ҳавотирланманглар, мен соппа-соғман. Фақат манави иншоотнинг ғарибгина харобага айланиб қолгани кўнглимда инсон шон-шуҳрати нақадар ўткинчи эканлиги ҳақидаги фикрларни кўзгаб, мени маҳзун қилиб қўйди. Менга кун¹ беринглар, мен сизларга дунёнинг фонийлиги ҳақида бир мискин қўшиқ қуйлаб берай...

Яна бир гал буюк донишманд ва ҳукмдор Фусининг “Эврилиш китоби”ни кўчириб ўтириб, Конфуций Сун-и белгиси (Сун-и – вайронагарлик ва қайта тикланиш рамзи) устида ҳаёлга толиб қолди.

– Ҳамма нарсанинг ўз вақти бор ва ҳамма нарса ўткинчидир, – деди файласуф шогирдларига. – Дунёдаги ҳамма нарса ўзгаради ва йўқ бўлиб кетади, янги моддага айланиб дунё юзига келади, бу янгиланиш яна такрорланади ва яна таназзулга юз тутади, қуриб-йўқолади, яна янгиланади. Бу ҳаракат чексиз-ниҳоясиз давом этаверади...

Етмиш ёшдан ошганида у осмон шарафига тоат-ибодат маросимини ўтказиш учун яна муқаддас Тайшань тоғига сафар уюштирди. Ўзининг умри ниҳоясига етиб бораётганини сезган Конфуций берган инъомлари ва неъматлари учун, раҳмдиллиги ва саховатпешалиги учун Осмонга миннатдорлик билдириш ниятида эди.

У ўзининг барча шогирдларини ёнига чорлади ва уларни зиёрат маросимига бошлаб кетди. Шогирдлар Тайшань тоғида меҳроб ясаб, унинг устига Конфуцийнинг олти китобини қўйдилар. Донишманд юзини шимолга қаратиб, Осмон шарафига тиз чўкиб ибодат қила бошлади. Орадан бир неча кун ўтиб, у яна шогирдларини чорлади ва ўзининг сўнгги васиятини овоза қилди:

– Сизларни охириги маротаба чорлаяпман. Сўзларимни яхшилаб тинглаб, ёдда сақлаб қолинглар, зеро, булар менинг охириги васиятларимдир. Инсон ҳар қанча ақл-идрокли, маърифатли бўлмасин, у ҳамишям даҳо, мутафаккир, ҳамма нарсага ақли етаверадиган, буюк зеҳн соҳиби бўлавермайди. Ҳар инсонда турли қобилиятлар билан бирга, истеъдод ҳам бўладики, у ўзининг ана шу асосий истеъдоди туфайли ўзига энг фойдали соҳани танлайди ва шу билан шуҳрат қозонади. Агар шу асосий истеъдодини ривожлантирмасдан, ўзининг ахлоқига мос келмайдиган бошқа бир қобилиятни ишга солмоқчи бўлса, асосий истеъдоди ёмонлик уясига айланади ва одамни устма-устига хато қилишга мажбур этади. Мен баҳолиқудрат ўзим билган муқаддас мажбуриятларни сизларга сингдиришга ҳаракат қилдим; ўз навбатида, сизлар ҳам барча яхши-ёмон кунларда менинг ёнимда бўлдингиз, билимни эгаллаш ҳам, донишмандликка эришиш ҳам осон иш эмаслигини синаб билдингиз. Ҳа, инсоннинг ўз йўлини топиб олиши, тақдирини яратиши – энгил иш эмас. Давлатни

¹ Кун – мусиқа асбоби.

бошқариш ўлда-жўлда бўлиб ётган ҳозирги вазиятда, кўпчилик одамлар ҳуқуқ борасида, урф-одат ва диний соҳаларда ислохотлар қилишни истамаётган бир паллада, сизлар менинг таълимотимни тарғиб қиламиз деб уринманг, бундан умид ҳам қилманг. Мен ҳали кўп ишларни амалга ошира олмаганимни ўзларингиз кўриб турибсиз. Мен сизларга ўзимнинг китобларимни васият қилиб қолдираман. Улар билим манбаи ва донишмандлик қоидаларининг ноёб тўпламларидир. Мен яратган таълимотнинг бутун муваффақияти мана шу китобларда жамланган. Улар қандай бўлса, шу ҳолатда авлодларга етказинг. Васиятимни тўла адо этиш учун, ҳар ким ўз қобилиятига яраша бўлишиб олсин. Мэнцзи, Жань, Боню ва Чжун Гун, мен сизларга маънавият, одоб-ахлоққа доир ёзмаларимни тавсия этаман. Цзай Во ва Цзу Гун, сизларнинг нотиклик санъатингиз кучли, шунинг учун сизлар нутқ илмига доир асарларимни ўрганинг ва тарғиб қилинг. Жань Ю ва Цзилу, сиз дунёвий одамларсиз, бошқарув илмида ҳам тажрибангиз бор. Сизлар давлат ишлари, лавозимлар ҳақидаги асарларимни ривожлантиринг, халқ билан ҳукуматни яқинлаштириш усулларини тарғиб қилинг, халқнинг маърифатини ошириш ҳақида ўйланг. Цзи Ю ва Цзи Ся, сизлар тарих ва қадимият билимдонларисиз, сизлар халқни маросимлар ва қадимий эзуликларга ўргатиш борасида иш қилинг. Ҳар бирингиз ўз қобилиятингиз ва истеъдодингизга яраша васиятларимни адо қилишга киришасизлар, деб умид қиламан.

Вафотидан бир неча кун олдин файласуф саройга келиб, баланд том тепасидан ер руҳлари шарафига бағишланган халқ байрамини томоша қилди. Ҳар йили икки маротаба – баҳорги ва кузги тенгкунлик палласида ернинг неъмат улашувчи саккиз арвоҳи (Бацза) шарафига байрам бўлиб ўтарди. Халқ шу куни ҳар хил таомлар тайёрлар, сабзавот, дон-дун ва ҳоказоларни намойиш этар, кўшиқ куйлар, рақсга тушар – чин дилдан хурсандчилик қиларди. Файласуф байрамни томоша қилар экан, ёнидаги шогирди Цзи Гунга деди:

– Халқ ўзининг қайғу-ташвишини унутиб, қисқа вақт бўлса, ҳам тўқ ва бахтиёр кўринаётгани менга ёқади!

– Халқ маст-аласт ҳолда бўлмағур ўйинлар ўйнаш ўрнига, руҳларни ёд этса, улар шарафига миннатдорлик билдириб, қурбонлик келтирса, шу яхши эмасми? – сўради шогирд.

– Тўғри айтасиз, – деди Конфуций. – Инъом этилган неъматларга шукрона келтириш ва янги ҳосиллардан умид қилиш яхши, албатта. Юз кунлик бетиним меҳнатдан сўнг, бир кунни мана шундай байрам билан ўтказилса – халқни айблаб бўлмайди. Ахир ёйга кириб, отилишга тайёр турган ўқ ҳам сира отилмаса, вақт ўтгани сайин ёй бўшашиб боргани каби, муттасил меҳнат қилаверган одамнинг жисми ҳам, руҳияти ҳам чарчайди!

Устознинг сўнгги дақиқаларида ҳам мана шу шогирди ёнида эди.

– Қувватим адо бўлаётир, – деди Конфуций, – энди мен тuzалмасам керак! – Кейин кўзларидан шашқатор ёш оқиб, сўзида давом этди: – Бошимни кўтариб, Тайшань чўққисига қарашга ҳам ҳолим етмаяпти!.. Аъзоларим бино тагида чириб битган оғоч каби қуриб қолди... Ўзимнинг эса сўлган майсадан фарқим йўқ. Ўлимимдан кейин менинг машаққатли меҳнатимни ким давом эттиради? Васиятларимни қўллаб-қувватловчи одам топиладими?

Бу ташвишли сўзлар унинг охириги сўзлари эди. Орадани кўп ўтмай у хушини йўқотди ва етти кун беҳуш ётиб, милоддан 479 йил муқаддам, 73 ёшида вафот этди.

Конфуцийнинг дафн маросими қадимги урф-одатларга қатъий риоя

этилган ҳолда ўтди. Унинг ўғли аввалроқ қазо қилган, набираси Цзиси хали ёш эди, шу сабабли дафн маросимида Конфуцийнинг икки шогирди бош-қош бўлиб турди.

Улар мархумнинг кўзини ёпиб, оғзига гуруч жойладилар, жасадни ўн бир хил кийимга ўрадилар. Одатда саройга борганда киядиган кийимини ҳамма кийимларининг устидан кийдирдилар. Давлат вазирлари киядиган қалпоқни бошига илдирдилар. Хурмат белгиси бўлган фил суякли нишонани беш хил рангли ип билан кўкрагига тақиб қўйдилар. Жасадни қўштобут ичига ётқиздилар. Конфуций қабри ёнига цзяле дарахти ўтқазилди (бу дарахтнинг қуриб қолган танаси ҳозир ҳам сақланади). Жасад тупроққа топширилгач, шогирдлар устоз хотирасини шарафлаш мақсадида уч йиллик мотам тутишга аҳд қилдилар. Цзи Гун ўзининг 6 йил аза тутишини эълон қилди ва устознинг қабри ёнида махсус кулба тиклаб, шу ерда яшай бошлади.

Конфуций авлодлари сарой аслзодалари даражасига тенглаштирилиб, уларга олий насаб-нисбалар тақдим этилди. Шаҳаншоҳ Кан-си даврида улар рўйхатга олиниб, 11 000 эркак авлоди санаб ўтилган.

САККИЗИНЧИ БОБ

Конфуций таълимотининг ғалабаси. Ушбу муваффақиятларнинг сабаблари. Конфуций таълимотининг мазмуни

Конфуций истеъмолга киритган низомлар, урф-одатлар барча талотумларни енгиб ўтиб, омон яшаб қолганининг, умрини яшаб бўлган эскилик қолдиқларини янги ва афзал урф-одатлар билан алмаштиришга хитойликларнинг нафрат билан қарашининг сабаби таълимотнинг халқ руҳи, ўй-фикрига мослиги эди. Мана шунинг учун ҳам Конфуций таълимоти ҳеч қандай инқилобларсиз, қон тўкилмасдан халқ онгига ва томир-томирига, суяк-суягига кириб борди, астойдил қабул қилинди. Барча хитойликлар шунинг учун ҳам қайси динга эътиқод қилишидан қатъи назар – конфуцийпарастдирлар.

Конфуцийнинг издоши ва қариндошларидан бири унинг шахсини қуйидагича таърифлаган эди: “Осмон остидаги оламда донишманд одам қандай фазилатларга эга бўлса, шуларнинг бари биргина Конфуцийнинг ўзида мужассам эди – олийжаноб, сахий, мулойим, яхшилиқпарвар, доно, билимдон, мушкул вазиятларда вазмин, нарсасизликларни баҳолашда зийрак, оғир-босиқ ва енгилмас; у – худди ҳаммага ризқ бераётган ва кўтариб турган осмон ва ерга ўхшарди: у – муттасил алмашиниб турадиган йил фаслларидек сокин; у – қуёш билан ойдек мукамал эди. У худди ўз атрофидаги ҳамма нарсага фэйз бағишловчи булоқ сувига ўхшарди, сермулоҳаза ва ҳаракатчан эди; у – жарликка ўхшаб теран билимли ва осмонга ўхшаш бепоён қалбли инсон эди. Уни бутун табиат хурмат қилар, унга ишонар ва унинг олдида таъзим қиларди. Унинг номи бутун салтанат бўйлаб ёйилди. Кемалар сузиб, аравалар етиб, инсон кириб борадиган ҳамма ерда, осмон устини ёпиб, замин кўтариб турган ҳамма жойда, қуёш ва ой нур сочиб турган ҳамма манзилда, шудринг ва қиров тушадиган жойларда кимки яшаса ва нафас олса – ҳамма уни севади ва шарафлайди”.

Барча хитойликлар бу устозни “энг муқаддас, доно ва олийжаноб инсон” деб билади. У амалиётчи бўлгани учун ҳам хитойликларга қадрли. У воқеликдан ташқарида, англаб етиб бўлмас хаёлий нарсалар ҳақида фикр юритишни ёқтирмаслигини айтиб ўтган эдик. Унинг суҳбатларида мавзу кўпинча қадимги тарихга, халқ қўшиқларига ва қадимий маросимларга бориб боғланарди; онда-сонда суҳбатни илоҳиётга, олий илоҳга бурар, илоҳиётга доир тортишувлардан умуман ўзини олиб қочарди.

– Мен кўп нарсалар ҳақида гапирмасликни афзал кўраман, – деган эди у шогирдларига суҳбатларнинг бирида. У бундай сукутни фазилат санар ва донолик белгиси деб биларди.

Конфуций доно одамни шундай таърифлайди:

– Ҳақиқий доно одам зиёфатга таклиф қилинмаса, келмайди; ўзини кўз-кўзлашни истамайди; таклиф қилинган, бошқаларга ўхшаб одоб-ахлоқ қоидаларидан, турмуш шарт-шароитларидан келиб чиқиб, фикр юритади. Агар унга нисбатан эътибор қилмаётган бўлсалар – у бундан заррача ғам емайди, норозилик билдирмайди. У эртадан кечгача мутолаа билан банд бўлади. Агар унга бирор лавозим таклиф қилинса (агар доно одам ўзида шундай қобилиятни мавжуд деб билса, у лавозимни қабул қилади ва лавозим бурчларини қойилмақом адо этади. У асло муқофотни сўраб олмайди, хазиналарга кўз олайтирмайди: унинг интиладиган ягона хазинаси, бу – билимдир; унинг учун энг улуғ ном, бу – “донишманд” деган сўзнинг ўзи. У энг ишончли одамларгагина ишонади, самимий одамлар билангина суҳбатлашади, бой-бадавлат одамлар олдида ялтоқланмайди, камбағаллар олдида манмансирамайди; бой одамларнинг ҳурматини ҳам жойига қўяди, камбағалларга эса хушмуомалалик кўрсатади. У ҳаммани эҳтиром қилади. Танбех берганда ҳам, насиҳат қилганда ҳам, эҳтиёткор сўзлайди, ҳеч кимни масхараламайди. Ақлли одамларни ҳурмат қилади, лекин уларни мақтамайди, уларнинг олдида паст кетмайди, мағрурланмайди ҳам. У ўзининг бурчини ҳамиша ва ҳамма ерда адо қилар экан, ҳеч нарсдан кўрқмайди – ҳаққонийлик ва тўғрилиги туфайли у ҳар қандай хужумлардан ўзини омон сақлай олади; қонун ва ҳақиқат – унинг доимий қуролидир. У барча одамни севади, барчани бирдай кўради, шунинг учун у энг мустабид одамлардан ҳам кўрқмайди. Унинг билимлари нечоғлик бепоён бўлмасин, у яна билимини оширишни ўйлайди. Одоб-ахлоқ қоидаларига қатъий риоя қилади, ўзини назорат қилишни бир лаҳза бўлсин сусайтирмайди. Гап ҳалоллик ва саховат ҳақида кетар экан, унинг учун аҳамиятсиз нарсанинг ўзи йўқ. Доно одам хизматда жиддий ва қатъиятли, аммо у барча одам билан ҳамма вақт хушмуомала ва ширинсўз, қувноқ ва дўстларига меҳрибон. У донишмандлар даврасида ўзини эркин тутаяди, лекин бошқа одамлар билан ҳам суҳбатлашишни яхши кўради. У оилада ҳам ҳамма билан бир хил муомалада; бировни эркалаб, бошқа бировга ола қарамайди. Агар кимдир донишмандга ёмон сўз айтиб, ё ёмонлик қилиб кўнглига тегса, у қаҳру ғазабини билдирмайди, аччиғи келмайди. Доно одам қай ҳолатда бўлмасин, эл-юртга, одамларга фойдаси тегишини ўйлайди; кимгадир ёрдами тегса, бу билан мақтаниб юрмайди, аммо қилинган иш учун миннатдорлик билдиришларини сабр-тоқат ва чидам билан, камтарлик билан кутиб юради. Агар бу борада ҳам уни четлаб ўтсалар, раҳмат айтиб қўйишни унутсалар – у аччиқланмайди, ҳеч кимга шикоят қилмайди. Ҳалол одамларнинг мақтови, яхшилиқ – унинг учун энг аъло муқофотдир. Агар уни мақтовларга, муқофотларга кўмиб ташласангиз – у мағрурланиб кетмайди, ҳар доимгидек ҳамма-ҳамма билан хушмуомалада бўлаверади. У ҳасад,

ялтоқланиш, хушомад, бировдан нафратланишни билмайди, ҳамма ерда, ҳамиша мурсада яшайверади. Шунинг учун ҳам унга ҳамма хавас қилади, хурматлайди. Унинг донишмандлигининг бош манбалари – меҳр-муҳаббат ва бутун одамзоднинг қайғу-изтиробидир.

Файласуфнинг ўзи ҳаётда мана шундай эди.

Унинг бутун таълимоти қуйидаги уч муносабатга хизмат қилади: шохнинг раиятга муносабати; отанинг болага муносабати; эрнинг хотинга муносабати. У бешта олий фаолият ва бурчни тўла адо этишда аниқ қонун-қоидаларга риоя этиш зарурлигини қайд этади: инсонсеварлик, яъни ўзингга ўхшаш ҳар бир инсонга, унинг ким бўлишидан қатъий назар, ҳамдардлик; ҳар кимга бир хил муқофот ёки жазонинг тайинлиги; амалдаги қонунларга бўйсунуш ва ҳукмрон динда белгиланган урф-одатларга риоя қилиш; ҳақиқатсеварлик, яъни ёлғон аралашган ҳар қандай нарсдан албатта ҳазар қилиш ва ниҳоят ҳар бир нарса борасида доимо ҳалоллик ва садоқат. Конфуций мана шу муносабатлар ва фаолиятларнинг тўғри йўлга қўйилиши бутун инсоният учун бахтли турмуш кечириш имкониятини яратади, деб билди ва шу асосда ўз таълимотини яратди. Бу маънавий фаолиятни амалга оширишда асосий тамойиллар қуйидагилардан иборат: нафсга берилмаслик; фаолиятнинг тенг ўлчамлилиги: барча хатти-ҳаракатларда ўртacha мезонни саклаш ва ўртachаликка риоя қилиш, ҳамиша ва ҳар бир ишда босиқ-вазминлик; шуларнинг натижаси ўлароқ – хотиржамлик; ҳовлиқмаслик – доно одам мана шундай маънавий камолотга интилоғи жоиз. Ҳар бир ишда вазминлик, босиқлик билан ҳаракат қилишни, ҳеч нарсани ҳаддан ошириб юбормасликни Конфуций инсон маънавиятининг асосий қоидалари сифатида қайд этади.

Конфуций маросимларни осмон ва ер ўртасидаги ришта деб атарди, фақат бу ришта ташқи шакл, сунъий омил бўлиб қолмай, аксинча, одамлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиниши лозим. Конфуцийнинг таълим беришича, нарсалар худди табиатдаги ранг-баранглик, олий ва қуйи сифатларига кўра фарқлангани каби, маросимлар ҳам шахслараро муносабатларнинг турли-туманлигидан, қалин-сийрак ёки мустаҳкам-салқилигидан келиб чиқади. Шунинг учун ҳам кийимларга, никоҳга, дафнга, қурбонлик келтириш, шохни эъзозлаш ва унга таъзим этишга оид маросимлар уюштириш ҳақида турли хил қарорлар қабул қилинади, ҳукмдор ва осмон, ҳукмдор ва амалдорлар, ота билан фарзанд, катталар билан кичиклар, эр билан хотин ва ниҳоят дўстлар ўртасидаги муносабатлар белгилаб олинади.

Конфуций таълимотида маросимлар дин ўрнини эгаллади. Муҳаббат, эзгулик, қурбонлик ва ҳоказолар – буларнинг барчасига амалий нуқтаи назардан қаралади: одам ўз яқинларини севиши, эзгуликлар яратиши, қурбонлик келтириши жоиз. Вақти келиб, тириклар унинг ўзини ҳам ёдлаб-шарафлаб, унга қурбонлик келтириши учун, деган нуқтаи назар бу таълимот асосини ташкил этади.

Конфуций одамларни ҳақиқий бахт-саодатга элтувчи йўл излади, бахт-саодатни эса у ўзи яратган одоб-ахлоқ меъёрларида деб билди. Унинг назарида, бахтли бўлишнинг йўли битта – фарзандлар ота-оналарга, аёл эрига, фуқаролар эса ўз ҳукуматига бўйсунушлари лозим! Одам боласи ҳар қандай шароитда, ҳар қанча кучли ҳиссиёт доирасида ҳам вазминлик, хушёрлик ва ўртacha йўлни аниқ саклай олмоғи, ўзини тута билмоғи керак.

Шундай қилиб, Конфуций ўз таълимоти орқали қадимий ахлоқ қоидаларини қайта тирилтирди ва янгилади, лекин у динни ислоҳ қилмади. У, умуман, динга оид нарсалар ҳақида кам гапирарди. У динни ривожланган, такомиллашган деб тушунарди, шунинг учун ҳам у дин ҳақда гапиришни

ортикча деб билди. У дин ҳақида гапиришдан ўзини олиб қочди, воқеликдан ташқаридаги, англаб бўлмас нарсалар ҳақида фикр юритишни истамади. Шунга қарамай, у барча қадимий диний урф-одатларни қўллаб-қувватлашга интилди. Уларнинг аҳамияти ёки моҳияти ҳақида сўралганда эса, Конфуций чалғитиб, мужмал жавоб берарди. У халқ орасидаги рухларга, табиатдаги илохий қудрат намуналарига, ҳодисаларга сиғиниш одатларини сақлаб қолишга ҳаракат қилди. Конфуций сўзларига кўра, улар жуда кўп, улар ҳар бир жонзотнинг вужудида кўринмасдан яшайди ва бош чаноғининг ўнг ва чап томонларида худди оқиб тушмоқчи бўлаётган сув мисоли осилиб туради. Конфуций аجدодлар рухига сиғиниш одатига ҳам амал қилган, биз бунининг онаси вафот этганида дафн маросимида сўзлаган нутқи маъносидан ҳам уқиб оламиз. Умуман, табиатдаги рухларга ва марҳумларнинг арвоҳларига топишиш-юкиниши одатига Конфуций халқ оммаси учун маънавий одат деб қарар эди.

Конфуций турли-туман диний урф-одатларни қўллаб-қувватлар, уларни давлатнинг тинчлиги, халқнинг осойишталиги ва фаровонлиги йўлидаги восита деб қарарди. У ҳақиқий хитойлик каби ҳеч қандай мўъжиза ёки ғайритабиий воқеаларга ишонмас, барчасига амалий-ҳаётий манфаат нуқтаи назаридан ёндашарди. Конфуций – амалиётчи файласуф, эскиликпарвар, ахлоқшунос эди. Унинг таълимоти хитойликларнинг характери ва дунёқарашига айнан мос келди. Шунинг учун ҳам бу таълимот қувватланди, кучланди, кенг ёйилди ва Хитойда ҳануз амал қилмоқда.

Суратни Д.Ҳамидова чизган

ГЁТЕ ВА ШИЛЛЕР ЁЗИШМАЛАРИ

Олмон тилидан
Янглиш ЭГАМОВА таржимаси

Гёте ва Шиллер... Хўш, бу икки буюк зотнинг муносабатлари қандай бўлган? Айрим адабиётларда қайд этилганидай жуда силлиқ кечганми ёки...

Икки йиллик Италия сафаридан қайтгач, санъатнинг барча соҳаларида кескин ўзгаришлар яшаш ниятини кўнелига туккан Гёте ҳали Германиядаги шароитнинг қандайлигини ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Бу давр мобайнида аллақачон янги бадиий ижод намуналари дунёга келган ва улар омманинг, айниқса, ёшларнинг онгига ўз таъсирини ўтказиб бўлган эди. Шоир шулардан бири сифатида Шиллернинг “Қароқчилар” пьесасини тилга олади. “Бу асар менинг нафратимни шунинг учун ҳам кўзгаган эдики, – деб ёзади у, – улкан, аммо ҳали пишиб етилмаган талант эгаси ўз ватани бошига ахлоқий ва саҳнавий парадоксларнинг шундай оқимини ёғдирдики, мен бундай таъсирлардан сақланишга ҳаракат қилардим”. Аввалбошданок уларнинг дунёқарашлари, айрим масалаларга нисбатан нуқтаи назарлари, характер-хусусиятлари, яшаш ва ишлаш тарзлари, одатлари бир-бирига зид бўлган. Улар дастлаб Ваймарда қўшни бўлиб яшаб ҳам мулоқотда бўлишмаган, Гёте мудом Шиллердан ўзини олиб қочган. Ёр-дўстлар уларни яқинлаштиришга қанчалик уринишмасин, фойдаси бўлмаган. Шунга қарамасдан, уларни руҳан ва қалбан бир-бирига яқинлаштирган нарса – ҳар биридаги ўзига бўлган қатъий ишонч ва ҳар биридаги улкан заковатдир.

Шиллер билан қандай тил топишиб, дўст бўлиб кетишгани ҳақида Гёте кейинчалик “Бахтли ҳодиса” номли эсдаликларини ёзган ва бунини қисман шундай баён қилган: “... Шиллер Йенага кўчиб кетди, у ерда ҳам мен у билан учрашмай юрдим. Уша пайтда ботаник олим Батш фавқулодда ҳаракатчанлиги туфайли табиатшунослар жамиятини ташкил қилди, Жамият аъло даражадаги коллекция ҳамда энг янги аппаратурага эга эди. Мен одатда уларнинг йиғинларида қатнашиб юрардим. Бир кун у ерда Шиллерни учратиб қолдим, нима бўлди-ю, икковимиз бир вақтда чиқдик, гапимиз қовушиб кетди. Афтидан, Шиллер маърузага қизиқиб қолган, шекилли, хийла оқилна мулоҳазалар билдирди, унинг фикрлари менга маъқул бўлди. Унингча, табиатга бу тахлит бўлак-бўлак ҳолда муносабатда бўлиш ҳаваскор табиатшуносни, у бунини ҳар қанча хоҳламасин, ўзига жалб қилолмайди.

Бундай қараш мутахассисга ҳам маъқул келмайди, дедим мен, ахир табиатга бошқача муносабат зарур, яъни унинг айрим қисмларини эмас, балки уни тирик, ҳаракатда тасаввур қилиб, бир бутунликдан бўлакларга томон бориш лозим. Шиллер бунини янаям аниқроқ тушунтиришимни истади, ўз шубҳасини яширмади ва мен ўз тажрибаларимга асосланиб бу хулосага келганимга ишонгиси келмади.

Унинг уйига етиб келдик, суҳбатга қизиқиб ичкарига кирдим. Унга ўсимликлар метаморфозаси ҳақидаги қарашларимни дарҳол баён қилдим ва рамзий ўсимликни характерли белгиларда чизиб кўрсатдим. У чизмаларимни диққат билан кузатди, гапларимни жон қулоғи билан тинглади, бироқ мен гапиришдан тўхтагач, бошини чайқади-да: “Бу тажриба эмас, бу ғоя!” деди. Мен довдираб қолдим, кўнелим бироз хижил бўлди, негаки бизни ажратиб турган нуқта шу ерда яққол намоён бўлган эди. Эски ғазабим яна ниш ура бошлади, лекин ўзимни қўлга олдим-да, дедим: “Ўзим ҳатто хаёлимга келтирмаган ғояларим борлигидан ва ҳатто уни ўз кўзларим билан кўриб турганимдан беҳад мамнунман”.

Менга нисбатан анча мулоҳазалироқ ва вазминроқ бўлган Шиллер, ўзидан нари итаришдан кўра, энди чиқариш ниятида бўлган “Ҳорен” журнаliga мени ҳам жалб қилиш мақсадида ўта билимдон кантчидек жавоб қайтарди ва мен ўз

реализмимда қатъий туриб олганим қизғин баҳсларга сабаб бўлди, ҳеч биримиз ўзимизни ғолиб ҳисоблаёлмасдик, чунки бизни енгиб бўлмаслигига ҳар биримизнинг ишончимиз комил эди... Объект ва субъект ўртасидаги ҳеч қачон барҳам топмайдиган баҳсга қарамасдан биз бутун умримиз бўйи давом этган, ўзимизга ҳам, бошқаларга ҳам кўп фойда келтирган иттифоқни туздик.

Гёте хатларида, кундаликларида, эсдаликларида Шиллернинг ўз ижодий фаолиятида тутган ўрни ва хизматларига юксак баҳо беради. Айниқса, “Фауст” фожиасини ёзишни маълум муддатга тўхтатиб қўйганида Шиллер асарни тезроқ тугатишга ундагани, унинг таҳрири ва таҳлили устида катта ишлар қилганини алоҳида таъкидлайди. Гёте унинг қистови билан асар устидаги ишни тезлаштириб, уни ниҳоясига етказди. Улар 1794 йилдан то Шиллер вафотигача, яъни 1805 йилгача ҳамкор, ҳамфикр бўлиб қолишади. Шиллер вафот этгач, бу аччиқ йўқотиш Гёте руҳиятига қаттиқ таъсир қилади ва бу жудалик изларини у ҳар қадамда, ҳаётининг ҳар бир сониясида ҳис этиб туради.

Гёте Шиллер билан алоқалари яхши изга тушганини баҳорга қиёслаб, рамзий маънода шундай ифодалайди: “Мен учун бу мутлақо янги баҳордир, ҳамма куртаклар қувонч-ла кўз очди, янги шохчалар униб чиқа бошлади, Бизнинг ёзиш-маларимиз бунинг энг ёрқин, энг мукаммал исботидир!”

Таржимондан

ГЁТЕ ШИЛЛЕРГА

Ваймар, 1797 йилнинг 27 июни

“Поликрат узуги” балладаси жуда яхши чиққан. Қиролнинг дўсти ҳамда тингловчи кўзи ўнгида кечаётган ҳамма воқеалар, рўёбга чиқиши ҳали мавҳум бўлган хотима ҳам – барча-барчаси жуда зўр тасвирланган. “Фауст” ҳақидаги мулоҳазаларингиз мени беҳад қувонтирди. Улар менинг ният ва режаларимга монанд, шундай бўлиши шубҳасиз, фақат бу ҳадсиз-худудсиз композицияни ихчамлаштиришимни хоҳлагансиз. Шу тариқа ақл-идрок ва заковат икки мунозарачи янглиғ, кечкурунлари осойишта ҳордиқ чиқариш мақсадида беаёв олишадилар. Мен қисмларнинг ёқимли ва қизиқарли бўлишини таъминлашга, бутун асарда эпик шеърнинг янги назарияси менга кўл келишини ўйлаб кўришга ҳаракат қиламан.

Барометр ўйнаб турибди, бу фаслда барқарор об-ҳаво бўлмайди, шекилли. Одам очиқ ҳавода эмин-эркин яшашга эҳтиёж сезмагунча бу ноқулайликни ҳис этмайди, куз биз учун энг яхши фасл.

Соғ-саломат бўлинг, альманахингизни рўёбга чиқаришда давом этаверинг. Мен “Фауст”нинг вазн-қофиясини келиштириб бўлсам, тагин у-бу нарса жўнатарман. Кўрамиз, даҳонинг кемаси қайси соҳилда лангар ташларкан.

“Узук”ни чоршанба куни курьер орқали жўнатаман.

Гёте

ШИЛЛЕР ГЁТЕГА

Йена, 1797 йилнинг 27 июни

Кеча альманахга келган иккита шеърни Сизга юбораяпман. Қараб чиқиб, улар ҳақида, муаллиф ҳақида фикрингиз қандай, икки оғиз сўзда баён қилсангиз. Бу тахлит қораламалар ҳақида ўзим аниқ бир ҳукм чиқаролмайман. Уларнинг қандайлигини айнан тасаввур қилишни истайман, негаки, менинг маслаҳат ва кўрсатмаларим муаллиф учун муҳимдир.

Соғ бўлинг. Бизда об-ҳаво чаток, ёмғир ёғаяпти.

Шиллер

ГЁТЕ ШИЛЛЕРГА

Ваймар, 1797 йилнинг 28 юни

Менга юборилган иккита шеърни қайтариб жўнатаяпман, улар ҳақидаги фикрим унчалик ёмон эмас, улар босилса, ўз мухлисларини топади. Тўғри, Африка саҳроси ва Шимолий Қутб на хиссий, на рухий кузатувлар орқали тасвирланган, уларга кўпроқ салбий муносабат билдирилган, асл мақсад уларни ёқимли, хушманзара немис табиатига қарама-қарши қўйиш бўлгану, аммо бу амалга ошмай қолган. Шунингдек, иккинчи шеър ҳам шоироналикдан кўра кўпроқ табиий-илмий кўринишга эга, у барча ҳайвонларнинг жаннатда Одам Ато атрофида тўплангани тасвирланган картинага ўхшаб қолган. Ҳар иккала шеър ҳам соддаликка йўғрилган дилбар бир интилишни ифода этади. Шоир табиат ҳақида аниқ қарашга эга, бироқ буни у бировлардан эшитиб билганга ўхшайди. Айрим жонли манзаралар кишини ажаблантиради, гўё уйғонаётган ўрмон саҳрога нисбатан зид манзара сифатида унча ўхшамагандек туюлади. Шеърини ўлчовларга тегишли айрим ўринларда биров бош қотирилса яхши бўларди.

Муаллиф ҳақида кўп нарсаларни билмай, у бошқа шеърини шаклларни ҳам қўллайдими-йўқми, кўрмай туриб, унга қандай маслаҳат беришни ҳам билмайман. Айтишим мумкинки, иккала шеърда ҳам поэтик белгилар бор, аммо ёлғиз шуларгина шоирни шоир қилолмайди. Эҳтимол, муаллиф оддийгина идиллияни танлаб тасвирласа, маъқулмиди, ўшанда унинг санъаткорлик кудрати қандай натижа беришини кўрса бўларди. Шеърларнинг биттасини (“Само”) альманаҳда, иккинчисини (“Саёҳатчи”) “Ҳорен” журналида чоп этилса бўлар деб ўйлайман.

Бунақа серёмғир об-ҳавода Сизга саломатлик тилайман.

Гёте

ШИЛЛЕР ГЁТЕГА

Йена, 1797 йилнинг 30 юни

Менинг дўстим ва ҳомийлигимдаги инсонга унчалик салбий баҳо бермаганингиздан хурсандман. Ундаги танқидталаб жиҳатлар яққол кўзимга ташланган эди, бироқ менинг назаримда яхши туюлган нарса шу баҳога арзийдими-йўқми, билмайман. Очиги, бу шеърларда ўзимнинг шахсиятимга тегишли кўп белгиларни пайқадим, муаллифнинг менга ўз-ўзимни эслатиши биринчи марта эмас. Унда ўзига хослик кучли, буни у маълум бир фалсафий тушунча ва теран фикр билан боғлайди. Ушбу янги машқларда мен, агар уларни аввалгиларига қиёслайдиган бўлсам, ижобий томонга силжиш бошланганини сезаман. Қисқаси, бу Сиз илгари менинг хузуримда кўрганингиз Ҳолдерлингнинг ўзи. Уни ўраб турган муҳитдан олиб чиқиш ва унинг учун фойдали ҳамда узлуксиз таъсир эшикларини очиш имконини тополсам эди, ундан сира воз кечмаган бўлардим. У ҳозир Франкфуртда, бир савдогарнинг уйида ёлланма ўқитувчи, дид ва шеърят масалаларида ўз қобилигига ўралиб қолган, бу ҳолат борган сари чуқурлашаверади...

Истагим шуки, иккимиз лаззатланган ўша беҳад гаштли икки кун мендан кўра Сизга кўпроқ самара келтирсин. Бир неча кундан бери то-

мир тортишишим кучайган, ҳеч ухлаёлмаяпман. “Фауст” ҳақида ўйлай десам, иблис деганлари шеъриятга мутлақо йўл бермаяпти.

Сизга соғлик тилайман.

Шиллер

ГЁТЕ ШИЛЛЕРГА

Ваймар, 1797 йилнинг 19 июли

Сиз хайрлашув олдидан менга ёнимда ўтказганингиз саккиз кундан ўзга бирон-бир қувончли ва дилга малҳам бўлгувчи нарса беролмаган бўлардингиз. Бу галги учрашувимиз беҳад сермахсул бўлди, десам адашмаган бўламан, айти пайт учун кўп ишларни амалга оширдик ва келажак учун белгилаб олдикки, мен ғоятда қониқиш билан жўнаб кетяпман, ишонаманки, йўл бўйи кўтаринки қайфиятда бўламан ва ҳузурингизга қайтиб келганимда Сизнинг мен билан яна ҳамфикр бўлишингизга умид боғлайман. Агар биз шу тахлит хилма-хил ишларни ўз вақтида таҳлил қилиб, каттароқларини секин-аста олдинга силжитсак-да, кичикроқлари орқали руҳлантириб, қўллаб-қувватлашда давом этсак, кўп нарсаларга эришиш мумкин.

“Поликрат узуги”ни қайтариб юбораяпман. “Ивик турналари” балладаси тез орада менга етиб келади деган умиддаман, шанба куни менинг жўнаб кетишим ҳақидаги аниқ хабарни оласиз. Сизга саломатлик тилайман, рафиқангизга менинг самимий саломимни етказинг. Шлегелга бугун мактуб жўнатдим.

Гёте

ШИЛЛЕР ГЁТЕГА

Йена, 1797 йилнинг 21 июли

Қалбимда бирон-бир туйғу томир отмай туриб мен Сиздан нари кетолмайман. Сиз менга бахш этган жуда кўп нарсалар учун Сизни ва бутун ички оламингизни тўлқинлантира олиш истаги менга қувонч бағишлайди. Бир-биримизни маънавий юксалтиришга қаратилган бундай муносабат ҳамиша бардавом бўлиши ва тобора серқирралик касб эта бориши лозим. Икковимиз ҳамма масалаларда аста-секин бир-биримизни тушунишимизга ишонаман, бунди сезиб турибман, табиатига кўра тушуниш қийин бўлган ҳолатларга эса, биз ҳис-туйғу билан ёндошамиз.

Сиз билан ўзаро мулоқотларимиздан фойдаланишим ва уни ўзлаштиришимнинг энг яхши ва энг самарали усули шуки, мен уларни бевосита ҳозирги фаолиятимда қўллайман, айти чоғда улардан унумли фойдаланаман.

“Валленштайн” драмам ҳам, келгусида яратадиган аҳамиятга молик асарларим ҳам бизнинг алоқаларимиз жараёнида менинг борлигимга айланиб кетадиган нарсанинг бутун бир тизими эканлигини яққол кўрсатиши ва ўзида мужассам этиши зарур... “Ивик турналари” устида ишлаш ниятим бор, сентябрдан бошлаб фожиага киришаман.

Сиздан келадиган хабарлар менинг ҳозирги ғарибона ҳолатимга жўшқинлик олиб киради ва Сиз етказиб бераётган янги нарсалардан ташқари биз ўзаро таҳлил қилган эскилари менга қайтадан илҳом бағишлайди.

Соғ-саломат бўлинг ва дўстимиз Мейер билан бирга ҳамишагидек мени ҳам эсланг.

Шиллер

NASR

Jahon
ADABIYOTI

АНОР

(1938 йилда туғилган)

ДАДА ҚЎРҚУТ

Киноқисса

*Озарбойжон тилидан
Усмон ҚЎЧҚОР
таржимаси*

Туркий дунё халқ оғзаки ижоди намуналари орасида “Дада Қўрқут” достони алоҳида ажралиб туради. Гарчанд шу пайтгача мутахассислар асосан мазкур эпоснинг Берлин ва Дрезден кутубхонасидан топилган ёзма нусхасига таяниб иш кўрсалар-да, бироқ унинг кўплаб оғзаки вариантлари ҳам ёзиб олинган. Жумладан, фольклоршунос олим Соим Соқа ўғлининг Кунёдан ёзиб олган оғзаки вариантлари “Дада Қўрқут” достони юбилейи муносабати билан Анқарада чоп этилди.

“Дада Қўрқут” достонидан ташқари Қўрқут ота ҳақидаги афсона ва ривоятларнинг қорақалпоқ, қозоқ, озарбайжон, турк ва ҳоказо вариантлари ҳам мавжуд.

Озарбайжон халқ ёзувчиси Анорнинг “Дада Қўрқут” киноқиссаси ҳам Қўрқут ота ҳаётига бағишланган. Анор бу асарида фақат достон сюжети билан чегараланмаган. Достондаги воқеалар билан бир қаторда Қўрқут ота ҳақидаги афсона ва ривоятларни ҳам адиб бу асарига ўта маҳорат билан синедириб юборган. Шунинг учун ҳам киноқиссадаги воқеалар ўқувчи учун янада қизиқарли, янада ғайритабиий туюлади.

Асарнинг тили ўзига хос. Анор киноқиссанинг кўп ўринларида “Дада Қўрқут” достонидаги сўз ва ибораларни сақлашга ҳаракат қилади. Маълумки, туркий халқлар эпик достонларининг насрий қисми асосан сажда берилган. Анор ҳам буни инобатга олган. Имкон қадар асарда ҳар бир жумлани сажда тузишга интилган. Бу эса киноқиссанинг ўзига хос тил ва оҳангга эга бўлишига хизмат қилган.

Таржимон ҳам бундай ўринларни таржимада аслиятдаги каби сақлашга ҳаракат қилган. Муҳими, таржимоннинг озарбайжон адабиёти, Анор ижоди, услуби билан яхши танишлиги таржимани ўқиш жараёнида билиниб туради.

Мазкур таржиманинг аҳамиятли томони нимада, деган саволнинг туғилиши табиий. Менинг назаримда, “Дада Қўрқут” киноқиссаси таржимаси, биринчи навбатда, асарлари дунёнинг кўплаб тилларига таржима қилинган, замонамизнинг энг забардаст ёзувчиларидан бири Анор ижодининг яна бир ўзига хос жиҳатлари билан бизни яқиндан таништиради. Иккинчидан, эпик ижод

JAHON ADABIYOTI 2015/11

намунасининг бошқа бир сатҳга кўчиши, яъни индивидуал ижод намунасига айланиши жараёнига мисол бўлади. Негаки, бугун “постфольклор” деган тушунча тўғрисида кўп гапирилаяпти. Маълум бир миллатнинг, халқнинг минг йиллик қадриятларини ўзида ифода қилиб келган халқ ижоди намуналари бугунги глобаллашган жамиятда ҳам яшаб қоладими ёхуд буткул сўниб кетадими, деган таҳликали саволлар пайдо бўлаётган бир пайтда “Алпомиш”, “Гўрўғли”, “Манас” ва “Дада Қўрқут” каби оғзаки эпик ижод намуналарининг қисса, ҳикоя, роман, киносценарий орқали иккинчи умрини яшаши ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Мен бу таржимани ўқий туриб, бизда ҳам ўз дostonларимиз худди шунга ўхшаш бугунги кун ўқувчиларига янги бир бадиий талқинларда тақдим қилиниши шартлиги ҳақида ўйладим.

Жаббор ЭШОНҚУЛ,
филология фанлари доктори

Суратни Д.Ҳамидова чизган

* * *

Бағри ям-яшил улуғ тоғлар бундоқ урушни кўрмаганди. Туби теран тор даралар бундай қирғинни билмаган эди.

Саваш бир саваш эди, майдон тўла бош эди. Шахбоз-шахбоз отлар елар, тақаси қоларди. Қора пўлат қиличлар чопилар, дами тезланарди. Уч қиррали ўтқир ўқлар отилар, темирни тешарди.

Бу кун Ўғуз элларининг оғир куни эди. Ўғуз ўғлонлари бир-бирига қарши кўтарилган, дўст дўст билан, ака ука билан жанг қиларди, оға ини-сидан, ота ўғлидан айрилганди. Бу қонли бало Ўғуз элининг бошига қайдан келган эди? Айтган билан адо бўлмайди. Кўйингки, юрт оқсоқоли, элнинг улуғ донишманди Дада Қўрқут келсин, кўбизини кўлига олсин, ўтган-

кетганлардан айтсин, сўз сўйласин, бўй бўйласин, мард йигитлар бошига тушган кунлардан куйласин.

...Дада Кўркут ушбу дам на сўз айтарди, на қўбиз чаларди. Олти парли гурзилар, яланғоч қиличлар, темир бошокли ўқларнинг гали эди, отлар кишнар, баходирларнинг наъралари Арши аълога ўрларди. Сўзни, қўбизни эшитадиган ким бор, тинглайдиган ким бор? Дада Кўркут фарёд чекиб Ўғуз ўғлонларига юз тутар, қардошларини бу қонли қирғинни тўхтатмоққа чақирар, аммо унинг гапини оладиган, сўзига қулоқ соладиган зот йўқ эди, Дада Кўркутнинг сўзини ҳеч қачон икки қилмаган йигитларнинг бугун қони кизиган, ақллари шошган эди.

Икки йигит от елдириб юзма-юз келдилар. Отлари кўкка сапчиди. Бир йигит иккинчисининг белидан олиб, боши узра азот кўтариб ерга урди. Мағлуб йигит кўкдан ерга чунон секин, чунон оғир тушдики, аркондан сирғалиб тушгандек бўлди. Аммо шу ондаёқ уни мағлуб этганнинг ҳам ажали етди. Визиллаб келган бир ўқ унинг кўксига санчилди, у ҳам қўлларини қанотдек ёзиб отнинг бўйнидан қучиб, от белидан сирғалиб тупроққа тушди. Бир дайди ўқ отга тегди, от ҳам йигитларнинг қаватида чўзилиб қолди. Вазмин-вазмин, оғир-оғир куладилар, типирчилай-типирчилай тинчиб қолдилар.

Бошқа жангчилар ҳам бир-бирларини қириб ётардилар. Бир-бирига қилич солган ким, учар отда учиб келиб ёв бошига калтак солган ким, камон тортиб ўқ отган ким, каманд ташлаб чавандозни эгаридан қулатган ким...

Жанг майдони ғаройиб бир тусга кирганди. Йигитлар ҳам, отлар ҳам бирма-бир ҳалок бўлиб қулар, қулаганлар тошдек қотиб қолар эдилар. Нидолар, наъралар, отлар кишнаши сийрак тортиб борарди. Охири ҳеч ким қолмади. Майдон тўла лош эди, жасад эди – тош лош, тош жасад.

Жанг сўнгига етди; энди бу майдон майдон эмас, тош ҳайкалларга тўлган бир сахро эди, инсон ва от ҳайкаллари турли ҳол, турли аҳволда тошга айланиб қолган эди – ўлганида қайси ҳолда бўлса, шу ҳолда.

Бу тош ҳайкаллар оралаб оғир-оғир, эзгин-эзгин бир чол ўтиб борарди, оқ сочи оқ соқолига қўшилиб кетган бир пир. Кекса Дада Кўркут қашқа айғирини етаклаганча майдондан кечиб тепа бошига чиқди, ўгирилиб ортига боқди. Майдон манзараси ҳам энди бироз ўзгарган, тош ҳайкаллар умумий қиёфаларини сақлаб қолган бўлсалар-да, аниқ қиёфаларини йўқотган эдилар, энди бу ортиқ инсон, от ҳайкаллари эмас, уларни эсга солувчи ғалати тошлар, ғаройиб тошлар, чўққайган қоя парчалари эди. Ҳаммаёқ тош уюмлари – қонли жангдан қолгани фақат шу эди! Ўғиз элларидан қолгани шу эди, холос! Фақат тошлар, фақат қоялар... На бир сас, на бир садо, на тирик жон, на бир инсон...

Дада Кўркут чуқур хўрсинди, аччиқ-аччиқ йиғлади, куйган жигарини доғлади, айғирининг жиловидан тутиб йўлга тушди, тоғ ошди, дара кечди, юра-юра бир ўрмон этагидан чиқди. Ўрмонмисан, ўрмон. Писта ўрмони эди бу ўрмон, ҳам бир қабристон эди бу ўрмон. Гўё писта дарахтлари қабрларнинг ичидан бўй отган эди. Қабрлар устига эса қўйларнинг тош ҳайкаллари қўйилган эди. Гўё бу ўрмонда каттакон сурув тошга дўниб қолган эди!

Дада Кўркут бир ўрмонга боқди, бир тош қўйларга, бир қабрларга боқди, кўкқисдан бир овоз эшитди. Қайрилиб қаради, қора бахмал шалвор кийган ёш бир йигит қабр қазиётганини кўрди.

– Ҳой ўғлон, – дея хитоб қилди Дада Кўркут унга, – нима қовлаяпсан ўзи?

Ўғлон Дада Кўрқутга кўз қирини ташлади. Унинг юзида, кўзларида машъум бир ифода бор эди. У лоқайд бир ҳолда:

– Гўр ковляяпман, Дада, – деди.

– Ким учун ковляяпсан бу гўрни?

Ўғлон айна ўша бегоналик билан:

– Сен учун, Дада, – деди.

Дада Кўрқут чўчиб тушди. Йигит унга парво қилмай, ўз ишида давом этди.

Тупроқ ташқарига отилган сари, мазор ёнидаги тепача каттарган сари, қабр чуқурлашган сари Дада Кўрқутни даҳшат босарди. У мунғайиб, ҳаёт-мадори куриб қолган эди. Бир овоз эшитиб бошини кўтарди. Дарахт тепасида чуғурлаб турган кушлар ушоқ-ушоқ тошлар каби бутоклардан ерга қулаб тушдилар. Уларни отиб-овлаган кимса йўқ эди, бирма-бир ўзлари тўкилдилар, ер билан битта бўлдилар. Дарахтнинг ўзи ҳам куриб битди. Яшил япроқлари сарғайиб сўлди, бандидан узилиб тушди, шамолларга қўшилиб учиб кетди. Дарахтнинг гуллари варам бўлиб, қовжиради, бутоклар яланғоч қолди.

*Чаманларда битган ўтлар гуркираркан, битмас бўлди,
Булоқлардан оққан сувлар гулдираркан, оқмас бўлди,
Қанот қоқиб учган қушлар бирданига учмас бўлди,
Бутоқлар ҳам урён қолди, куртаклар гул очмас бўлди.*

Дада Кўрқут қайга боқса, ўлим кўрди, ажал кўрди. Ўт-ўланлар орасидан вишиллаб чиққан чипор илон судралиб Дада Кўрқутнинг ёнига келди, бош кўтариб уни захарламоқчи бўлди.

Дада Кўрқут уни кўриб ҳаяллаб ўтирмай, дарҳол ўзини четга олди, бир сакраб қашқа айғирига минди. От ҳам илондан кўркиб пишқирди, еридан елдек кўзғалиб, тоғлар томон учиб кетди. Дада Кўрқутни ўрмондан, мазордан, ажалдан кутқариб олиб кетди.

Аммо гўр қазиётган ўғлон ишини тўхтатмади, кўздан йитган чавандоз ортидан узоқ-узоқ боқди, жилмайиб қўйганича гўрни ковлай кетди.

Дада Кўрқут от чоптириб қуйидан юсакка чиқди, қишин-ёзин қори-музи эрмаган Қазилик тоғидан ошди, тошиб-жўшиб ётган сувлардан сакради, кир-адирлардан, даралардан ошиб ўтди, бошқа бир иқлимдан келиб чиқди.

Бу жой боши-охири йўқ бир дарёнинг қирғоғи эди. Денгиз кўм-кўк эди, тўлқинлари оппоқ, майин-майин. Қирғоқ бўм-бўш, на инс бор эди, на жинс. Дада Кўрқут отдан тушди. Денгиз сувидан ҳовучлаб юзига сепди, куёшга қараб жилмайди, чехраси очилди. Қўққисдан бир сас эшитиб, қулоқ солди. Қайрилиб боқди, қирғоқдан олисда бир қора кўриб, ўша томон юрди.

Бориб кўрсаки, яшил бахмал шалвор кийган бир кимса ер ковляяпти.

Дада Кўрқут салом берди, у алик олмади.

– Нима ковляяпсан, ҳой инсон? – деб сўради.

– Сенга гўр ковляяпман, Дада, – дея ўгирилиб унга боқди.

Бу кимсанинг қиёфаси бошқа эди. Ёши, кўриниши бошқа, аммо кўзлари ўша кўзлар эди, ҳалиги ўғлоннинг машъум кўзлари.

Дада Кўрқут ортга чекинди, эгилиб гўрга боқди, бу гўр нариги гўрдан анча чуқур, ёнидаги тепача нариги тепачадан анча катта эди.

Дада Кўрқут айғирига сакраб миниб, камчи солди. От уни бу ердан узоқларга олиб кетди.

Қамишзордан, от ботса чиқолмайдиган ботқоқлардан, ўрмонлардан учиб, айқириб оққан кўм-кўк сувлардан кечиб ўтди. Ёмғиру қорларда қолди.

Нихоят, оппок бир ўлкага етиб келди. Тўрт томон фақат муз, фақат қор. На бир инсон саси бор, на бир инсон нафаси. От ҳам толиқди, Дада Кўркут ҳам.

Дада Кўркут отдан тушди, ўнгга боқди, сўлга боқди, кўкқисдан бир овоз эшитди. Бу қор саҳросининг олис бир ерида бир қора кўринди, аллақандай товуш эшитилди. Қалин кийиниб олган қора чарм камзулли бир кимса болта билан муз чопарди. Дада Кўркут ёндошиб борди. У кимса тўхтаб Дадага боқди.

– Оз қолди, Дада, – деди у, – биласанки, кишилар учун қабр чуқури тизза қадар бўлиши керак. Оз қолди...

Дада Кўркут жуда кўркиб кетди: кўзлар ўша кўзлар эди, муз остида қазилган қабр ҳам анча чуқур эди, тизза қадар бўлишига ҳеч қанча қолмаган эди.

Дада айғирга миниб, кичашга тушди. От ҳам ҳорғин эди, отлиқ ҳам.

Чопдилар, йўрғаладилар, бу иқлимдан ҳам узоклашиб кетдилар. Оппок чўлу тақирлар, яшил адирлар тугаб бўлди, сап-сарик бир саҳро бошланди.

Қум, қум, бутун борлиқ қум, сап-сарик қум. Бир саҳроки, на боши бор, на охири. Даданинг танглайи қуриб қолди.

Қашқа айғирнинг оғзи кўпикка тўлди. Барханларда от суринди, қумга ботди, Дада Кўркутни ерга отди. Дада Кўркут нафас ростлади, бархан тепасига чикди, кўрсаки, бу тепанинг нарёғида ҳам бир қабр қазилган. Қабрни қазиб бўлаёзган одам – ярим яланғоч бир қария эди. У бошини кўтариб Дада Кўркутга боқди. Ёши ўтган, сочи тўкилиб битган, лекин кўзлари ўша кўзлар эди.

Дада Кўркут қушдай учиб отига минди-да, ела кетди. Қишин-ёзин қори, музи эримайдиган Қазилиқ тоғининг чўкқисидан этагига тушди, мундок қараса, аввалги жойидан келиб чиқибди. Ўша писта ўрмони, ўша тош кўйлар, ўша қабристон. Ҳалиги ўғлон йўқ, ўғлонни ўғлон демоқ маҳол, у энди қадди букилган чол эди – қабрни қазиб бўлган эди. Тиззасига қадар қабр ичида эди. Дада Кўркутни кўриб қабрдан чиқди.

– Ҳа, Дада, – деди, – етиб келдингми? Кўрдингки, ажалдан қочиб бўлмайди. Гўринг ҳам тайёр бўлди. Қани, кел, қира қол!

Қабр қазган чол ўрмон ичига кириб, кўздан ғойиб бўлди. Дада Кўркут отдан тушди, энди ўлимдан қочгани мадори қолмаган эди. Дада қабр бошидаги тепача устига ўтирди. Ўт-ўланлар орасидан вишиллаб бир чипор илон чиқди, бурала-бурала Дада томон суринди. Дада уни кўрди, аммо қимир этмади, тек қотди. Дамини ичига ютди, нима бўлишини кутди.

Ер ўлик қушларга тўлган, ўтлар, чечаклар сарғайиб-сўлган, бутоклар яланғоч, япроқсиз қолган, гўё бутун олам ўлимга таслим бўлган эди.

Даврон – ажал даврони, майдон – Азроил майдони эди.

Дада Кўркут ғамгин-ғамгин у ёқ-бу ёққа боқди, бошини қуйи солиб бир тош қотган қашқа айғирига, бир отнинг эгарига боғланган кўбизига боқди. Оёққа турди, кўбизини қинидан олди, кўксига босганича бир муддат жим қолди. Ўтган-кетганлар кўз олдидан кечди. Йигитлар, жанг-жадаллар, тош хайкаллар, тоғ қоялари, саҳро қумлари, шакли-шамойили йўқ тош уюмлари...

Илон сурина-сурина Дада Кўркутнинг ёнгинасига келган, қақиб олишига бир баҳя қолганди. Бирдан Дада Кўркут кўбизининг торларига бармоқ урди, кўбизи тилга кирди, созининг садолари остида бир сўз айтиб турди:

– Қани ўшал эранлар? Дунё маним деганлар? Ажал олди, ер яширди, яна фоний дунё қолди! Келимли-кетимли дунё, охири ўлимли дунё! Қари Кўркут, ўлар бўлдинг, шуни бил! Карвон кетди, ортда қолдинг, шуни бил!

Қанча узоқ яшасанг ҳам, сўнги ўлим, охири жудоликдир.

Дада Кўрқут кўбиз чалди, уни чакмоқчи бўлган чипор илон бирдан тўхтаб қолди, кўбиз садолари остида ортга чекинди, сурина-сурина кўздан йўқолди.

Дада Кўрқут кўбиз чалди. Ердан бир гала қуш пир этиб бутоқлардан жой олди. Чивир-чивир сайрай кетди.

Дада Кўрқут кўбиз чалди. Дарахтлар чечакланди, яланғоч бутоқлар япроқланди, адирларда ўт-ўланлар бош кўтарди, қуриб қолган чашмаларнинг кўзи сарин-сарин сувларга тўлди. Мозор бошидаги тепачанинг тупроғи ҳам тўкила-тўкила гўрни тўлдирди.

Дада Кўрқут кўбиз чалди – ҳаёт янгидан уйғонди. Дада Кўрқутнинг ўзи эса мазорини ҳам, ўлимини ҳам унутган эди. У энди кўбизининг торларидан туғилган гўзал бир дунёда яшар эди – ўтиб кетганларнинг, йигитларнинг, жўмардларнинг дунёсида. Дада Кўрқут кўбиз чертар, кўбиз садолари остида йигитларнинг бошларига тушган савдолардан сўз айтар эди, кўрайлик-чи, не дейди экан?!

Дада Кўрқутнинг овози янграйди:

– Кунларнинг бирида хонлар хони Баяндурхон ўрнидан эрта турди. Юксак тоғнинг бошида гулхан ёқинлар, деб фармон берди.

Юксак тоғ чўққисида бир гулхан ёнади. Узоқ-узоқ тоғларнинг бошида ҳам бирин-кетин гулханлар ёнади. Дада Кўрқутнинг овози янграйди:

– Ўғуз элининг бир одати бор эди. Ўғуз йигитларини, хотинларини тўйга, тантанага чақирганда юксак тоғнинг бошида бир гулхан ёқилар эди. Бу оловни кўриб, бошқа тоғларда ҳам гулхан ёқардилар, бутун элу юрт бунинг нелигини билар, ясаниб-тусаниб тантанага келарди. Агар иккита гулхан ёқилса, билардиларки, элнинг бошида бир хатар бор, тахлика бор, ёв бостириб киришга тайёр, шунда йигитлар қурол-яроғини қўлга олиб дархол тўпланарди.

Ям-яшил бир адир, адирда алвон-алвон чодир, қапа, кўшк, ўтовлар тикилган, яшил чаманзорга ранг-баранг ипак гиламлар тўшалган эди.

Тўрт киши силлиқ қайроқтош билан Кўбустондаги “Қавол тош”ни чалар, оҳанглар, садолар кўкка юксалар эди.

Бошқа бир томонда гумбур-гумбур ноғоралар гумбурлар, карнайлар чалинар, сурнайлар садоси самоларга таралар эди.

Етти ерда қазилган ўчоқларнинг тутуни кўкни тутган, етмиш етти ерда сарин сувлар, ол шароблар солинган, нақшинкор бордоқлар қўйилган, кун шуъласида ял-ял ёнган мис товоқлар, қозонлар тизилган, қанораларда нимта-нимта этлар осилган эди.

Дада Кўрқутнинг овози янграйди:

– Баяндурхон Шомдан келтирилган чодир айвонини адирга тиктирган, ола чодирлари кўк юзини яширган, минглаб ерга ипак гиламлар солдирган эди. Кўчқор эти тепа бўлиб ошиб ётар, шароблар дарё бўлиб тошиб ётарди. Йилда бир марта Баяндурхон байрам қилиб, Ўғуз йигитларини кўнок этарди. Йигитлар бир-бир келиб отдан тушар, ўткир куббали улкан бир чодир олдига келишар, тахтда ўтирган Баяндурхонга салом этишар эдилар. Баяндурхоннинг ёнидан унинг вазири, отбашара Алп Аруз жой олган эди. Алп Аруз ҳам бошқа Ўғуз баҳодирлари каби жасади йирик, келбати катта эди. Тўқсон теридан тикилган пўстин тўпиғига етмас, тўққиз теридан тикилган қалпоғи қулоғини ёпмас эди. Алп Аруз кўнокларни турфа чодирларга ўтқазар эди. Чодирлар уч хил рангда эди: оқ, қизил, қора.

Ўғуз йигитларидан Бойбура ва Бойбежон ўтиришга бирга келдилар.

Отларидан эндилар. Баяндурхонга салом бердилар.

Аруз уларга пешвоз чиқди.

– Бойбежон, бу ёққа ўт, – дея Бойбежонни оқ чодирга ўтқазди. Бойбура ҳам оқ чодирга кирмоқчи бўлганида Аруз унинг йўлини тўсди.

– Бойбура, – деди у, – сенинг ўрнинг қора чодирда.

Қора чодирга эчки териси тўшалган, бу ерда ҳамма нарса тим қора эди: дастурхон ҳам, идиш-товоқ ҳам. Хизматкорлар ҳам қора либосда эдилар (Оқ чодирда ҳамма нарса оқ, қизил чодирда ҳамма нарса қизил бўлгани каби).

Бойбура тутила-тутила:

– Аруз, – деди, – мени нега бу ерга олиб кирдинг?

Аруз деди:

– Баяндурхоннинг буйруғи шу.

Бойбуранинг жаҳли чиқиб:

– Баяндурхон мендан не камчилик кўрди? – деди. – Қиличимданми кўрди, дастурхонимданми кўрди? Мендан пастроқ кишиларни оқ чодирга, қизил чодирга ўтқазди, менинг гуноҳим не бўлибдики, қора чодирга жўнатди?

Аруз деди:

– Баяндурхондан буйруқ бўлдики, ўғли борни оқ чодирга, қизи борни қизил чодирга ўтқазинг деб. Кимнингки ўғил-қизи йўқ бўлса, уни қора чодирга олиб боринг, қора эчки терисини остига тўшанг, қора кўйининг қовурмасини қаршисига кўйинг, еса есин, емаса чиқиб кетсин. Ўғил-қизи бўлмаганни Тангри қарғаган. Биз ҳам қарғаймиз.

Бойбура ўрnidан сапчиб турди, ўз одамларига юзланиб деди:

– Туринг, йигитларим, биз бу ердан кетар бўлдик. Бу қора айб ё мендан, ё хотинимдан.

Бойбура ва йигитлари қора чодирдан чиқдилар, нариги чодирларда еб-ичаётганлар уларга бўйланиб-бўйланиб боқдилар. Бойбура эса ҳеч кимга боқмас, ҳеч кимга сўз қотмас эди. Ҳеч ким билан хайрлашмади, Арузга юзланиб:

– Аруз, – деди, – бу алаимни мен сендан оламан.

Бойбура қамчисини ҳавода ўйнатиб отига солди, от сапчиб кўзғалди. Йигитлари унинг ортидан от солишди, отлар туёғидан тўзган тўзон ичида кўздан ғойиб бўлишди.

* * *

Бойбуранинг Баёт овули сафоли бир манзил эди. Бир томони баланд тоғ, бир томони дарё, бир томони чўл-чаман, бир томони ўрмон. Чодирлар, капалар, олачиклар ранг-баранг эди. Ўчоқларнинг тутуни мовий осмонларга ўрларди. Дарё қирғоғида етти-саккиз ёшли болалар ошиқ, бекинмачоқ, мушт кетди ўйнашарди.

Капалардан бирининг олдида Бўғозча Фотима турарди. Унинг ёнида беш-олти болакай ивирсир, аёл яна ҳомиладор эди.

Фотима кўлини белига тираганича чинкирар эди:

– Ҳой қизлар! Зулайҳо! Урида! Ўлиб-йитгани кетганмидим? Яна шу харобада ётаманми? Нима бўларди менинг уйимга ҳам бир қараб кўйсангиз? Ўғри ит кириб уйнинг тўс-тўполонини чиқарибди, бу ерни товукхонага, молхонага айлантдирибди-ку...

Бошқа олачикдан бир аёл чиқиб унга жавоб қайтарар, нималардир деб жаврар эди.

Туёқ товушлари эшитилди. Бойбура ва йигитлари овулга кириб келдилар. Бойбура чодирига етиб, отдан энди, ичкари кирди. Хотини Ойна Малак уни ҳаяжонда кўриб ташвишга тушди.

Бойбура деди:

– Хотин, биласанми, нелар бўлди? Баяндурхоннинг отбашара вазири Алп Аруз эл ичида юзимни ерга қаратди. Ўғил-қизинг йўқ, сени Тангри қарғаган, биз ҳам қарғаймиз деди. Айб сенданми, менданми? Нега тақдир бизга бир ўғил бермайди, нега? – Бойбуранинг йиғлаб юборишига бир бахя қолди.

Ойна Малак:

– Менга ғазаб қилма, – деди, – ранжиб ҳар хил гапларни айтма. На сенинг айбинг бор, на менинг. Қисматимиз шу экан.

Ойна Малак хўнграб йиғлаб юборди. Бойбура чидай олмай чодирдан чиқди. Оғир-вазмин юриб дарё бўйига келди, ўйнаб турган болалар кўркиб қочдилар. Бойбура уларнинг ортидан ғам-ҳасратда узоқ термилиб қолди. Туёқ товушлари унинг ғамгин фикрларини бўлиб юборди. Елиб келган Бойбежон отидан тушиб, Бойбуранинг ёнига келди.

– Бойбура, – деди у, – юрагинг сиқилмасин. Оч кўрсанг қорнини тўйғаз, яланғоч кўрсанг устига кийғаз. Қарздорнинг қарзини уз. Зора, бир дуоғўйнинг дуоси ижобат бўлиб, Тангри сенга ўғил берса. Насиб этса, Баяндурхоннинг кейинги зиёфатида бир ўғилнинг отаси бўлиб, оқ чодирда ўтирасан. Тангри менга ҳам бир қиз берса, аҳдим шуки, сенинг ўғлингга бешиккерт қилганим бўлсин.

Бойбура билан Бойбежон кучоклашдилар.

* * *

Ойна Малак яширинча чодирдан чиқиб Бўғозча Фотиманинг капасига келди.

Бўғозча Фотима тановул қилиб ўтирарди. Йирик бир бош пиёзни эзиб, думалоқлаб бир парча нон устига кўйган, энди бу каттакон луқмани оғзига солиб, устидан бармоғи билан бўғзига итарар, ичдан нафаси тикилиб келарди. Ойна Малак унга ҳасратини айтарди. Фотима ейишдан тўхтамай уни эшитар, ҳар замон бошини қапага сукқан болаларнинг ҳар бирига бир парча нон бериб жўнатарди.

Бўғозча Фотима оғзидаги луқмани чайнай-чайнай деди:

– Нима қилай? Бу қулаб тушгур уйда ун йўқ, элак йўқ. Тегирмонга кетган туядан ҳам дарак йўқ. Бу хароба ордона қолсин, эрга текканимдан бери тўйиб нон емадим, очилиб кулмадим, оёғим бошмоқ, юзим яшмоқ кўрмади. Зора бу бадбахт эрим ўлсайди, бошқасига тегардим, бахтимга у қобил чиқармиди...

Ойна Малак эса ҳамон ўз дардини айтарди:

– Шўрлик шамдек эриб, номусдан ерга кириб бормоқда. Билмадим, гуноҳимиз не бўлдики, Тангри бизни бир тирноққа зор этди.

Фотима оғзидаги луқмани ютаркан:

– Э, ордона қолсин эриям, боласиям, – деди. – Менинг тўққиз болам бор, – қорнига ишора қилди, – манави ўнинчиси, ҳали йўлда, шунча қилиб мен бир ёруғ кун кўрдимми?

...Бойбура эса Бойбежоннинг маслаҳатига амал қилар, топган-тутганини оч-яланғочга бўлиб берарди. Кўйлар сўйилиб нимта-нимта қилинар, тепа-тепа эт уйилар, мўл-кўл сут соғиларди. Кишилар Бойбуранинг эшигига қуруқ келиб, тўлиб қайтарди. Аммо эр-хотиннинг муроди ҳеч ҳосил бўлмас, бир-бирларига ғусса билан боқар эдилар.

* * *

Дада Кўркут қўбиз чалар, сўзида давом этарди:

– Сизга кимдан айтай, Бакилдан айтай, Бакил Ўғуз элининг кешикчиси эди... Баланд тоғнинг бошида маскан тутган эди. Алинжа қальасидан, Ганжадан, Бардадан тортиб Темир қопқа – Дарбандгача қоровуллик билан кун ўтказар, хуш хабарни ҳам, нохуш хабарни ҳам гулхан ёқиб эл-юртга етказар эди.

Бакилнинг тоғ бошидаги маскани. Тоғнинг энг юксак чўкқиларига ўтинлар терилган, ўчоқлар қурилган, лекин гулхан ёқилмаган. Бакил қурол-яроғини олиб, овга ҳозирланмоқда.

Дада Кўркутнинг овози янграйди:

– Бакил йигитлар ичида энг яхши овчи эди. Ов қилганда на ёй торгарди, на ўқ отарди. Қувлай-қувлай жайронларга етар, етганида камонини жайрон бўйнига каманд қилиб отар, жайронни тутар, пичоғини олиб қулоғини кертар, сўнг каманддан озод этарди.

Бакил Дада Кўркут айтгандай қилди, жилмайди, сўнг отига қамчи босиб, бир жайрон тўдаси ортидан тушди. Ўша усул билан яна бир жайрон тутди, унинг ҳам қулоғини кертди-да, қўйиб юборди.

* * *

Бойбура билан Бойбежон овга чиққандилар. Улар адирда қаршиларидан чиқиб қолган жайрон сурувини қувардилар. Бойбура нишон олиб ёй торгди, ўқ отди, жайронни яралаб ерга қулатди. Елганча жайрон ёнига келдилар. Ўқ жайроннинг белига санчилган эди, аммо Бойбура кўрсаки, жониворнинг қулоғи кертилган. Уни Бойбежонга кўрсатиб:

– Кўряпсанми, Бойбежон, – деди, – бу Бакилнинг жайронларидан экан, у қулоғини кертиб қўйиб юборган.

– Буни Бакилга жўнатиш керак, – деди Бойбежон, – унинг ҳалол моли.

– Шундоқ бўла қолсин, – дея Бойбура жайронни йигитларидан бирига берди. – Буни Бакилга элтиб бер.

Шу пайт бошқа чавандоз от чоптириб уларнинг ёнига келди:

– Суюнчи бер, Бойбура! – деди у. – Ўғил кўрдинг!

...Чодирда эндигина енгил бўлган она чехраси – Ойна Малакнинг чехраси ҳорғин ва бахтиёр эди. Унинг ёнида ерга бир учоёқ ва бир жом тўла кул қўйилган эди. Қадимги инончларга кўра шулар бўлса, аёл осон туғар эди. Бўғозча Фотима жом устига тоза латга ташлади. Ойна Малакнинг кўрпатўшагига, кийим-кечагига игналар санчди – ёмон кўздан асрасин деб. Сўнгра Фотима шиша идишга пиёз солди, эшик оғзига олиб борди. Ойна Малак болишининг остига бир парча нон ва эт тикди. Учта пиёзни кабоб қилиб товоққа қўйди.

Бойбура билан Бойбежон от чоптириб келар эканлар, қаршиларидан бир чавандоз чиқди.

– Суюнчи бер, Бойбежон, – деди у, – кўзинг ойдин, қиз кўрдинг.

– Бойбежон, ўша гапимиз – гап, – деди Бойбура, – қизинг ўғлимга бешиккerti бўлган.

* * *

Бойбуранинг қаршисида бир даста йигит ва уч нафар савдогар турарди. Бойбура аввал савдогарларга сўз қотди:

– Тождирлар, – деди у, – сўзимни эшитинг. Толе менга бир ўғил берди. Сизга бир дунё мол бераман. Тадорик кўриб йўлга тушинг, кечани кеча, кундузни кундуз демай тоғ ошинг, сув кечинг, катта-катта шаҳарлардан ўтинг, дунёнинг бу чеккасидан у чеккасига кетинг. Рум элига етинг. Менинг ўғлим улғайгунча унга муносиб армуғонлар олиб қайтинг.

Сўнгра Бойбура йигитларга юз тутди:

– Сиз эса, йигитларим, Бакилнинг хузурига етинг. Юксак тоғда гулхан қаласин, бутун эл-юртимизга хабар айласин. Хамма Бойбура арслондек ўғил кўрганидан огоҳ бўлсин. Бутун эранлар йиғилиб келсин, ўғлим учун катта зиёфат бераман.

* * *

...Юксак тоғда гулхан ёнарди. Олис-олис тоғларнинг бошида ҳам биринкетин гулханлар қаланарди.

Бойбура катта зиёфат тузаган эди. Тош ноғора қоқилар, мушаклар отиларди. Қирқ жойда қирқ қозон қайнаган, қирқ ерга кип-қизил гиламлар тўшалган, саксон ерга тилла бордоқлар тизилган, қизил бодалар сузилган эди. Тўксон ерга ранг-баранг чодирлар тикилган эди – оқ чодирлар, қизил чодирлар, қора чодирлар.

Бойбура хотинига айтарди:

– Хонлар хони Баяндурни қизил чодирга ўтказаман – ўғли йўқ, қизи бор. Алп Арузни қора чодирга олиб кираман – на ўғли бор, на қизи. Уни Тангри қарғаган, биз ҳам қарғаймиз...

Ойна Малак деди:

– Бойбура, сўзимни эшит. Подшоҳ – Тангрининг кўлкаси. Подшоҳга осий бўлган кишининг иши ўнг келмайди. Баяндурхон сенинг кўноғинг бўлади, у сени аямаса ҳам, сен уни аягин. Уни йигитлар олдида камситиб, қизил чодирга ўтказма.

Бойбура хаёлга толди.

...Йигитлар бир-бир етиб кела бошлашди. Бойбура уларни хурсанд қарши олар, турфа чодирларга ўтқазарди. Арузга қора чодирни кўрсатди. На Бойбура бир сўз деди, на Алп Аруз. Аруз қора чодирга кирди, бу айна Баяндурхоннинг зиёфатидаги қора чодирга менгзарди, ерга эчки териси тўшалган, идиш-оёқ ҳам қоп-қора, хизматчилар ҳам тим қора либосда эдилар. Аруз миқ этмай ўтирди. У гўё музлаб қолган эди, аммо бирдан мўйловларидан қон сиза бошлади. Алп Арузнинг бир феъли бор эди – жаҳли чиққанда мўйловларидан қон тома бошларди.

Овулнинг нариги бошида Ойна Малак аёлларни қаршиларди. Аёллар ичида алвон кўйлак кийган, инжабел, сарвкомат, ёш ва гўзал бир қиз ҳам бор эди – Баяндурхоннинг қизи Бурла Хотун. Бурла Хотун нари борса ўн беш-ўн олти ёшда эди. Бурла Хотун нариги томонга, ёш йигитлар йиғилган ерга ўқтин-ўқтин ўгринча қараб кўярди.

Дов йигитлар бир чеккада тик оёқда турганча гиламда ўтирган оталари, амакиларининг суҳбатига кулоқ осардилар.

Бир томонда майдон солинган, чилвир тўсик ичига олинган эди. Бироздан сўнг ҳамманинг кўзи бу майдонга қадалди – майдонга кўзлари кизарган бир буқа ва бир нортуюни етаклаб чиқдилар. Булар жанг учун атай боқилган жониворлар эди. Уч киши темир занжир солинган буканинг ўнг ёнидан, уч киши сўл ёнидан тутган эди. Букани майдон ўртасига олиб келдилар. Нариги томондан олти киши туяни майдонга етаклаб кирди.

Кўққисдан бука бир силтаниб занжирни узди ва туя сари эмас, тўсик томон отилди. Майдондагилар ваҳмга тушиб бир бурчакка қисилдилар. Бука бир ҳамла билан тўсикни бузиб, майдондан ташқари чикди. Одамлар бир-бирининг пинжига суқилди. Бука тўғри аёллар томон югурди, у шох ўқталиб алвон либосли Бурла Хотунни нишонга олган, тўғри қизнинг устига бостириб борарди. Кўркиб кетган қиз олачикқа суянганича тошдек қотиб қолган эди. Бука унга яқинлашиб қолди. Оломоннинг ақлу ҳуши йитган, ҳамманинг дами ичига тушиб кетган эди. Шу пайт ўн олти-ўн етти ёшли йигит бирдан сапчиб ўрнидан турди, кўз очиб-юмгунча буканинг олдида пайдо бўлди, унинг нақ қаншарига бир мушт туширди. Бука турган ерида михланиб қолди. Сўнг ортига тисланиб, шиддат билан ўғлоннинг устига отилди. Бу гал ўғлон унинг манглайига мушт тиради. Энди ҳар иккиси ҳам турган ерида михланиб қолган эди. На бука ўғлонни сура оларди, на ўғлон букани. Ўғлоннинг томирлари ўқлоғидек ўйнаб чикди. Бука зўрлик қила бошлади. Бирдан ўғлон ниманидир мўлжаллаб, муштини буканинг манглайдан шарт тортди-да, ўзини бир четга отди. Бука оёқда тура олмай, тўрт оёғи осмондан келиб қулаб тушди. Ўғлон фурсатни бой бермай, дархол пичоғини чиқариб буканинг бўғзига тортди.

Йигит бошини кўтариб ранг-рўйи оқариб кетган алвон либосли Бурла Хотунга жилмайиб боқди. Бурла Хотун ҳам аста-секин ўзига келиб, ўғлонга табассум қилди.

– Офарин, – деди Баяндурхон, сўнгра атрофидаги эранларга юз тутиб илова этди: – Бу ўғлонга қилич беринг, чопиб юрсин, кучли экан. Бедов от беринг, миниб юрсин, эпчил экан. Елкаси бургутли пўстин беринг, дадил экан. Дада Кўркут келиб унга ном қўйсин.

...Дада Кўркут Арслон инининг бошида, Оқча қоянинг қошида тик оёқда турибди, унинг қаршисида ёш ўғлон бош эгиб тиз чўккан. Дада Кўркут йигитга ном бермоқда:

– Ўғлим, майдонда жанг қилдинг, жасорат кўрсатдинг, букани ўлдириб, ғалаба қозондинг. Умринг ҳамиша зафарли бўлсин, ҳамиша ғалаба қозон. Отинг ҳам Қозон бўлсин. Отингни мен бердим, умрингни толе берсин!

Кўноқлар чапак чалдилар, бу отни маъқул кўрдилар. Бурла Хотун Қозонга, Қозон Бурла Хотунга боқди, юракларига ишқ ўти тушди.

Баяндурхон Бойбурага юз тутиб деди:

– Бойбура, тақдир насиб этсин, сенинг ўғилчанг ҳам вояга етсин, мардлик кўрсатсин, тантана қилайлик. Дада Кўркут унга ҳам от қўйсин.

...Дада Кўркут мазор ёнида ўтириб кўбиз чертар, ўз сўзида давом этарди:

– От оёғи югурик, бахши тили чечан бўлур. Ой ўтди, йил ўтди. Уғуз элида ким ўлди, ким дунёга келди. Баяндурхоннинг қизи, сарвқомат Бурла Хотун Қозонга эрга тегди, катта тўй қилдилар, ўйнаб-кулдилар. Қозон билан Бурла Хотун Турол номли ўғил кўришди. Бойбежон бу дунёдан ўтди, қора тупроққа топширилди. Бойбуранинг ўғилчаси ҳам вояга етди, навқирон бир йигит бўлди.

Бойбуранинг ўн тўрт-ўн беш ёшли ўғли Бейрак от миниб сайрга чиққан. У олисдаги Ужатоғ томон от солиб бормоқда.

Ужатоғнинг нишабидан пиёда кетаётган паҳлавон келбатли ёш овчи Бакилнинг ўғли Қорача Чўпон бўлади. Қорача Чўпон ҳайбатли йигит.

Дада Кўркутнинг овози янграйди:

– Овчи Бакилнинг ўғли Қорача Чўпон сопқонининг чилвири учта эчки жунидан тўқилган, тош жойланадиган супраси уч яшар буканинг терисидан тикилган эди. Ҳар отганда ўн икки ботмон тош отар, отган тоши ерга

тушмасди. Ерга тушса ҳам замбаракнинг ўқидек портлаб кетарди. Ўрни ўчоқдек ўйилиб қоларди. Тош тушган ерда уч йилгача ўт битмасди. Қорача Чўпоннинг аччиғи чиққанда каттакон бир тошни олиб ҳовучида сикар, кул килиб ҳавога совурарди. Қорача Чўпоннинг катта бир калтаги бор эди. Уни судраб юрганида ердан омов каби дарз очарди.

Қорача Чўпон калтагини судраб борар, ерда омовчикидек из қоларди.

Қорача Чўпоннинг ғаройиб бир келбати бор эди. Ортидан бокқан киши шохи тарвақайлаган улкан бир дарахт юриб кетяпти деб ўйларди, чунки у бошида каттакон ўтин боғини кўтариб борарди. У тошдан-тошга сакраганича, қоядан-қояга ҳатлаганича Ужатоғнинг бошига чиқди. Бир чеккада ўчоқ ясай бошлади. Отаси овчи Бакил:

– Ўғлим, Чўпон, – деди, – бу ўтинни нима қиласан, нега бу ерга олиб келдинг?

– Бойбуранинг ўғли бугун бизникига меҳмонга келаётир. Бу ўтиндан ўт ёкаман, кабоб пишириб, дўстимни кўноқ қиламан, – деди Қорача Чўпон.

– Жуда яхши, – ўчоқни чакмоқ тоши билан ёққин. Чакмоқ тошининг ўти баракали бўлади!

Бойбуранинг ўғли югура-югура Ужатоғнинг бошига, Қорача Чўпоннинг ёнига кўтарилди.

...Худди шу пайтда узоқ-узоқ юртлардан бир туя қарвони келмоқда эди. Бу хув ўша савдогарларнинг қарвони эди; уни бундан неча йиллар аввал Бойбура Рум ўлкасига жўнатган эди. Қарвон қадим шаҳарлар, қалъалар, харобалар ёнидан ўтиб борарди. Оғир юкли туялар тебрана-тебрана қадам ташлар, бозиргонлар ҳам ҳорғин, уйқусиз эдилар.

Бойбуранинг ўғли билан Қорача Чўпон ўчоқ бошида ўтириб кабоб ер, ширин-ширин суҳбат қурадилар.

Қарвон тор бир дарага тушган, оғир-оғир олға босарди. Бу дара Қонли дара деб аталар, унинг тубидан бир сой оқарди.

Баҳайбат, улкан бир кимса тоғ нишабида ўтирганча энқайиб дара тубидаги сойдан сув ичарди. Бу баҳайбат азмоннинг башараси жуда хунук ва кўркинчли эди, ўзининг ҳам фақат битта кўзи бор эди – манглайининг тепасида. Тепакўз катта қароқчи бўлиб, йўл тўсиб қарвон таларди. Тоғдан йирик бир тош думалаб келди, Тепакўз унга елка тутди, кўтариб бир четга итқитди.

Дарадаги сойнинг устига кичик бир кўприк солинган эди. Қарвон кўприк томон илгариларди.

Сойдан сув ичаётган Тепакўз қўнғироқлар овозини эшитиб, бош кўтармай туриб қарвонни кўрди, пешонасидаги ёлғизгина кўзи билан оғир юкли туяларга тикилди. Қарвон кўприкка етар-етмас, Тепакўз даҳшатли бир наъра тортди, бу наърадан тоғу тошлар ларзага келди.

– Ҳой майда одамчалар, – деди Тепакўз, – дарҳол тўхтанг, туяларингизнинг юкини туширинг.

– Бунча баҳайбат одамсан? Сени кўриб кўрар кўзларимиз кўрмас бўлди, тутар қўлларимиз тутмас бўлди, оғзимиз муз, суякларимиз туз бўлди. Биздан нима истайсан? – деди кекса савдогар

– Ҳой аҳмоқ! – деди Тепакўз. – Башарамга бир боқмайсанми, гўзал-гўзал қизларнинг, келинчақларнинг жонини кўп олганман. Оқ соқол, қора соқол кимсаларнинг молини, жонини кўп олганман. Сизнинг ҳам молингизни, бор-йўғингизни шилиб оламан, жонингизни суғуриб оламан, этингизни қарға-қузғунларга ем қиламан, суякларингизни итларимга ғажитаман. Қани, тез бўлинг, ерга тушинг, юкингизни менинг мағорамга элтинг.

Тепакўз катта бир қояни кўпориб туялар томон ирғитди. Туялар хуркиб кетди. Бозиргонлар туяларидан тушиб, юкларини еча бошладилар. Тепакўз юкларни ўз мағорасига элтишга амр қилди. Тоғнинг тўши илма-тешик эди, мағоралар, ғорлар йиртқич ҳайвон каби оғиз очиб турарди. Тепакўзнинг мағораси ваҳимали бир жой, бўм-бўш бир сарой эди. Нимқоронги бу сарой кунжларида катта-катта шамлар ёнар, уларнинг шуълалари мағора деворларига даҳшатли кўлкалар соларди. Мағоранинг шифтидан пастга осилган, пастидан шифтга юксалган муз, оҳак устунлар ғаройиб махлуқларга менгзарди. Деворларга йўл-йўл йўлбарс терилари осилган эди, ҳар ер-ҳар ерда суяклар оқариб ётарди – инсон суяклари, ҳайвон суяклари. Мағоранинг ўт-бетиди эриган шамлар қатланиб ётарди. Эриган шам шакллари шу қадар ғаройиб эдики, улардан бири оғушига чақалоғини олган, бошига рўмол солган аёлни эслатарди. Девор бўйи чўзилган катта-катта тош равоқларда одам каллалари териб кўйилган эди. Деворларнинг ёриқлари бўлиб, уларнинг орасида осилиб турган кўршапалаклар чийиллашидан кулоқлар қоматга келарди. Мағорага кириб келган савдогарлар кўркувдан дир-дир титрар эдилар. Тепакўз эгилиб, ёш бир савдогарнинг кулоғини тишлаб узиб олди-да, чайнаб-чайнаб ютиб юборди. Савдогар додлаганича қолди. Кулоғининг ўрнидан қон шовиллаб оқди.

Тепакўз кулоқни чайнар экан:

– Тез бўлинг, имилламанг, юкларни очинг, – дер эди.

Савдогарлар титраб-қақшаб юкларни оча бошладилар.

Тепакўз қимматбаҳо моллар – ипак газмоллар, олтин-кумуш, ноёб тошлар, лаъл-жавоҳирлар, қурол-яроғларга боқар экан, сўлаги оқиб кетди.

– Воҳ, воҳ – дея безакдор бир қилични кўлига олди, – шундай ажойиб қиличники олиб келибсиз, у билан ўз бошингизни узмоғим керак.

Савдогарлар келтирган армуғонлар ичида бир бўз айғир ҳам бор эди. У ҳали мағора оғзида, туяларнинг ёнида эди. Тепакўзнинг моллардан, қиличдан боши гангиб қолган эди.

Ёш савдогар унинг кўзини шамғалат қилиб мағорадан қочиб чикди, жаҳд билан бўз айғир устига сакраб миниб, қочмоққа тушди. Унинг энгил-боши қонга беланган эди.

* * *

...Бойбуранинг ўғли Қорача Чўпон билан қучоқлашиб хайрлашди, от чоптириб тоғдан куйига тушди, бир адирдан чикди.

Ёш савдогар оз чопди, кўп чопди, ҳалиги адирга етди, Бойбуранинг ўғлини кўриб, унинг яқинига борди, салом берди.

– Ҳой азамат, – деди Бойбуранинг ўғли, – кимсан, қаердан келаётирсан, ким сени қонга беллади?

– Йигит, – деди ёш савдогар, – биз савдогарлармиз, неча йилдирки, оғаларим билан бу юртдан чиқиб кетгандик. Олис-олис юртларни кездик, қимматбаҳо моллар олдик. Темир Қопқа – Дарбанд ёнида, Қонли дарада баҳайбат бир қароқчи йўлимизни тўсди, танаси одам, лекин манглайида фақат биттагина кўзи бор. Молимизни, ризкимизни олди, жонингизни ҳам оламан, деди. Кулоғимни тишлади, чайнаб ютди, оғаларимни асир олди, мен қочиб бу ерга келдим. Йигит, ёрдам қил!

– Туш олдинга, йўл кўрсат, – деди ўғлон отини ниқтар экан.

– Йигит, – деди савдогар, – у қароқчи жуда қудратли. Балки ортга қайтарсан? Шўрлик бошинг кесилмасин, қизил қонинг тўкилмасин. Оқ

соқолли отанг, оппоқ сочли онанг “вой, болам” деб йиғлаб қолмасин.

– Бу воқеани менга айтмаганинг яхши эди, айтдингми, энди қайтмайман. Токи сен бошимда маломат, юрагимда ҳасрат бўлиб қолмагайсан. На илож! Ўлсам ер қувонади, қолсам эл, – деди ўғлон.

Улар Қонли дарага етиб келдилар.

Ўғлон дара тубидан Тепакўзга бақирди:

– Ҳой, Тепакўз! Чик бу ёққа, жанг қиламиз, яхши кишиларнинг жонини сенинг чангалингдан қутқазгани келдим.

– Ўғлон, ўғлон, ҳой ўғлон, ҳаромзода ўғлон! – деди Тепакўз. – Қўл тек-кизмасимдан жўнаб қол бу ердан!

– Кўп алжирама, ит Тепакўз. Алп йигит кўркса айб бўлади, бери чик, уришамиз.

Тепакўз наъра тортиб мағорадан чиқди. Наърасидан тоғ-тошлар ларзага келди, етти қоя етти бора акс садо берди, нишабликнинг тош-кесаги ўпирилиб пастга қулади. Тепакўз олти парли гурзисини олиб ўғлоннинг устига отилди.

Ўғлон қалқонини бош узра кўтариб гурзига қарши тутди. Тепакўз ўғлоннинг бошига гурзи туширди. Қалқонга дарз кетди, ўғлонга жароҳат етди, аммо йиқилмади.

Тепакўз қиличини сермади, ўғлон ҳам қилич солди, роса қилич-лашдилар, лекин бир-бирларини енга олмадилар. Найза олиб уришдилар, буқа каби суришдилар. Бел тутишиб курашдилар, найзалар синди, ер ёрилди, бироқ яна бир-бирларини енголмадилар.

Тепакўз ёйига ўқ солиб, нишон олиб отди, ўғлонни елкасидан яралади, алвон қонига бўяди. Тепакўз қилич кўтариб ўғлоннинг устига бостириб келди, бошини танасидан жудо қилмоқчи бўлди, ўғлон сакраб ўзини бир четга олди, камандини каттакон бир дарахтнинг шоҳига ташлади-да, ипига осилиб сойнинг нариги томонига сакради. Тепакўз бошини буриб ягона кўзи билан унга қараганда ўғлон ипга осилиб бир сакради-да, сойнинг бу томонига ўтиб олди. Ўғлон камандга осилиб гоҳ у қирғокқа, гоҳ бу қирғокқа сакрар, Тепакўз эса ёлғиз кўзи билан уни кўриб улгурмасди. Ўғлон бу гал жуда баланд сакради-да, ҳаводан туриб нишон олганича Тепакўзнинг кўзига ўқ узди.

Тепакўз кўзини ушлаганича додлаб юборди:

– Шўрлик кўзим, вой кўзим! Ёлғиз кўзим, вой кўзим!

Кўр бўлиб қолган Тепакўз олти парли гурзисини ўнгу сўл демай туширар, унинг шамолидан туялар қулаб тушгудек бўларди.

Ўғлон югуриб мағора оғзига келди, мағоранинг бир кунжида ғуж бўлиб олган савдогарларни чақирди.

– Чиқинглар, – деди у. – Энди Тепакўз сизга зиён етказа олмайди.

Савдогарлар мағорадан чиқишди. Кекса савдогар Тепакўз кўтараётган дод-войдан титроққа тушиб:

– Ҳой ўғлон, – деди, – ахир мол-давлатимиз мағорада қолди-ку.

– Ҳозир мол-давлатингизни ҳам олиб чиқаман, – деди-да, ўғлон мағорага кириб кетди. Тепакўз бу гапни эшитиб қолди.

– Ўғлон, – деди у, – сен менинг мағорамга кирдинг, энди менинг кўлимдан қутула олмайсан, жасадингни мағора деворига чалпак қилиб ёпаман!

Тепакўз мағоранинг ичига кириб келди. Ўғлон тош равоқлардаги инсон каллаларидан бирини олиб Тепакўзнинг кўлига тутди. Тепакўз буни ўғлоннинг калласи деб ўйлаб маҳкам ёпишди. Ўғлон сирғалиб мағорадан чиқди, молларни ҳам олиб чиқди.

– Ўғлон, қутулиб қолдингми? – деб сўради Тепакўз.

– Кутулдим, – деди ўғлон.

Тепакўз ғазабдан ёрилиб кетгудек бўлди, мағоранинг оҳак устунларидан бирини кучоклаб олиб чунон силкидики, мағоранинг деворлари ларзага келди. Бу пайтда ўғлон ва савдогарлар дара тубига етиб олган эдилар. Гўё бирдан зилзила қўпгандек бўлди. Тепакўзнинг мағораси ўз устига босиб тушган эди. Қаттиқ бир ўкирик янгради, тоғнинг ярми учиб тушди. Тепакўз тоғ-тошлар остида қолиб жон берди.

Карвон Қонли дарани кечиб ўтиб сайхонликка чикди. Кекса савдогар деди:

– Мард ўғлон! Сен жасорат кўрсатиб, бизни ўлимдан сақлаб қолдинг, кел энди, ўзинг ёқтирган моллардан танлаб ол.

Ўғлон шойи-ипакларга, лаъл-жавоҳирларга кўз қирини ташлаб:

– Савдогарлар, – деди, – менинг дунё молига хавасим йўқ. Фақат бир манави ёйни, мана бу гурзини, яна манави бўз айғирни берсангиз дегандим.

Савдогарлар иккиланиб қолдилар. Ўғлон буни сезиб:

– Нима бўлди, қўп нарса сўрадимми? – деди.

– Йўқ, йигит, – деди кекса савдогар, – нимаси қўп бўлсин? Аммо бизнинг бир муштарийимиз бор. Бу уч нарсани ўшанинг ўғлига армуғон қилиб элтаётган эдик.

– Ким ўша муштарийингиз? – деб сўради ўғлон.

– Баёт овулидан Бойбура бўлади, – деди улар, – ўшанинг ўғлига элтаётган эдик.

Ўғлон жилмайди, ҳеч нима демасдан отига қамчи босиб елиб кетди.

Савдогарлар унинг ортидан боқиб қолишар экан:

– Яхши йигит экан, инсофли, мурувватли йигит экан, – дедилар.

* * *

...Карвон Бойбуранинг овулига яқинлашмоқда эди.

* * *

...Бойбура ўз чодирда, ўғли ҳам ёнида эди. Савдогарлар келганини эшитишган, уларни кутмоқда эдилар. Карвон овулга кириб келди. Савдогарлар бош эгиб салом бердилар, кўрсаларки, уларни қутқазган йигит Бойбуранинг ўнг томонида ўтирибди. Савдогарлар югуриб келиб ўғлоннинг қўлидан ўпа бошладилар. Бойбуранинг аччиғи чиқиб:

– Бу қандай гап, гумроҳлар?! – деди. – Ота турганда ўғилнинг қўлини ўпадиларми?

– Бу йигит сенинг ўғлингми? – деб сўради кекса савдогар.

– Ҳа, менинг ўғлим.

– Унда, Бойбура, аввал унинг қўлини ўпганимиз учун хафа бўлма. Агар сенинг ўғлинг бўлмаганида, биз молимиздан ҳам, жонимиздан ҳам айрилдик. Ўғлинг мардлик кўрсатиб, бизни қутқариб қолди.

– Бу ўғлонга энди от қўйса бўладими? – деб сўради Бойбура.

– Албатта, аллақачон от қўймоқ керак эди, – дейишди савдогарлар.

...Дада Кўркут келди.

– Сўзимни эшит, Бойбура, – деди у. – Сенинг ўғлинг элимизнинг таянчи бўлсин. Бунинг оти бўз айғирли Бамси Бейрак бўлсин! Отини мен бердим, умрини толе берсин...

* * *

Баяндурхон жон бермоқда эди. Алп Аруз, Омон, Қозон, Қорабуток, Дўндар, Бойбура, Бейрак ва бошқа йигитлар унинг бошида эдилар. Баяндур тўшагида чўзилиб ётганича оғир-оғир сўзлар эди:

– Йигитлар, сўзимни эшитинг. Мен бу дунёдан кетар бўлдим. Дунёдан тўймадим деб, хонликдан қонмадим деб йиғламайман. От устида, ғаним билан савашда эмас, ўз уйимда, ўлан тўшагимда ўлмоқдаман деб йиғламайман. Йигитлар, шунисига йиғлайманки, ўғилдан таянчим, қардошдан суюнчим йўқ. Тангри мени қарғаган экан, йигитлар, тож-тахтим учун йиғлайман.

Алп Аруз, Қозон ва бошқа йигитлар унинг гапларини зўрға чидаб тинглардилар. Баяндурхон давом этди:

– Йигитлар, гапимни эшитинг, васиятимга етинг, мен ўлгандан кейин мамлакат бузилмасин, хонумон йиқилмасин, ёғийлар элимизни бошсиз кўриб устимизга ёпирилиб келмасин. Менинг тож-тахтимга бир алп йигит соҳиб бўлмоғи керак.

Алп Аруз унинг сўзларини асабий бир ҳолда тинглаб ўтирарди. Баяндурхон гапини тугатар экан:

– Тожу тахтимни кўрагоним Салур ўғли Қозонга васият қиламан, – деди. Алп Арузнинг мўйловларидан қон тома бошлади.

Баяндурхон кўзларини юмди. Қозон унинг кафтига бир тош солди. Баяндурхон сўнгги кучи билан кафтидаги тошни сиқиб жон берди.

Тош ноғора чалинди. Юксак тоғнинг тепасида Бакил иккита гулхан қалади. Тоғдан-тоққа хабар кетди. Чўккиларда кўша-кўша гулханлар ловуллаш бошлади.

Баяндурнинг жанозасини ўқиб, тупроққа топширдилар. Устига тош кўйдилар. Қабр узра шамлар, чироклар ёқдилар.

Арслон инининг бошида, Оқча қоянинг қошида йигитлар тўпланишган эди. Қозон саман отнинг устида йигитлар қаршисида турарди. Йигитлар ипак айилни каманд қилиб Қозоннинг бўйнига отдилар, уни отдан қулатдилар. Қозон ерда типирчилай бошлади. Йигитлар айилнинг учларидан ушлаб қаттиқроқ тортдилар. Қозоннинг бўғилиб ўлишига оз қолди. Аммо одат шунақа – чидаш керак, бу хон сайлаш маросими эди. Айилни тортганлардан бирининг – Алп Арузнинг кўзларида шу заҳотиёқ бўғиб ўлдиришга тайёр эди. Бейрак эса, аксинча, бу маросимни енгил бир таассуф билан ижро этарди. Ниҳоят, йигитлар айилни бироз бўшатиб, Қозондан сўрадилар:

– Неча йил бизга хон бўласан?

Қозон хириллаганича:

– Манглайимга неча йил ёзилган бўлса, шунча, – деди.

Айилни Қозоннинг бўйнидан чиқариб олдилар. Уни наमत устига ўтказиб, бошлари узра тутдилар-да, уч дафъа куёш бўйи кўкка кўтардилар. Ҳар даврада халойиқ унга таъзим қилар, тош ноғоранинг овози бу маросимга жўр бўлар эди.

Қозонни Баяндурнинг тахтига элтиб ўтказдилар.

– Бейрак менинг вазирим бўлсин, – деди Қозон.

Бир чеккада бу манзарани кин-ғазаб билан томоша қилиб турган Алп Арузнинг мўйловларидан тагин қон сизди У шоша-пиша мўйловларини артди.

* * *

Қоронғи тушиб қолганда Алп Аруз бир вайронада ниқобли бир киши билан пичирлашар, у билан неларнидир сирлашар эди. Қора ниқобли киши бош силкиб розилик берди, ўғринча таблага кириб, отлардан бирининг туёғидаги тақаларни суғуриб олди, уларни терс коқди-да, отга миниб, сассиз-садосиз овулдан йироқлашди. Ерда у миниб кетган отнинг туёқ излари терс қолган, бу изларни кўрган киши отлик овулдан чиқиб кетмаган, аксинча, овулга кириб келган деб ўйлар эди...

...Қипчоқ Малик босқинчи кўчманчи қабилалардан бирининг бошлиғи эди. Унинг манзили юксак тоғлардаги қўл етмас бургут инини эслатадиган қояда жойлашган эди. Бу қабилани кишиларининг башараси кўрқинчли эди. Эгниларида ваҳший хайвон терисидан пўстин, бошларида тери папоқ, юзлари тиртиқ. Қипчоқ Маликнинг афт-ангори ҳам кертик эди.

Қипчоқ Маликнинг тахти баланд бир айвонда жойлашган эди. Айвон жуда кенг бўлиб, бу Қипчоқ Маликнинг ҳам тахти, ҳам ётоғи эди. Бу тахт-айвонда унинг ўзидан ташқари яна тўққиз нафар қуралай кўзли, ой юзли, ўрма кокилли, қўллари билагига хиноли гўзаллар ҳам бор эди. Қипчоқ Малик улар билан кўнгилхушлик қиларди. Қизлар унга тилла бодаларда ол шароб тутардилар. Қипчоқ Малик ҳеч қачон бу тахт-айвонидан оёқ босиб тушмас, бу ерга от устида келарди. Бирор жойга кетмоқчи бўлса ҳам отини нақ айвонга олиб келишар, у тахтидан тўғри отига сакраб миниб оларди. Қуйида ўлтирган қабилани жангчилари Қипчоқ Малик отининг туёқлари остига тўшалишар, сардорлари улар орасидан ўтиб бўлмагунча бошларини ердан кўтармас эдилар. Тахт-айвон жуда нақшинкор бўлиб, устунлар қимматбаҳо тошлардан ясалган, чеккалари товус патлари билан безалган эди. Айвоннинг ҳар ер-ҳар ерига шохлар, гурзи илонларнинг пўстлари осиб ташланган – бу қабилани илонга инонар, илонга топинарди. Босқин-чопқинлардан бўш пайтларида Қипчоқ Маликнинг бор-йўқ қиладиган иши ушбу тахт-айвонда барча жангчиларнинг кўз ўнгида тўққиз маҳбус қиз билан еб-ичиш, кўнгилхушлик қилиш эди.

Қора ниқобли отлик чопиб шу ерга, Қипчоқ Маликнинг манзилига келди. У юзидан ниқобини олмади, кийимини ечмади, аммо пойабзалини ечди – Қипчоқ Маликнинг хузурига фақат оёқ яланг кириларди.

Қора ниқобли отлик Қипчоқ Маликка таъзим қилди, бош эгиб деди:

– Ҳой Қипчоқ Малик! Нега ўтирибсан?! Хонлар хони Баяндурхон умрини сенга бағишлади, тахтини сенга васият қилди.

Қипчоқ Малик қуралай кўзли гўзалнинг оғушидан зўрға айриларкан, бепарволик билан:

– Биламан, – деди. – Тахту тожга отбашара Алп Аруз кўз тиккан эди, аммо унга Салур ўғли Қозон соҳиб бўлди. Аруз Қозондан аламини олмоқчи, менинг хузуримга ҳам сени ўша жўнатган. Бироқ Арузга бориб айтки, хали фурсат етгани йўқ. Илон тангрим менга ёр бўлса, Қозонни забун қиламан, ўчоғининг кулини кўкка сокураман, шўрлик бошини танасидан жудо этаман, қизил қонига белаيمان, эл-юртини қирғинбарот қиламан. Уюр-уюр отларини, қатор-қатор туяларини, сурув-сурув қўйларини ҳайдаб келаман. Сулув-сулув қиз-аёлларини хузуримга келтираман, тўшагимга соламан... Хали бунинг фурсати келади...

...Сарин-сарин тоғ еллари эсиб, тоғ-тошларнинг гўзал кўксига кун тушганда Бейрак вақтли ўрнидан турган, бўз айғирига миниб овга чиққан эди. Кўққисдан Бейракнинг қаршисидан бир тўда жайрон чиқди. Жайронлар қочди, Бейрак қувди, қува-қува келиб Қиз-Бинафша деган бир яйловдан чиқиб қолди. Қараса бу шундай жойки, гул гулга, чечак чечакка чирмашиб

ётибди. Оққувлар, турналар, дуррождлар, какликлар чаппор уриб юрибди. Сарин сувлар, ўт-ўланлар, чаманлар... Бу гўзал масканда ям-яшил майсалар устида бир қизил чодир тикилганини кўрди.

– Ё Раб, бу чодир кимники бўлди экан? – деди Бейрак.

Хабари йўқки, бу чодир шахло кўзли бир қизнинг чодир. Бейрак буни билмасди, лекин жайронни қувлаб, нақ чодир ёнига келганда отиб қулатди.

Бонучечак чодирдан буни кўриб турган эди. Энагаси Қисирча Янгага:

– Энага, – деди, – бу йигит бизга мардлигини кўрсатиб қўймоқчимиз? Бориб ундан улуш сўраб кўринг-чи, не дер экан?

Қисирча Янга чодирдан чиқиб Бейракка салом берди:

– Ҳой йигит, – деди у, – бу жайрондан бизга ҳам улуш бер.

– Энажон, мен овчи эмасман, – деди Бейрак. – Бу жайроннинг ҳаммаси сенга қурбон. Ола қол. Лекин сўраганнинг айби йўқ, бу чодир кимники?

– Бойбежоннинг қизи Бонучечакники.

Бейракнинг қони жунбишга келди, лекин одоб ила ортига қайтди. Қисирча Янга жайронни Бонучечакка келтирди. Бонучечак:

– Бу йигит қандай йигит экан? – деб сўради.

– Маликам, бу йигит бўз айғирли жўмард йигит экан, – деди Қисирча Янга.

– И-е, энажон! Отам раҳматлик менга, сени бўз айғирли Бейракка унаштирганман, дегувчи эди. Бу йигит ўша бўлмасин тагин? Чақира қол, бир суриштириб кўрайлик-чи.

Қисирча Янга йигитни чақирди. Бейрак ичкари кирди. Бонучечак юзига яшмоқ тутиб сўрашга тушди:

– Йигит, қаердан келаётирсан?

– Баёт овулидан.

– Баёт овулидан кимнинг фарзандисан?

– Бойбуранинг ўғли Бамси Бейрак деганлари мен бўламан.

– Бу ерларга нима иш билан, нега келдинг, йигит?

– Бойбежоннинг бир қизи бор экан, ўшани кўргани келдим.

– У қиз сенга кўриниш берадиганлардан эмас, – деди Бонучечак. – Бироқ мен Бонучечакнинг қанизаги бўламан. Кел, иккаламиз пойга қилиб кўрайлик. Агар сенинг отинг менинг отимдан ўзса, униқидан ҳам ўзади. Сен билан ўқ отишиб кўрайлик. Агар сенинг ўқинг мениқидан ошса, униқидан ҳам ошади. Сен билан бир қурашиб кўрайлик, агар мени йиқсанг, уни ҳам йиқасан.

Иккаласи отланиб майдонга чиқди, от чопишди. Қизнинг оти Бейракнинг отидан ўзди. Ўқ отишди, қизнинг ўқи Бейракниқидан ошиб кетди.

Қиз деди:

– Ҳой йигит, шуни билки, менинг отимдан ўзган от йўқ, менинг ўқимдан ошган ўқ йўқ. Энди кел, қурашиб кўрайлик.

Бейрак отдан тушди. Қураша кетдилар. Икки паҳлавон бел ушладилар. Бейрак қизни кўтариб ерга урмоқчи бўлар, лекин қиз сирғалиб чиқиб кетар, қиз Бейракни йиқитмоқчи бўлар, лекин Бейрак чап бериб қутуларди.

Бейрак: “Бу қиздан йиқиладиган бўлсам, эл-юрт ичида бошим маломатдан чиқмайди”, – деб ўйлади.

Эпчиллик билан қизнинг тўшига ёпишиб қаттиқ сиқди, қиз кучаниб талпинди, бу гал Бейрак қизнинг инжа белидан тутиб, чалқанчасига ерга ётқизди, ханжарини чиқариб унинг бўғзига тиради.

– Йигит, – деди қиз, – Бойбежоннинг қизи Бонучечак мен бўламан.

– Ҳой хоним! – деди Бейрак. – Юртимизнинг қиз-аёллари ичида гап

очилич қолса, сен туриб мақтанарсан. Бейрақнинг отидан ўзим, ўқидан ошириб ўқ отдим, дея мени шарманда қиларсан. Шундай бўлишига кўзим етиб, кўнглим сезиб турибди, сени ўлдирман!

Бонучечак деди:

– Ҳой йигит. Мақтанса, эр йигит, арслон йигит мақтансин! Аёлга мақтаниш айб бўлади. Мақтангани билан аёл эр бўла олмайди! Юмшоқ тўшак ичида сен билан талашмадим, тотли таомлар еб сўрашмадим, қизил чачвон остидан сўйлашмадим. Тез севдинг, тез совидинг. Ер шохид, кўк гувоҳ бўлсин, мен сенинг мунисинг, ёринг бўлай, менга раҳминг келсин!

Бейрақ кулди:

– Гўзалим, инжа белим, сени ўлдиргани кўзим қиярмиди! Жонимдан кечсам кечаманки, сендан кечмайман. Мен фақат сени синаб кўрдим. – Шундай дея Бейрақ қиздан уч бора бўса олди, бармоғидаги тилла узукни чиқариб қизнинг бармоғига солди ва: – Ўртамизда бу нишон бўлсин, хоним, – деди.

– Шундоқ бўла қолсин, энди йўлга тушмоғинг керак, йигит, – деди қиз.

– На илож, хоним, – деди Бейрақ. – Бош устига.

Бонучечак ердан бир даста ўт териб Бейраққа узатди.

– Ол, – деди. – Бу ёвсан. Буни ҳидлаганингда мени эсга ол.

...Бейрақ отига қамчи солди. Бонучечак унинг ортидан термилиб қолди...

Бейрақ отаси Бойбураинг қаршисида турарди.

– Хўш, ўғлим, – деди Бойбура, – бугун эл-юртда нималарни кўрдинг?

– Нимани ҳам кўрардим, отажон? Ўғли бор ўғлини уйлантирмоқда, қизи бор қизини чиқармоқда.

– Ўғлим, балки сени ҳам уйлантирмоқ керакдир?

– Сиз не десангиз шу, отажон.

– Кимнинг қизини оламиз сенга?

– Ота, менга шундай бир қиз олиб берингки, мен ўрнимдан турмасдан у турсин, мен отимни минмасдан у минсин.

– Ўғлим, сен қиз эмас, бир паҳлавонни сўраяпсанки, гўё унинг ортидан есанг, ичсанг, даврон сурсанг.

– Ҳа, отажон, мен шуни истайман. Сиз бир нозикниҳол қизни олиб берсангиз, ёнидан ел ўтганда йиқилиб тушса, уни нима қиламан?

– Ўғлим, ундай бўлса қиз топиш сендан, мол-дунё бериш мендан.

– Топиб бўлдим, ота.

– Ким экан у?

– Бойбежоннинг қизи – Бонучечак.

Бойбура хаёлга чўмди.

– Ҳой ўғлим, – деди ниҳоят у, – Бонучечакни бешиқлигидаёқ сенга нишонлаган эдик. Аммо Бойбежон раҳматга кетди, қизнинг ихтиёри акаси Кўчарга қолди. У эса ғирт жиннининг бири. Отини ҳам Дали Кўчар дейдилар. Синглимни эрга бермайман, деб онт ичган эмиш. Кимки қизни сўраб борса, ўлдирар экан.

– Унда нима қиламиз?

Бойбура тагин фикрга чўмди.

– Бу қизни ким сўраб бора олади? Борса фақат Дада Кўркут бориши мумкин... Зора, Дали Кўчар Дада Кўркутнинг қўбизини хурмат қилса... Кел, бир Дада Кўркут билан маслаҳатлашиб кўрайлик.

– Модомики мени жўнатмоқчи экансиз, майли, бораман, – деди Дада Кўркут. – Аммо биласизки, Дали Кўчар катгани катта, кичикни кичик дейдиган кимса эмас. Фақат менга иккита югурик от келтиринг. Қувлашма бўлса, бирини минаман, бирини етаклайман, шу тариқа жонимни қутқариб қоламан.

Дада Кўркутнинг гапи маъқул келди. Икки от келтиридилар. Дада бирини минди, бирини етаклади, “хайр-хўш” дея йўлга тушди.

...Дали Кўчар чодирининг ёнида куриб қолган бир сойнинг ўзани бор эди... Бироқ Кўчар бу сувсиз ўзан устига бир кўприк қурдирган эди, ўтган-қайтганни ана шу кўприкдан ўтишга мажбур қилар, ўтганлардан ўттиз ақча, ўтмаганлардан ура-ура қирқ ақча оларди.

Хозир ҳам у бир савдогарни дўппослаётган эди. Савдогар йиғлаганича:
– Ҳой йигит, нега ахир бундоқ қиласан, – дерди, – тўп-тўғри йўл туриб нега бу синиқ кўпригингдан ўтишга мажбур этасан?

Дали Кўчар бақириб берди:

– Нималар деяпсан, аҳмоқдан тўраган аҳмоқ? Мендан дали, мендан кучли эр бормики, менга қарши чикса! Менинг баҳодирлигим, мардлигим Румдан Шомгача етиб борган.

Яна кекса савдогарни дўппослар экан:

– Кўприкдан ўтмасангиз – жаҳаннамга, лекин унда дарров қирқ ақча тўланг, – дер эди.

– Унда айт-чи, кўприкдан ўтсак неча ақча оласан? – деб сўради савдогар.

– Кўприкдан ўтсангиз ўттиз ақча, – деди Дали Кўчар.

Савдогар ақчаларни Дали Кўчарнинг кафтига санаб ташлади ва туяларини кўприк устига бошлади.

Дали Кўчар уларнинг ортидан боқиб қаҳқаҳа урди, сўнг каттакон бир шароб бордоғини бошига кўтарди, шароб унинг мўйловларига, гарданига, елкасига тўкилди.

Шу пайт Дада Кўркут етиб келди, отдан тушиб, салом берди.

Дали Кўчар ичганича ичиб ётарди. Дада Кўркутга кўзи тушиб, сархушлик билан:

– Ваалейкум салом, – деди.

Дали Кўчар яна бир ичиб олиб, қичқирди:

– Ҳой амали озган, феъли тўзган, қодир Оллоҳ оқ манглайига қора ёзган шўрлик! Оёғи бор бу ерларга келолмас, оғзи бор бу сувлардан ичолмас эди. Сенга нима бўлди? Ажал қувлаб келдимиз? Бу ерларда нима қилиб юрибсан?

– Қаршидаги қора тоғдан ошгани келдим, – деди Дада Кўркут. – Жўшиб ётган дарё сувини кечгани келдим. Кенг этагингга, тор қўлтигингга киргани келдим. Ойдан ёруғ, сувдан тиниқ синглинг Бонучечакни Бамси Бейракка сўрагани келдим.

Дали Кўчарнинг ранги-қути ўчди, бир муддат анграйганича Дада Кўркутга боқиб турди, сўнг илон чаққан каби ўрнидан сакраб туриб, бор овози билан бақирди:

– Ҳой, тез бўлинг, айтганимни бажо қилинг, айғирни яроғи билан дарҳол олиб келинг.

Айғир ва қурол-яроғни келтиришган заҳоти Дали Кўчар отга минди, қиличини қинидан суғурди. Дада Кўркут ҳам фурсатни бой бермай қочиб қолди. Дали Кўчар унинг ортидан қувламоққа тушди. Даданинг остидаги учқур айғир ҳориди, Дада кўтир айғирга сакради. Дали Кўчар Дадани қувлай-қувлай етиб олди, унинг боши узра қилич кўтариб, шарт иккига бўлиб юбормоқчи бўлди.

– Чопадиган кўлинг куриб қолсин, – деди Дада Кўркут.

Бирдан Дали Кўчарнинг кўли ҳавода муаллақ қолди.

– Вой-дод, ёрдам беринг, – дея бақирди Дали Кўчар, – Дада, кўлимни соғайтсанг, синглимни Бейракка бераман.

– Бўпти, – деди Дада Кўркут, – кўлингни тушир.

Дали Кўчарнинг қўли асл холига қайтди. Қўлини туширди ва сўради:
 – Синглим учун нима сўрасам берасизми?
 – Берамиз, хўш, нима сўрайсан?
 – Мингта туя келтиринг... Мингта айғир келтиринг... Мингта кўчқор кўрмаган қўй, мингта думсиз, қулоқсиз ит келтиринг. Минг дона бурга келтиринг.
 – Нима, бурга?
 – Ҳа, бурга! Минг дона. Агар айтганимдан бир дона кам келтирсангиз, ҳозир ўлдирмадим, ўшанда ўлдираман.

* * *

Дада Кўркут қайрилиб Бойбуранинг овулига йўл олди.
 Бойбура сўради:
 – Дада, ўғлонмисан, қизмисан?
 – Ўғлонман, – деди Дада.
 – Хўш, Дали Кўчарнинг қўлидан қандай қутулдинг?
 – Ҳам қутулиб қолдим, ҳам қизни олар бўлдим.
 Дада Кўркут Дали Кўчарнинг шартларини Бойбурага сўзлаб берди. Аввалига кулдилар, сўнг Бойбура фикрга толди.
 – Яхши, Дада, – деди у, – бошқасини мен ҳозир этсам, бургаларни ўзинг топасанми?
 – Топаман.

* * *

...Дали Кўчарга уюр-уюр шахбоз отлар, қатор-қатор нортуялар, сурув-сурув қўй-кўчқорлар кетарди.
 Дали Кўчар кўприк ёнида туриб олиб бордоқдан шароб ичганича ҳаммасини бир-бир санамоқда эди.
 – Уч ўттиз, беш ўттиз, ўн ўттиз...
 Ниҳоят итларни ҳам санаб бўлди.
 – Минг, – деди ва бирдан Дада Кўрқутга юзланиб: – Хўш, Дада, – деди, – менинг бургаларим қани?
 – Ўғлим Кўчар, – деди у, – бургаларнинг ҳаммасини бир ерга йиққанман, санаб кўр, танлаб ол, семизларини олгин, ориқлари қолсин. Юр ортимдан.
 Дада Кўркут Кўчарни бир оғилхонага бошлаб келди.
 – Ечин, – деди у.
 Дали Кўчар шир яланғоч бўлиб ечинди. Дада Кўркут уни оғилхонага киритиб эшигини маҳкамлади. Оғилхона лик тўла бурга эди. Бургалар Дали Кўчарга ёпирилишди. Кўчар қараса, иш чаток, додлай бошлади:
 – Вой-дод! Ёрдам! Дада, раҳм қил, Худо ҳақи, эшикни оч, чиқиб олай.
 Дада Кўркут ташқарида жилмайиб турар, бепарволик билан:
 – Ўғлим Кўчар, нега дод-вой соласан, – дер эди, – сўраган бургаларингда, ахир! Санаб кўр, роса минг дона! Балки сенга ёқмагандир?! Семизларини ажратиб ол, ориқлари қолаверсин.
 Дали Кўчар ҳамон кичкирарди:
 – Вой, Дада, вой-дод, Дада! Бунинг семизини ҳам, ориғини ҳам Худо кўтарсин. Мени бу ердан қутқар, Дада, шўрлик бошим қурбон бўлсин сенга. Дада, ёрдам бер!

Кўчарнинг фарёди кўкка ўрларди. Дада Кўрқут эшикни очди. Яп-яланғоч Кўчар оғилхонадан ташқарига отилиб чикди, аъзойи бадани шишган, ҳатто юз-кўзи ҳам кўринмасди. Дали Кўчар Даданинг оёғига йиқилди:

– Худо ҳақи, мени кутқар, – деди у. – Кўй-кўзиларимнинг ҳаммасини сенга қурбонлик қиламан.

– Югур, ўғлим, ўзингни сувга от, – деди Дада Кўрқут.

Дали Кўчар сой бўйига югуриб борди-да, ўзини сувга отди.

* * *

Дада Кўрқут елиб-югуриб Баёт овулига келди. Олисдан:

– Суюнчи! Суюнчи! – деб кичкирар эди.

Бойбура унинг қаршисига чиқиб, отнинг қаншарига битта тухум уриб синдирди.

Бойбуранинг уйида тўй тадориғи бошланди.

Қизнинг уйига жўнатиладиган кўй-кўчқорларнинг шохига кизил дурра боғладилар, тумшукларига, туёқларига хино кўйдилар. Отларнинг бўйнига попуқ осдилар, туяларни безаб-бежадилар.

...Бонучечак ўз чодирда Бейракка оқ кўйлак тикмоқда эди...

...Бўғозча Фотима Бейракнинг онаси Ойна Малакнинг, уч синглиси – Гунной, Ойсел ва Гунелнинг сочлари, қўллари, оёқларига хино кўймоқда эди.

...Қисирча Янга Бонучечакнинг сочлари, қўллари, оёқларига хино кўймоқда, ёнокларига упа-элик сурмоқда, қош-кўзларига сурма чекмоқда эди...

...Тонг саҳарлаб Бейрак ўртоқлари билан Баёт овулининг ёнидаги сайҳонликка чиқди.

Йигит уйланаётганда ўқ отиши, ўқи қаерга бориб тушса, куёвлик чодирини ўша ерга тикиши керак эди.

Бейрак ҳам камон тортиб, ўқ отди. Ўқ тушган жойга чодир тикди. Йигитлар чодирга киришди.

Бейрак сафидаги ёш йигитлардан бирининг номи Ялинчиқ эди. У сиртдан кулиб севинса ҳам, юраги қон йиғларди. Қудалар Бонучечакларникига хил-хил либослар олиб келишди. Бонучечак тиккан оқ кўйлакни Бейракка ҳадя қилдилар. Бейрак чодирга кириб, оқ кўйлакни кийиб чикди. Ўртоқларидан бири:

– Муборак бўлсин, яхши кунларингда кийиб юр, – деди.

– Айт-чи, нега кўзимга хафа кўринасан? – деб сўради Бейрак.

– Нега ҳам хафа бўлмайлик, – деди бошқа бир ўртоғи. – Сен янги кўйлак кийдинг, биз эса ҳамон эски кўйлакда юрибмиз.

– Бунинг нимасига хафа бўласиз? – деди Бейрак. – Бугун мен кийибман, эртага сен кий. Етти кеча-етти кундуз тўй бўлади, ҳар куни биттангиз кийинг, сўнг бирорта дарвишга бериб юборамиз.

Етти кеча-етти кундуз тўй бўлди. Йигитлар Кўбустон қоятошларига солинган хўкиз, эчки, кийиклар тасвирини нишон олиб ўқ отдилар, от чопдилар, қиличбозлик қилдилар, курашдилар, ўйин тушдилар. Ҳар куни Бейракнинг оқ кўйлагини бошқа бир йигит кияр эди.

...Қиз-Бинафша яйловида ҳам тўй тараддуди эди. Бонучечакка тўй либосларини кийгизмоқда эдилар. Қисирча Янга киз қаршисига кўзгу тутиб турар, онаси унинг бошига қизил матодан салла боғламоқда эди.

* * *

Овул чеккасида бир вайрона бор эди. Кечаси ой ёруғида бу вайронада ғаройиб кўлкалар пайдо бўларди. Унда дайди итлар изғиб юрар, бойкушлар нола қиларди. Вайронанинг бир девори остида икки киши пусиб турарди. Уларни кўлкаларидан таниш мумкин эди: бири – Алп Аруз, иккинчиси қора никобли киши эди.

– Демак, Қипчоқ Малик шошмаяпти, фурсат келишини кутаётир, – деди Алп Аруз. – Унда бошқа тадбир кўрамиз. Бойбурд қалъасининг ҳокони билан савдолашамиз, қани, бўл, югур. Порасорнинг Бойбурд қалъасига хабар олиб бор. Ҳоконга айтки, Дали Кўчар сингисини унинг жиянига ваъда қилган эди, энди сўзидан қайтди. Қизни бўз отли Бейракка берди. Эртага кечқурун чодирга кирадилар. Айтки, Бейракни ўртадан кўтарсалар, Қозоннинг бели синади. Унинг суянган орқа тоғи Бейрак бўлади.

Қора никобли киши сакраб отига минди. У от чоптириб бораркан, зинҳор туёқ товушлари эшитилмас эди. Отлиқ зулмат оғушида кўздан ғойиб бўлди.

* * *

Бонучечак чодирда чўзилиб ётар, чодирнинг очик эшигидан самога, Карвонкуш юлдузига боқар, ёстиғи ёнига йиққан ёвшан дасталарини ҳидлаб кўяр, кўзига уйқу инмасди.

...Бейрак ҳам ўз чодирда ёвшан ҳидлар, Карвонкуш юлдузига бокқанича хаёл суларди. Секин-аста уни мудроқ босди, кўзлари юмилиб, уйқуга кетди.

Бейракнинг чодирни кимсасиз, чек-чегараси йўқ чўлнинг ўртасида эди. Етти йиғоч масофада на бир учкун кўринар, на бир товуш эшитиларди. Бейракнинг бўз айғири олисда, йилқи ичида эди. Бўз айғирнинг бир хислати бор эди, қачон ёғий ҳидини олса, туёқлари билан ер тепинар, тўзони кўкка чиқарди. Ҳозир ҳам у туёқ тепиниб ернинг тўзонини чиқарди, пишқирди, кишнади, бироқ унинг овозини эшитадиган киши йўқ эди.

Кеча зулматида сассиз-садосиз келган саккиз отлиқ жимгина отдан тушди, атрофга кўрқа-писа аланглаб, чодирга яқинлашди. Еттовлон кўлда йўғон бир арқон билан чодирга кирди, бири ташқарида пойлоқчи бўлиб қолди. Чодирдан бўғиқ бир товуш эшитилди, бироздан сўнг ундан ҳалиги етти киши чиқиб келди. Улар арқон билан чандиб боғланган, оғзига латта-путта тикилган Бейракни чодирдан судраб чиқиб, отга ўнгардилар. Отлиқлар қандай пусиб келган бўлса, худди шундай сассиз-садосиз ғойиб бўлдилар. Еттовлон кетди, бири эса шунда қолди. Қолган кимса ўша қора никобли киши эди. Отлиқлар узоқлашиб кетгандан сўнг қора никобли киши қиличини яланғочлаб, чексиз бир нафрат ва ғазаб билан чодирни чопишга тушди, шунда ҳам ғазаб-ҳиккаси совимагач, оти билан чодир устига чиқиб, от туёқлари остида чодирни ер билан яксон қилди-да, сўнг тун оғушига отилди.

* * *

Қозоннинг девонига йигитлар тўпланган, Дада Кўркут ҳам шу ерда эди.

– Дада, сен нима маслаҳат берасан? – деди Қозон.

– Ер остини илон билади, ер устини инсон, – деди Дада Кўркут. – Йигитларни жўнат, тўрт иқлимдан сўрат. Бейракнинг ё ўлик, ё тиригидан хабар келтирсинлар.

– Омон кунчиқарга, Дўндар кунботарга кетсин, – деди Қозон. – Қорабутоқ Олатоғнинг жанубидан хабар келтирсин. Ялинчиқ Қазилиқ тоғининг шимолидан хабар келтирсин. Бейракнинг тиригидан хабар келтирганга мол-дунё инъом этаман, ўлигидан хабар келтирганга Бонучечак насиб этади.

Йигитлар отланиб, тўрт томонга елиб кетдилар.

Бошқалар интизор қолди. Қозон хабар кутди, Бонучечакнинг кўзлари йўлга қадалди, Бейракнинг отаси, онаси, сингиллари тўрт йўл кесишган жойга чиқиб турдилар.

Омон қайтди, бошини сарак-сарак қилиб:

– Бейракни кўрдим деган кимса бўлмади, – деди.

Дўндар қайтди, кўзини ерга тикиб:

– Изи-дараги йўқ, – деди.

Қорабутоқ қайтиб келиб:

– Бейракдан ном-нишон топмадим, – деди.

Ялинчиқ етиб келди, отдан тушиб хўнг-хўнг йиғлай бошлади.

– Шўрлик Бейрак, оғажоним, – деди, – мурод-мақсадига етолмаган ўртоғим.

– Ялинчиқ, қандай хабар олиб келдинг? – деб сўради Қозон.

– Қандай хабар бўларди, хон Қозон? Бу хабарни келтирганимдан келтирмаганим яхши эди. Номард душман Бейракни олиб қочибди, йўлдаёқ жасадини тоғдан улоқтириб, қарға-қузғунга ем қилибди.

– Буни қайдан билдинг?

Ялинчиқ йиғлай-йиғлай тўрвасидан Бейракнинг қизил қонга бўялган, Бонучечак тиккан ўша кўйлагини чиқариб кўрсатди.

– Бу Бейракнинг кўйлаги, – деди у. – Қайлиғи тиккан эди.

– Биз буни танитаймиз, – деди Қозон. – Элтиб қайлиғига беринг, ўзи тиккан, ўзи билади.

...Кўйлакни Бонучечакка олиб келдилар, Бонучечак қизил қонга бўялган кўйлакни кўрган заҳоти зор-зор йиғлашга тушди:

– Вой шоҳ йигитим, вой шаҳбоз йигитим, эшигимнинг тўраси, йигитларнинг сараси, юзингга тўйиб боқолмадим, қайга кетдинг мени ёлғиз ташлаб, вой Бейрак!

...Баёт овулида фарёд қўпди, Бойбура салласини олиб ерга урди, кўк кийиб, қора боғлади, ёқасини йиртиб, “ўғлим, ўғлим” дея хўнгир-хўнгир йиғлади. Ойна Малак сочларини юлди. Сингиллари: “Вой оғам, жон оғам! Мурод-мақсадига етмай кетган ёлғиз оғам”, дея ўксина-ўксина йиғладилар.

Бейракнинг сингиллари оқ либосларини ечиб, қора кийдилар. Қозонхон ҳам оқ либосини ечиб, қора кийди, Бейракнинг дўст-ўртоқлари, бутун Ўғуз йигитлари оқ либосларини ечиб, қора кийдилар, умидларини уздилар. Бейракка аза тутдилар.

Бейракнинг онаси, сингиллари, Бонучечак Бейракнинг кийимларини ўртага уйиб марсия айтдилар:

– Вой ўғлим, вой оғам, вой Бейрак! Ойдаи келдинг, кундай ботдинг. Кетган оғам, кетган болам, вой-вой!..

Бейракнинг бўз отининг қуйруғини кесдилар, от устига Бейракнинг кийимларини, қонли кўйлагини ортдилар, унинг устидан қора ўртик ёпдилар, отни қоп-қора қилиб безадилар. Бейракнинг отаси, онаси, сингиллари, Бонучечак отнинг олдига тушиб эл-юртни кездилар, ер билан яксон бўлган чодир ёнига келдилар.

Ойна Малак деди:
 – Чодир гўри бўлган болам, Тангри бир мозорни ҳам кўп кўрган болам.
 Бирдан бўз айғир пишкирганича устидаги кийим-кечакларни ер билан битта қилди, сўнг қай томонгадир елиб кетди. Унинг ортидан тушмадилар.
 От чопа-чопа олислаб, кўздан ғойиб бўлди.

* * *

Хинолиқ кентдаги Бойбурд қалъаси баланд тоғлар оғушида, булутдан ҳам юксак бир ерда жойлашган эди. Тоғ тўшидаги бурама йўлдан қалъа сари етти отлиқ чиқиб борарди. Отлиқларнинг олдида қўллари орқасига боғланган, оёғига кишан солинган бир пиёда кетарди. Бу Бейрак эди. Қалъанинг темир дарвозалари очилди, отлиқлар ичкари киргач, темир дарвозалар тагин ёпилди...

* * *

Дада Кўркут ўз мозори бошида ўлтириб қўбиз чалмоқда.
 – Бейрақнинг аҳволоти ҳали узун, бу аҳволотнинг ҳали давоми бор.
 Аммо энди кимдан айтай, Бакилдан айтай...
 Бакил кунларнинг бирида яна овга чиққан эди, Қозонхондан чопар келди, Бакилни Қозоннинг девонига даъват қилди.

Бакил ёйи билан тутган жайронларининг қулоқларини кертмоқда эди, овини ҳам кўтариб Қозоннинг девонига келди, жайронларни Қозонга ҳадя қилди.

Қозон Бакилга қилич, чўқмор, бир яхши от ва яхши пўстин берилсин деб амр этди. Шу пайт Дўндар кириб келди. У ҳам овдан қайтган, жайрон овлаган эди. Овлаган жайронини Бакилнинг олдида қўйди.

– Бакил, бу сенинг ҳалол молинг, – дея жайроннинг кертик қулоқларини кўрсатди.

Йигитлар қулишди.

– Бу ҳунар Бакилникими ё отиники? – деди Алп Аруз.

– Албатта, Бакилники, – деди Омон.

Етти йиллик ол шаробнинг ҳовури Қозоннинг бошига урган эди.

– Йўқ, от эпчил бўлмаса, Бакил ҳам мақтана олмайди. Бу ҳунар отники, – деди Қозон.

Бу гап Бакилга хуш келмади. У ўрнидан турди, Қозонга юзланиб:

– Йигитлар ичида бизнинг номусимизни лойга қординг, – деди. Бакил Қозоннинг ҳадяларини унинг олдида тўкиб, девондан чиқди. Отини келтирдилар, миниб уйига қайтди.

Хотини унга пешвоз чиқиб:

– Бегим, – деди, – Қозонхоннинг девонига шод кетиб, хафа қайтдингиз, нима бўлди?

– Қозоннинг биздан назари қолган, – деди Бакил. – Қозонхондан хафа бўлдим.

– Бегим, унақа деманг, ўзингизни босинг, – деди хотини, – шошиб хулоса қилманг, кўнгил ғаш бўлса, шароб ёзади. Шароб ичинг. Сиз кетиб, Олатоғ ов кўрмади. Овга чиқинг, кўнглингиз ёзилсин.

Бакил ўйлаб кўрса, хотинининг сўзи, маслаҳати тўғри, дарҳол отланиб овга чиқди.

Ов овлади, куш кушлади, бирдан қаршисидан ярадор бир жайрон чиқди. Бакил унинг ортидан от солди. Жайрон бир қоядан ўзини пастга отди,

Бакил отининг жиловини тўхтата олмай жайрон ортидан жарга кулади. Ўнг оёғи қояга урилиб синди. Бакил шалворининг остидан оёғини қаттиқ сиқиб боғлади. Оти уни овулга олиб келди. Ўғли Қорача Чўпон Бакилга пешвоз чикди. Қараса, отасининг ранг-рўйи ўчган, салласи осилиб елкасига тушган.

– Сенга не бўлди, ота? – деди Қорача Чўпон.

– Бироз тобим йўқ. Ўғлим, мени отдан тушир, тўшагимга элтиб ётқиз, – деди Бакил.

Қорача Чўпон отасини отдан тушириб, тўшагига элтиб ётқизди, чакмонини устига ташлаб, эшикни ёпди.

Бакил оёғи синганини ҳеч кимга билдирмади, лекин кечаси тўшагида оҳ-вой қилиб инграшга тушди.

Хотини унинг ёнига келиб:

– Бегим, сизга нима бўлди? Аҳволингиз қалай? Эр ўз қўйнида кучиб ётган жуфти ҳалолдан ҳам сир яширадими? – деди.

– Отдан йиқилдим, оёғим синди, – деди Бакил.

Хотини дод-вой қилиб бу гапни синглисига айтди, синглиси бориб кўшнисига айтди. Ўттиз икки тиш орасидаги сир бутун овулга ёйилди.

...Қора ниқобли киши бу хабарни душманга етказди.

* * *

Порасордаги Бойбурд қалъасининг хокони Қора Арслон зиёфатида соғда ўлтирган соғ беклар, сўлда ўлтирган сўл беклар тахтда ўлтирган хоконнинг қўлига мунтазир эдилар. Қора Арслоннинг олдидаги мис лаганда бутунлигича ўтда тоблаб пиширилган бир тўқли бор эди. Қора Арслон қўлидаги узун ханжари билан тўқли этини бўлақларга бўлар ва ҳар бир бекка эгаллаган жойи ва мавқеига қараб бу этдан улуш улашар эди. Қора Арслон ва беклар иштаҳа билан ейишга тушдилар. Хокон эшик оғасига ишора қилди:

– Асирни олиб келинг.

Бейракни ичкарига олиб кирдилар. Унинг кўзлари чўкиб, таниб бўлмас қадар озиб-тўзиб қолган, сочи ўсиб соқолига туташиб кетган эди. Бейракнинг энгил-боши ҳам афтода бир аҳволда: шалвори тиззасидан, кўйлаги тирсагидан йиртилиб тушган; бу ғариблик, асирлик нишонаси эди. Бейракнинг қўллари боғланган эди. Оғизларини чилпиллата-чилпиллата тўқли этини еяётган бекларга боқишидан билиш мумкин эдики, у неча кундан бери оч эди. Аммо у ўзини дадил кўрсатар, душманлари қаршисида бошини тик тутиб турарди.

Қора Арслон Бейракка сўз қотди:

– Тепакўз харомини забун этган, Бамси Бейрак деб ном чиқарган йигит сенмисан?

– Ҳа, менман!

– Биласанми сени нега олиб қочдик? Сен бизники бўлишингни истаймиз. Ўғуз элида нима кўрдинг? Чўл-сахрода яшашдан, қишлоқдан яйловга, яйловдан қишлоққа кўчиб юришдан, от устида умр кечиришдан нима топдинг, йигит? Бу ерга кел, саройда яшаб қол, шойи-ипак тўшакларда ёт, лаззатли таомлардан тановул эт, гўзал қизлар хизматингда бўлсин. Егин, ичгин, кайф чекиб, сафо қил. Лекин битта шартимиз бор. Аввал олти минг қўшин билан Ўғуз элига борасан, у тоғларнинг, дала-даштларнинг йўлу сўқмоғини сендан яхши биладиган киши йўқ. Ўғуз элини тор-мор

этиб қайтсанг, сенга бекликни берамиз, тахт-тож берамиз, олтин-зар бахш этамиз, гўзал қизларни инъом қиламиз.

Бейрак бир муддат жим қолди, иштаҳа билан эт чайнаётган бекларга боқди, сўнг оғир-вазмин сўз бошлади:

– Дада Кўркут айтардики, “қора эшак бошига юган таққанинг билан от бўлмайди. Мард йигит ўз юртига ёт бўлмайди”. Ўз наслимни, ўз илди-зимни қирқмайман, ўз уй-эшигим турганда бегона эшикни қокмайман... Қўлингга тушибманми, хой олчоқ, ўлдир мени. Сол қиличингни, бошимни ол. Қиличингдан, ханжарингдан қўрқадиган жойим йўқ.

Қора Арслон ғазаб билан:

– Элтиб зиндонга солинг буни, ўзи ёлвормагунча чиқарманг. Зиндонда ириб-чириб кетсин, – деди.

Бейракни элтиб таги-туби йўқ қоронғи бир зиндонга ташладилар. Зиндоннинг оғзига каттакон бир тегирмон тоши бостирдилар. Бир парча нонини, бир култум сувини тегирмон тошининг тешигидан туширар эдилар...

* * *

Бир куни Ялинчиқ ва Дали Кўчар Қозоннинг девонига келдилар, тиз чўкиб, бош эгдилар. Ялинчиқ деди:

– Давлатли хонимизнинг умри узун бўлсин! Бейрак йўқолганига бир йил бўлди. Ўзинг, Бейракнинг хабарини келтирганга Бонучечак насиб бўлади, деб ваъда қилган эдинг. Бу хабарни мен олиб келдим. Қизнинг акаси ҳам рози. Энди маслаҳат сенда қолди.

Қозон Дали Кўчарга юз бурди, Дали Кўчар бош силкиб Ялинчиқнинг сўзларини тасдиқлаб турди. Қозон Дали Кўчардан сўради:

– Хўш, қизнинг ўзи не дейди?

– Қиз Бейракнинг ўлимига бир ишониб, бир ишонмайди, – деди Дали Кўчар. – Муҳлат сўраётир. Мен бир йил кутаман, бир йилда келмаса, икки йил кутаман, икки йилда келмаса, уч йил кутаман. Уч йилда ҳам келмаса, кимга берсангиз розиман, дейди.

– Шундоқ бўла қолсин. Бир йил ўтди, яна бир йил ўтса, унаштирасан. Сўнг яна бир йил ўтса, тўйини қиласан!

...Баёт овулининг йўл чеккасидаги бир тош устида бели букилган, кўзлари кўр бўлган чол ўтирарди. Бу Бойбура эди. Қўнғироқ овози эшитилди. Бойбура бошини кўтарди. Кўр кўзларини номаълум бир нуқтага қадади.

– Хой йўловчи! Кимсан, қайдан келиб, қайга кетаётирсан? – деди.

– Бу биз бўламиз, Бойбура, савдогарлармиз, – деди кекса савдогар. – Олис сафарга кетаётирмиз. Ялинчиқ бизни мол олиб келгани жўнатмоқда. Тўйига ваъда олибди.

– Савдогарлар, бир эхтимол, – деди Бойбура, – яхши ният – ёрти мол! Юксак тоғлардан ўтсангиз, олис юртларга етсангиз, ўғилгинамнинг дарагини бир сўраб кўринг. Балки чекка бир иклимда унинг ўлик-тиригини биладиган бордир.

– Арқайин бўл, Бойбура, – деди кекса савдогар, – қайга борсак Бейракнинг дарагини излаймиз. Топсак топдик. Топмасак, Тангри берди, Тангри олди дейсан-да, бошқа на иложинг бор?

Савдогарлар йўлга равона бўлишди, қўнғироқ саси олислаб борарди. Кўр кўзларини қўнғироқ овозлари ортидан тикиб қолган Бойбура пичирлади:

– Қоронғи кўзларимнинг нури-чироғи ўғлим, уйимнинг суянган тоғи ўғлим, қайдасан, болам?..

* * *

Порасордаги Бойбурд қалъасининг чуқур зиндонида ётган Бейрақнинг кўзлари энди зулматга кўникиб қолган эди. Бироқ бу ерда зиндоннинг зах деворларидан бўлак нимани ҳам кўриш мумкин? Бейрақ ғужанак бўлиб ётар эди. У зиндоннинг тош деворларини сийпалар экан, бирдан тошлардан бирининг нам эканини сезди, бу тошдан сув сизиб турарди. Бейрақ тошни тебратди, тош кўчиб, ўрnidан сув оқа бошлади. Бейрақ яна бир неча тошни кўпорган эди, бир лаҳим очилди. Бу лаҳим ер ости дарёсидан чиқарди. Бейрақ лаҳимдан сурина-сурина дарёга тушиб суза бошлади, сув оқими уни бошқа бир лаҳим оғзига олиб келди. Бейрақ бу лаҳимдан суруниб кенг бир ертўлага чиқиб олди. Бу ер ости мақбараси бўлиб, унда ер устидаги мозорлар каби айнан бир хил қолипдаги қабр тошлари қўйилган эди. Хоқоннинг қариндош-уруғлари шу ерга кўмилган эди. Бейрақ қабрларни томоша қиларкан, оёқ товушлари эшитилди, у бир бурчакка яширинди. Қараса, хоқон Қора Арслоннинг хотини Деспина Хотун бу ерга тушиб келиб, қабрлардан бирининг олдига борди. Деспина Хотун эт, сут, хилма-хил лаззатли таомлар, шароб олиб келган эди. Барчасини ушбу қабр олдига териб қўйди. Сўнг қабрга мурожаат қилиб:

– Бобожон, – деди, – сенга бугун қурбонлик қилинган кўзининг ўтда тобланган этини келтирдим, бу кеча тушимда эмиб юрган кўзи гўштини истар эмишсан. Етти йиллик шароб олиб келдим. Сут-қаймоқ келтирдим. Эрта сенга қовурилган жўжа гўшти олиб келаман. Кўнглинг нима тиласа, тушимда айтавер, ҳаммасини мухайё қиламан. Токи сен ҳеч нарсага зор қолмагайсан.

Деспина Хотун эгилиб қабрни тавоф қилди-да, секингина чиқиб кетди. Бейрақ яширинган еридан чиқиб, аввал таажжуб билан у ёқ-бу ёққа аланглади, сўнг воқеани англаб, қулди. Бейрақ шуни тушуниб етдики, буларнинг ақидасига кўра, марҳумлар таом ер, шароб ичар эканлар. Бейрақ кула-кула бобойнинг емақларини иштаҳа билан туширди, шаробини ичди, роса тўйиб олгач, сурина-сурина ўз зиндонига кетди. Юқоридан унга бир парча нон билан бир култум сув туширдилар.

* * *

Эртаси куни худди ўша вақтда Бейрақ яна ўша йўл билан мақбарага келиб яширинди. Бироздан сўнг Деспина Хотун емак-ичмак олиб келди. Қараса, қабр устида фақат суяк-саёқ ва бўш шароб бордоғи турибди, севиниб кетиб:

– Бобожон, еб-ичганинг яхши бўлибди, ажойиб, – деди. – Менинг ўз кўлим билан тайёрлаган таомларни хуш кўришингни айтардинг-ку, ахир. Энди бундан сўнг ҳамиша ўзим пишираман, чунки хизматкор-чўрилар ҳозирлаган таомлар юрагингга ботмас, е, ич, ош бўлсин.

...Деспина Хотун ер юзига йўл олди.

...Бейрақ иштаҳа билан таомланишга тушди.

* * *

Бир куни Деспина Хотун келтирган шароб жуда ўткир чиқди. Бейрақ маст бўлиб, қабрнинг ёнида йиқилиб қолди, кўзини очганда тепасида турган Деспина Хотунни кўрди. Аёл дахшатдан ола-кула бўлиб кетган

кўзларини унга тикканди. Бейрак қараса, хотиннинг кўркувдан юраги ёрилиб кетгудек, шунинг учун шоша-пиша:

– Кўркма, хоним, – деди, – мен ўлик эмас, тирик одамман, хоқон эрингнинг асири Бамси Бейрак бўламан.

Деспина Хотун атрофда сочилиб ётган товуқ суякларини, бўш бардоқни кўриб, ҳаммасини тушуниб етди.

– Бобомнинг улушини сенми еяётган? – деб сўради.

– Ҳа, хоним, – деди Бейрак, – мен еяпман.

Деспина Хотун маъюс тортиб:

– Кўпдан берими? – деб сўради.

– Сен пишира бошлаган кундан.

Аёлнинг чехраси шу қадар ғамгин эдики, Бейракнинг унга раҳми келди.

– Хоним, – деди у, – бобонг ўз емакларини менга беради, қариб қолганман, тишларим йўқ, дейди. Шароб ҳам ичмайди. Аммо асални, қаймоқни ҳамиша ўзи ейди.

Деспина Хотун бироз ўзига келиб:

– Ҳалиям инсофли одам экансан, – деди, – ҳаммасини қўлидан тортиб олмас экансан! Ростини айт, қайси дунё яхши, бу ерми ёки ер юзи?

– Нима десам экан, бу ер ҳам ёмон эмас, – дея қабрларни бир-бир кўрсата бошлади Бейрак, – булар менга яхши хизмат кўрсатадилар. Бири кийим-кечагимни ювади, бири чўмилтиради, бири белига миндириб айлантиради.

Бейрак сўзлаган сари Деспина Хотун қабрларга бир-бир боқаркан:

– Вой, кийим-кечагингни холам ювадим, тоғам сени чўмилтирадимми? – дея хаяжонланар эди. – Йўқса, ҳой йигит, сени белига миндириб юрадиган менинг кекса бувим экан-да?

– Бўлмасам-чи, – деди Бейрак, – ўликларингизнинг ичида ундан йўргаси йўқ. Кўпинча мен ўшани минаман.

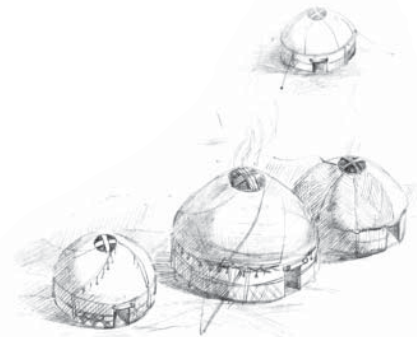
Деспина Хотун бошини муштлашга тушди:

– Вой сенинг бўйнинг узилсин, сизларнинг дастингиздан на ер юзида тиригимиз, на ер остида ўлигимиз кутула олади!

Деспина Хотун югурганича хоқоннинг хузурига келди.

– Карам қил, улуғ хоқон, – деди у. – Ўғузни зиндондан чиқариб ол. Бувижонимнинг белини синдиради у. Ер остида бувижонимни миниб юрар эмиш. Қолган ўликларни ўзига хизматкор қилиб олибди. Бобожонимга элтган таомларни тортиб олиб ер экан. Унинг дастидан на ўлигимизга кун бор, на тиригимизга. Динимиз ҳақи, чиқариб ол уни зиндондан!..

(Охири келгуси сонда)

Григол АБАШИДЗЕ

(1914–1994)

ЗИЛЗИЛА

Икки қисмли пьеса

*Рус тилидан
Маматқул ҲАЗРАТҚУЛОВ
таржимаси*

Грузин ёзувчиси. 1938 йили дастлабки шеърлари, “Қора шаҳарда баҳор” номли илк поэмаси матбуотда эълон қилинган. “Душманлар” (1941), “Георгий VI” (1942), “Байроқлар” (1943), “Енгилмас Кавказ” (1943) поэмалари ва бошқа бир қанча асарлари 2-жаҳон уруши ҳақида, “Биринчи тбилисиликлар ҳақида афсона” (1959), “Уч даврга саёҳат” (1961) поэмалари, “Олтин узумзор” (1969) тўпламига кирган шеърлари эса замонавий мавзуда ёзилган. “Лашарела” (1957), “Узоқ тун” (1963), “Карнали” (1969) сингари тарихий романларида Грузиянинг XIII асрдаги ҳаёти акс этган. Григол Абашидзе давлат мадҳияси ҳаммуаллифларидан.

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР

ГУРАМ – ёзувчи
ТИТЕ – режиссёр
ВАХТАНГ – актёр ва альпинист
ЭКА – ёш актриса
ПАВЛЕ – уруш қатнашчиси
НИНА – унинг келини
РЕНА – Нинанинг ўғли
ДАВАР – Вахтангнинг ўғай
синглиси
СЕСИЛЬ – Даварнинг онаси
БЕСИК } – ёш актёрлар
РАТИ
ЛЕВАН – театр рассоми
ЗЕВЗА – альпинист

Воқеа 1980 йилларда Тбилисида кечади.

БИРИНЧИ ҚИСМ

Воқеа янги кўп қаватли уйга олиб чиқувчи кенг тош зинада алмашиб туради. Вақт алламаҳал, уй зулмат қўйнида, фақат икки-учтагина ойнадан хира чироқ кўриниб туради. Кутилмаганда ер қаттиқ силкинади, бино чайқалиб кетади. Бирин-кетин хоналарда чироқ ёнади. Зилзиладан чўчиб уйғонган одамлар бирин-кетин кўчага отилиб чиқадилар. Улар чала кийинган: биров пижамада, бошқаси ички кийимда, яна бошқаси устки кийимини шунчаки елкасига ташлаб олган. Улардан фақат учтаси росмана кийимда. Улар – Гурам исмли ёзувчи, Тите деган театр режиссёри ва Давар исмли ёшгина қиз.

ТИТЕ. Роса силкиди-ку! Зилзила! Чинакам зилзила!

ГУРАМ. Зилзилалиги кўриниб турибди... Чайқалишини...

ТИТЕ. Яна шунақа силкинсами... Ҳар бало бўлиши мумкин.

ГУРАМ. Худо сақласин!.. Дарвоқе, ҳамма уйғондим, ҳамма чиқиб улгурдимикан? Билишимча, бу биринчи имконият. Борди-ю, кимдир ҳали ухлаб ётган бўлса, уйкусида ҳеч нимани сезмай қолса борми, бундан даҳшатлиси йўқ-да. Бир кўриб чиқиш керакмиди.

Зинадан қўлтиқтаёқда суяниб Павле, орқасидан келини Нина ва унинг ўғли Рена тушади. Ренанинг бир қўлида транзистор, иккинчисида канарейка солинган қафас.

РЕНА (*у жуда ҳаяжонда, шошилиб-тутилиб, балки дудуқланиб гапир-ради. Ҳар ҳолда унинг нутқи очиқдан-очиқ бузилган, руҳий тетикмаслиги билинар, одатдаги одамларнинг гапиришидан мутлақо фарқ қиларди*). Кўрдингизми, ойи! Мен сизга неча марта айтганман: мен ҳар тунда ана шунақа ухлайман. Ҳм, ана, ана шунақа... Кейин деразани очиб юбораманда, учиб кетаман. Чунки менинг елкамда қанотим бор... Мен уларни ёзиб, қанот қоқаман-да, баланд-баландларга, худди осмоннинг ўзига учиб кетаман. Сиз бўлсангиз, мени қасал деб, сўзларимга ишонмайсиз. Энди ишондингизми? Ишонасизми? Ўзингиз кўрдингиз-ку, қандиллар қанақа бориб-келди... Ўзингиз кўрдингиз шкафларнинг қанақа чайқалганини, кўрпаларнинг ерга учиб тушганини... Шунақа!

НИНА. Тинчлан, ўғлим! Кўрқма, ўғлим! Ҳеч қанақа ваҳимали жойи йўқ, одатдаги ер қимирлаш, холос.

ГУРАМ (*Ренага яқин келиб*). Биродар, айтгинг-чи, Вахтанг ҳақида Помирдан ҳеч қандай янгилик йўқми?

РЕНА. Мен Душанбани тутдим. Бир соат олдин. Улар айтадики... Икки кундан буён альпинистлар билан алоқа йўқ, дейди. Уларни вертолёт билан қидиришяпти. Лекин тоғда бўрон бўлиб, ҳамма изларни кўмиб ташлабди...

ДАВАР. Э Худо! Вахтанг! Наҳотки у ҳалок бўлса? Йўқ, йўқ...

ГУРАМ. Қайтади. У тирик, ҳеч қандай жароҳатсиз қайтади.

ДАВАР. Э Худо! Вахтанг! Мутлақо аклимни йўқотиб кўйдим! Йўқ, йўқ... Ойи! Ойим қаерда?

НИНА. Нима, у уйда йўқмиди?

ДАВАР. Билмайман. Ахир, ўзим уйда эмасдим-да. Мен Гурам амакиникида инглиз тилини ўрганаётган эдим.

НИНА. Кечаси-я? Қанақа дарс? Қанақа инглиз тили? Ярим тунда-я!

ДАВАР. Аввал биз машқ қилдик. Кейин Тите амаки келди, сўнгра Гурам амаки иккови пьеса устида ишлай бошладилар. Улар шундай қизиқарли суҳбатлашардики, мен сира ҳам чиқиб кетолмадим...

ТИТЕ. Охири бурчакдаги диванда ўтирганча ухлаб қолди. Эҳтимол, бизнинг суҳбатимиз хаддан ташқари мураккаблашиб кетгандир.

ПАВЛЕ. Ана, сенинг ойинг!

Уйдан Сесиль ва Леван юзуриб чиқади. Сесиль ички кийимда, елкасига эркакларнинг пиджагини, Леваннинг пиджагини бўлса керак, ташлаб олган. Унинг қўлида ўзининг тугалланмаган портрети. Леван эса пижамада.

СЕСИЛЬ. Ҳаммаларингиз вақтида қочиб улгурибсизлар. Биз бўлсак ҳалок бўлишимизга сал қолди. Чордоқда ўтирган эдим-да. Бу ҳолатда вайронанинг остида қолиб кетишимиз ҳам ҳеч гап эмас. ЯХШИЯМКИ, ер бошқа қимирламади.

ПАВЛЕ. Нимага чордоқдан тушасиз? Қанақа чордоқ ўзи? Сизлар учинчи қаватда яшайсизлар-ку.

СЕСИЛЬ (*бақуриб*). Ҳа, мен учинчи қаватда яшайман. Хўш, нима бўпти?

ПАВЛЕ. Нимага энди ярим кечаси чордоққа чиқиб олдингиз?

СЕСИЛЬ. Вой-вуй, мунча ҳамма нарсага қизиқаверасиз! Эҳ-ҳа, эсим курсин, сал бўлмаса хаёлимдан кўтарилай дебди, сиз ҳамма нарсани билишингиз керак-ку! Марҳамат, эшитинг! Чордоқда, ўзингиз яхши биласизки, театримизнинг бош рассоми – Леваннинг устахонаси бор. У менинг портретимни ишляпти. Уялмасангиз, қаранг. (*Тугалланмаган портретни кўрсатади.*)

ПАВЛЕ (*кўзойнагини тақиб, термилади. Ҳайрат билан*). Яланғочми?!

СЕСИЛЬ. Ҳа, яланғоч ҳолда. Яланғоч ҳолдаги натурадан! Бу сизни китиклайдимиз?

(Павле ҳайрат ва гижиниши билан елка қисади: Сесиль ўша оҳангда давом этади). Сиз бутун ер юзини кезиб чиққансиз, жуда билимдон одам ҳисобланасиз... Аслида эса хотин баданини яланғоч ҳолда кўрганда даҳшатга тушадиган оддийгина бандасиз, холос... Санъат эса унинг олдида таъзим қилади! Сиз билан баҳслашиб ўтиришнинг нима ҳожати бор, барибир – кечаги одамсиз, қандайдир анахронизм...

ПАВЛЕ (*портлаб кетади*). Мен – анахронизм?! Мен-а, ёшлигини, бутун хаётини одамларга, Ватанига бағишлаган одам энди анахронизм бўлдимиз?!

СЕСИЛЬ. Қанақа ёшлик? У шахдам қадамлар билан илгарилаб кетди, сиз бўлсангиз унинг ортидан соядай эргашдингиз. Ўзингизни кўрсатишга тиришдингиз. Ўзингиздан ўзингиз ватанпарвар яшашга интилингиз...

ПАВЛЕ. Бунинг нимаси кулгили экан, ҳайронман.

СЕСИЛЬ. Алоҳида имтиёз учун норасида неварангиз сиймосини назарда тутишингизни билганларга, айниқса, бу ойнадек равшан.

НИНА. Муттаҳам! Ярамас! Касал боланинг устидан кулишга ким ҳуқуқ берди сизга?!

ПАВЛЕ. Уятсиз! Бировнинг қайғуси билан ўзининг ахлоқсизлигини бекитади-я.

ТИТЕ. Жим, жим, жим биродарлар! Хўп вақтини, жойини топибсизларда-а тортишишга! Бас қилинлар-э!

ГУРАМ. Бемаъни нарсаларга талашиб ётгандан кўра Ренадан илтимос қилайлик, транзисторини кўйсин. Сўнгги ахборот эшитамиз...

ТИТЕ. Сўнгги ахборот? Ярим кечада-я? Тбилисида? Янгилик-ку!

ГУРАМ. Бўлса-чи? Махсус сони! Зилзила ҳам ҳар тунда бўлавермайди-ку! Рена, мусиқа эшитаяпсанми? Нимага бунча секин?

РЕНА. Секин-да... Чунки менинг канарейкаларим... Улар ана шунақа секин мусиқа эшитиб ухлайдилар.

ГУРАМ. Ҳа-а. Тушунарли... Қарагин-а, улар аллақачоноқ ухлаб қолишибди... Қандай яхши! Рена, азизим, балки Тбилисини эшитиб кўрамиз-а? Балки сўнгги ахборот бериб қолар?.. Қизик-да...

РЕНА. Қизик... Майли... Эшитиб кўрамиз... *(Транзистор қулогини бурайд)*.

ДИКТОР ОВОЗИ. Дикқат! Дикқат! Тбилисидан гапирамиз! Грузин радиоси сўнгги ахборотининг фавқуллодда сонини тингланг! Бугун эрталаб соат тўртда Тбилисида зилзила бўлди. Зилзиланинг кучи – беш балл. Вайроналар бор. Қурбонлар йўқ. Ер силкиниши яна қайтарилиши мумкин, шунинг учун махсус рухсат бўлмагунча хонадонларга кирмасликларингизни сўраймиз.

ГУРАМ. Қурбонлар йўқ. Худога шукур!

ПАВЛЕ. Лекин бизнинг уйимиз анчагина тебранди.

СЕСИЛЬ. Менинг эримга раҳмат денглар, бу уйни у ана шунақа мустаҳкам қилиб қуриб берган сизларга!

ТИТЕ. Нима бўлганда ҳам ҳақиқат – ҳақиқат: уйимиз мустаҳкам, хавфсиз. Зилзила нима бўпти, уни пушка билан отсанг ҳам йиқитолмайсан. Сизнинг эрингиз ажойиб бинокор, Сесиль!

СЕСИЛЬ. Бунинг кадрига ким етарди? Ўзи қурган уйдан ўзининг оила-сига базўр уч хонали квартира тегди.

НИНА. Жудаям етарли. Жудаям тўғри, адолатли иш. Уйни қурган ин-женер шу уйдан уч хонали квартира олибди. Нимаси ёмон?! Аслида бу уй Грузиянинг энг яхши актёрлари учун мўлжалланган! Сиз бўлсангиз бу уйдан лоақал бир хоналигини ҳам ололмасдингиз.

СЕСИЛЬ. Ҳали шунақами?! Демак, мен ёмон актриса эканман-да? Айтинг-чи! Ким киму сиз шу гапни айтганингизга ўлайми! Сиз, сиз ўзингиз нимани қойил қилиб ўйнаб қўйгансиз? Патнис кўтариб кириб, овқат тайёр деб чиқиб кетади! Вой-вой-вой, жуда катта роль экан! Катта актриса! Талантдан бир мири йўғу, яна у томонга... Ҳаммаларингиз яхши, эримдан роса фойдаландинглар, энди бўлса... Агар у инсофли, диёнатли одам бўлмаганда ҳаммасига тупурарди, пул топишни кўзларди. Ана шунда кўрардинглар ойлаб на сув, на чироқ бўларди, на лифт ишларди!

ПАВЛЕ. Тўғрини тўғри дейиш керак: бизга ростданам омад кулиб боқди. Аммо сизнинг эрингиз, Худога шукур, вақтида этагини ёпиб олди, ўйлаб кўрди. Энда у пастак-пастак “товукхона”лар қурмоқда, пули ҳам товукнинг патидай беҳисоб!

СЕСИЛЬ. Сизга ҳар куни нон бериб турса ҳам бировнинг чўнтагидан кўз узмайсиз? Шундайми? Шўрлик анахронизм!

ПАВЛЕ *(қўлтиқтаёгини ўқталади)*. Борди-ю, яна бир марта бу сўзни ишлатсангиз, кейин мендан хафа бўлманг!

ТИТЕ *(уларнинг ўртасига тушади)*. Яна бошладингларми? Жим, жим энди, уялмайсизларми!

СЕСИЛЬ. Сиз билан қўшни бўлишимдан кўрkitмоқчимисиз?! Хўш, айтинг-чи, хурматли зот, нега энди мен қандайдир чордоқда яшашим керак? Нахотки мен уй шароитимда портретимни чизиш учун рассомни уйимга таклиф қилишга арзимасам? Аммо мен қаерга чақираман? Тўртта кап-катта одам бор-йўғи уч хонали уйда яшасак... *(Беҳаёларча қўлини силтайди)*.

ПАВЛЕ. Тўрт кишига уч хона – нима, сизнингча, бу камми? Бир пайтлар ёшлигимда менинг оиламга икки хонали уй беришганда бошим осмонга етган, дунёда мендан бахтли одам йўқ эди. Унинг устига кишлоғимдан, умуман районимиздан кимки Тбилисига келса, бизникида тўхтарди! Ҳаммага етарди жой!

СЕСИЛЬ. Яна анахронизм! Бизнинг маънавий талабларимиз бўлакча ҳозир, тушунсангиз-чи! Ўтган замон ўтди, сизнинг қарашларингиз ҳам ўтди, энди одамлар ҳаммаси бир кўрпада ётишни истамайди. Биз бошқача яшашни хоҳлаймиз. Энди ҳамма билади – шоҳона квартира-ю шахсий машина керак инсонга!

ПАВЛЕ. Браво! Жамиятимиз тараққиётини ажойиб таҳлил қилдингиз!

СЕСИЛЬ. Кўясизми-йўқми?! Бўлди-да энди! (*Гурамга қарайди ва гаптириши оҳангини бирдан ўзгартиради*). Ҳурматли Гурам, анчадан бери сиз билан бир гаплашмоқчи бўлиб юрибман. Менинг сизга ажойиб бир таклифим бор эди. Шаҳарнинг истаган районидаги биронта яхшироқ уч хонали уйга кўчиб ўтсангиз нима қилади? Айтинг, қаердан хоҳлайсиз?

ГУРАМ (*бирданига*). Нега энди?

СЕСИЛЬ. Биз сизни хурсанд қилардик. Биласизми, биз сизнинг икки хонали уйингизни ўз квартирамизга кўшиб олардик... Ўйлаб кўринг, сиз ҳам шоҳона яшардингиз, биз ҳам эркинроқ нафас олардик.

ГУРАМ. Шу икки хонали уйим ўзи жуда яхши менга.

СЕСИЛЬ. Сизга яхши, лекин бошқаларни ҳам ҳеч ўйлайсизми? (*Гурам хайрон бўлиб елка қисади*). Хўш, бу уйнинг нимаси яхши? Кутубхонангизчи? Ҳадемай қимирлашга жой тополмай қоласиз. Мен доимо у уйдан - бу уйга кўчириб юргангизни кўрганман-ку!

ГУРАМ. Китоблар ҳеч қачон менга халақит бермайди. Китоблар – менинг бойлигим.

ДАВАР. Уялмайсанми, оий? Сен фақат ўзингни ўйлайсан! Агар Гурам бошқа жойга кўчиб кетса – даҳшат-ку! Кейин мен нима қиламан?

СЕСИЛЬ. Қаранг-а, қандай қийин аҳволда эканмиз! Бошқа инглиз тили ўқитувчисининг уруғи қуриб кетибди-да.

ДАВАР. Гурам – менинг фақат ўқитувчимгина эмас.

СЕСИЛЬ. Янгилик! Жудаям оғир экан! Ақлимни йўқотиб қўйдим! Отанг тенги одам сенга яна ким бўлиши мумкин?!

ДАВАР. У мен учун ҳамма нарса. У энг олийжаноб, энг қимматли одам. Хира молпарастлар орасидаги ягона ёруғ нур у. Бу уйдан ҳеч қаерга кетмайди, билиб қўй, оий. Биз ҳам бу ердан сира қимирламаймиз.

СЕСИЛЬ. Мен ҳалиям ҳеч қаерга кўчиб кетмоқчимасман, лекин келажакни ўйлаш керак. Бугун эмас, эртага сенинг ўғай аканг биронта қизни уйга етаклаб келса, унда нима бўлади? Шунча вақтдан бери ўғай ўғил билан бир уйда яшаб келганим каммиди, энди унинг хотини билан ғиди-биди қилиб яшашим қолувдими?!

ДАВАР. Ахир, ҳали унинг хотини йўқ-ку!..

ПАВЛЕ. Шунинг учун Вахтанг Помирга кетиб қолган экан-да. Ана гап қаерда. Ростданам уни бу уйда нима ҳам қизиқтирарди? Отаси бутун умрини жазмани билан айшу ишратда ўтказса, синглиси кўшниси – муаллимникидан чиқмаса, онаси туни билан чордоқда машҳур рассомнинг яланғоч хотин асарига объект бўлишдан бўшамаса... Шўрлик Вахтанг...

ДАВАР. Биз Вахтангни яхши кўрамыз, унинг тақдири ҳақида доимо ташвишдамиз. Буни унинг ўзи ҳам яхши билади.

СЕСИЛЬ. Борди-ю, бирон киши унга қаттиқ теккан бўлса, кўнглига озор берган бўлса, ўша – сиз! Ана шундан безиб, у боши оққан томонга кетиб қолаёпти!

ПАВЛЕ. Эсингиз жойидами ўзи? Нега? Нега бундай дейсиз? Нима учун, қандай қилиб мен унинг кўнглини ранжитаман?

СЕСИЛЬ. Ўзингизни гўлликка солманг! Ҳаммасини жуда яхши биласиз!

ПАВЛЕ. Шуни биламанки, мен Вахтангни яхши кўраман, ўз неварамдай яхши кўраман, Бутун умр унга ғамхўрлик қилдим, у ҳам бир фарзанд каби бу яхшиликларни қайтарди...

ДАВАР. Баракалла! Худди ана шуни айтаяпмиз-да. Шунинг учун ҳам сизга бўлган ҳурмат ва ишончини йўқотди. Сизга бўлган ҳурмати, муҳаббатининг емирилиши унга оғир ботди, қаттиқ таъсир қилди. Бу унинг тезроқ бу ердан чиқиб кетишига сабаб бўлди...

Чироқ ўчади.

Саҳнанинг Сесиль ва Давар турган қисми ёришади. Шу ёруғликка Вахтанг кириб келади. Унинг қўлида қандайдир журнал.

ВАХТАНГ (у жуда қаттиқ ҳаяжонда, газаб, балки нафрат билан гапирди). Қайси гуноҳларим учун бу журнал менинг қўлимга тушиб қолди? Бу журнални ўқигунча кўзларим кўр бўлиб қолса бўлмасмиди!

ДАВАР. Нима?! Нима бўлди? Нималар деяпсан, Вахтанг, азизим?!

ВАХТАНГ. Мана... (Журнални иргитади.) Бу ерда ёзиб қўйипти.. Наҳотки шулар рост бўлса? Наҳотки бувамнинг отилишига Павле сабабчи бўлса?

ДАВАР. Нималар деяпсан, Вахтанг, нималар деяпсан? Ёлғон! Қаердан олдинг бу гапни?!

ВАХТАНГ. Мана бу ердан... Уларнинг ўртоғи бўлган бир кексанинг хотираларидан ўқидим. У Шалва бувам билан Павле ўртасида келишмовчилик пайдо бўлганини, улар қандай қилиб бошқа-бошқа гуруҳларга ўтиб қолганини, кейин Павле ўзининг эски, кадрдон дўстини отишга жўнатганини ҳикоя қилиб берган. Шундай бўлиши мумкинми?! Наҳотки?

СЕСИЛЬ. Мумкин, Вахтанг. Мен буни отангдан аллақачоноқ эшитганман, аммо сенга айтишдан ҳеч қандай фойда йўқ, деб яшириб юрардик. Сен учун Павле олийжанобликнинг намунаси эди. Чинакам тарихий ҳақиқат сенга қанчалар қаттиқ таъсир қилишини биз яхши билардик.

ДАВАР. Балки ҳаммаси бўҳтон, тухматдир? Эҳтимол, бу гапларни унинг душманлари ўйлаб чиқаргандир?

ВАХТАНГ. Шундай бўлишини мен шунақаям истардимки! Худди шунақа бўлиб чиқиши учун мен ҳамма нарсага тайёр эдим!..

ДАВАР. Мен ҳам, Вахтанг, мен ҳам! Борди-ю... Кел, шунга умид қиламиз... Яхшиси, ҳаммасини унутамиз...

ВАХТАНГ. Йўқ! Бунақа нарсани унутиш мумкин эмас! Биласанми, нима қиламан, мен бутун куч-қувватимни тўплаб, Павленинг ўзидан сўрайман. Ҳар қалай, бор гапни рўй-рост, очиқ айтишга унинг қудрати етади, деб ишонаман.

Чироқ ўчади.

Энда саҳнанинг бошқа бурчаги ёришади. Скамейкада ўтирган Павле ўша журнални ўқимоқда. Бир тутам нур остида Вахтанг кириб келади. Павле жиноят устида қўлга тушгандай саросимада қолади. У журнални қаерга яширишини билмай гангиб қолади, охири очиқдан-очиқ уни бир чеккага ташлайди.

ВАХТАНГ (журнални қўлига олиб бир неча дақиқа жим туради). Павле амаки! Бу ерда ёзилган нарсалар ростми?

ПАВЛЕ (зўрма-зўраки). Рост.

ВАХТАНГ. Нега сен ўзинг менга бу ҳақда гапирмаган эдинг?

ПАВЛЕ. Эпложмадим... Кучим етмади... Шалва – сенинг буванг...

ВАХТАНГ. Сенинг эса ўртоғинг. Сен уни ўлдириб, қолган умрингни қилган жиноятингни оклашга бағишладингми? Бизларга ўз фарзандингдай меҳрибонлик қилдинг. Шундайми?!

ПАВЛЕ. Қўлимдан келганча...

ВАХТАНГ. Ҳатто мана бу уйдан бизга квартира олишга ҳам ёрдамлашдинг.

ПАВЛЕ. Сизлар менинг ёнимда бўлишларингизни истадим... Сал енгил тортай дедим. Ахир қариб қолдим...

ВАХТАНГ. Ҳеч қандай ғамхўрлик, ҳеч қанақа ёрдам билан бундай гуноҳни ювиб бўлмаслигини тушунмадингми?!

ПАВЛЕ. Тушунардим... Бироқ ҳар қалай ҳаракат қилдим...

ВАХТАНГ. Сизлар эмишган ака-ука бўлгансизлар-ку... Ахир, сен қандай қилиб болаликдан бирга ўсган, бирга катта бўлган, ҳатто бир она кўкрагини эмган дўстингни ўлимга маҳкум этдинг? Бир умрлик кадрдонингни-я... Наҳотки уни асраб қолишга қудратинг етмаган бўлса?!

ПАВЛЕ. Давр шундай эди. Унинг қонунлари, мақсади одамгарчилик туйғуларидан, дўстлик ҳисларидан устун эди.

ВАХТАНГ. Йўқ! Айбни замонга ағдариш осон. Аммо янглишган дўстни кечириш, ҳаётини асраб қолиш мумкин эди-ку. Сен ҳам шундай қилсанг бўларди-ку.

ПАВЛЕ. Мен замон қоидаларига ишонардим, шунинг учун ҳам бошқача йўл тутишим мумкин эмас эди.

ВАХТАНГ. Нега бўлмаса биздан ажралиб кетолмадинг? Ўз манфаатингни ўйлаб, бизнинг оиламиз билан яқинлашмай, биз учун шунча яхшиликлар қилмай кета олишинг мумкин эди-ку?

ПАВЛЕ. Мумкин... Йўқ, мумкин эмасди.

ВАХТАНГ. Сен мен учун инсонийликнинг олий намунаси эдинг, мана энди ҳаммаси барбод бўлди. Эҳтимол, сен бунақа ҳодисани синаб кўрмагандирсан, эҳтимол, ишонч ва садоқатнинг бу қадар емирилишини кўтариш, ҳазм қилиш нақадар оғир эканини тушуниб етолмассан, тасаввур қилолмассан...

ПАВЛЕ. Ҳар қалай, бундай даҳшатли ўлимни тасаввур қила оламан.

ВАХТАНГ. Одамлар ичида мен учун энг яхшиси сен эдинг, мен ишонган ягона одам ҳам сен эдинг. Энди эса назаримда дунё бирданига бўм-бўш бўлиб қолгандай туюлмоқда.

ПАВЛЕ. Олдинроқ ўлиб кетсам яхши бўлар эди... Сен ҳеч нарсадан беҳабарлигингда ўлиб кетсайдим... Билганингда эса ишонмаслигингни билардим. Аммо сен, оғир бўлиб, сўзларимни тингла, тушунишга ҳаракат қил. Биламан, сен одил суд бўла олмайсан, чунки гап сенинг буванг ҳақида кетяпти ва бу сенга жуда оғир ботиши, юрагингни ларзага келтириши аниқ. Бу дард бизнинг ўтмишимиз, баъзилари машъум бўлган хатти-ҳаракатларимиз ҳақида одилона хулоса чиқаришга имкон ҳам, куч-қувват ҳам бермайди. Менинг бир нарсадан катта умидим бор: сенинг ўғилларинг, невараларинг бизнинг ўтмишимизни тўғри тушунадилар, одил баҳолайдилар... Мен унга қадар яшамайман, аммо уларнинг одиллигига қаттиқ ишонаман ва уларнинг суҳбатига менинг руҳим доимо тайёр бўлади.

ВАХТАНГ. Бироқ ҳозир сенинг судьянг – менинг дардим, умидларимнинг ҳалокати, йўқолган ишончим, йўқ, биргина сенга эмас, умуман ҳаётга бўлган ишончимнинг барбод бўлиши, тугаши... (Кетади).

Яна чироқ ўчади ва деярли бирдан бутун саҳна ёришади. Саҳнада Сесиль. У каравотда ётибди. Ўрнидан туриб кичкина кўзгуни олади, унга қараб сочларини тўзғрилайди. Яна ётади.

СЕСИЛЬ. Вахтанг, шу ердამисан?

ВАХТАНГ (*қўшни хонадан*). Ҳа...

СЕСИЛЬ. Нима қиляяпсан?

ВАХТАНГ. Китоб ўқияпман.

СЕСИЛЬ. Барака топ, менинг олдимга бир келиб кет. Нимагадир ўзимни ёмон ҳис қиляяпман (*Вахтанг кўлида китобни кўтарганча шошилмай киради*). Менинг ёнимда ўтир Вахтанг.

ВАХТАНГ (*Каравотнинг бир чеккасига омонатгина ўтиради*). Сесиль, сенга нима қилди?

СЕСИЛЬ. Нима қилди? Ростданам менга нима бўлди ўзи? Ҳа, аслида ваҳима қиладиган ҳеч нарса бўлгани йук. Шунчаки, арзимаган нарсалар... Ёлғизлик... Яқинларимнинг эътибор ва ғамхўрлик қилмасликлари... Қунлар ширллаб ана шундай ўтяпти. Сен бўлсанг мутлақо бепарвосан, мен борманми-йўқманми, сенга барибир, қизиқтирмайди...

ВАХТАНГ (*ҳайратда*). Ие, нега энди?

СЕСИЛЬ. Гўё мен бу дунёда йўқман. Аслида эса бир уйда яшаймиз. Ахир, мен сенга интилиб, бирон нарсага муҳтож эканимни айтишим мумкинми?.. Сен бўлсанг...

ВАХТАНГ. Сенга бирон нима керакми, Сесиль?

СЕСИЛЬ. Ростданам менга нима етмайди?! Қорним тўқ, уст-бошим бут, яна нима керак одамзодга?! Сенинг отанг ана шундай хулоса чиқаради. Уфқдаги кип-қизил куёш каби бир кўринади-ю, менга пулни бериб, яна уфқ ортига ғойиб бўлади. Эҳтимол, мен ундан йигирма беш ёш кичиклигимни, менга сув ва ҳаво, кийим-кечакдан бошқа нарсалар ҳам кераклигини, менинг талаб ва истакларимни у мутлақо унутган бўлса керак. Муҳаббат, эркалаш... Мен сенинг ўғай онангман, Вахтанг, аммо унутмаки, мен бу борада ҳали ёшман, сен билан деярли тенгдошман. Бироқ менинг ёлғизлигим, бундан қанчалик изтироб чекишим сенинг хаёлингга келмайди. Олдимга кирмайсан, гаплашиб ўтирмайсан, эркаловчи сўзлар билан кўнглимни кўтармайсан... (*Эшик очилади. Остонада – Эка.*) Мана ҳозир... Мен ўзимни ғалати ҳис қиляпман, бутун вужудим титраб кетяпти... Яқинроқ кел, Вахтанг... (*Вахтанг унга яқинроқ сурилиб ўтиради.*) Менга кўлингни бер... Пешонамга қўй... (*Вахтанг унинг пешонасига кўлини қўяди, шунда хиёл энгашади, Сесиль уни қучоқлаб олади.*)

ВАХТАНГ (*портлаб кетади*). Сенга нима бўлди! Қўйвор мени... Эсинг жойидами?!

СЕСИЛЬ. Наҳотки кўрмаётган бўлсанг? Наҳотки сезмасанг? Менинг дардимни... тушун. Ахир бу муҳаббат-ку, Вахтанг!

Эка қичқириб юборади. Вахтанг Сесилнинг қучоғидан юлқиниб чиқиб, ўзини четга олади.

ВАХТАНГ. Эка! Сенмисан?! (*Эка бир лаҳза қотиб қолади, сўнг юзини қўллари билан бекитиб чопиб чиқиб кетади. Вахтанг унинг орқасидан югуради*) Эка! Эка! Тўхта! Шошма!

Чироқ ўчади. Ёнганда Вахтанг Экага етиб олади.

ВАХТАНГ. Эка, шошма! Гапимга кулоқ сол, Эка...

ЭКА. Истамайман! Ҳеч нарса эшитишни хоҳламайман! Алдамчи! Иккиюзламачи! Сотқин!

ВАХТАНГ. Йўқ, йўқ, йўқ! Мен сира ҳам айбдормасман! Эшитсанг-чи, Эка!

ЭКА. Менинг отимни эсингдан чиқар! Ўртамизда ҳеч нарса йўқ! Мен сени билишни ҳам истамайман. Ўғай онанг ёнига бор, уни эркала, тинчлантир, жонига оро кир...

ВАХТАНГ. Ўзингни бос, Эка! Гапимни эшитсанг-чи, ахир! Бу бўлиши мумкин эмас!

ЭКА. Сени кўришга кўзим йўқ! Йўқол! Истамайман!..

Чироқ ўчади.

Саҳнанинг бир чети ёришади. Сесиль ва Эка.

ЭКА. Қандай қилиб шундай бўлиши мумкин... Даҳшат!

СЕСИЛЬ. Ўртамизда ҳеч қачон ҳеч нарса бўлгани йўқ.

ЭКА. Унга энг қийин дамларда у билан алоқани узиш. Ҳозир мен унга жуда ҳам керак эдим. Энг яқин, энг азиз одамингни ўйламай-нетмай кўкрагидан итарсанг... Ҳа, мен, мен, фақат мен уни ҳалокатга итардим! Мен гуноҳқорман, мен!

РЕНА (*ёруғ тушиб турган жойга келади*). Йиғлама, Эка! Сен гуноҳқор эмассан, мутлақо!.. Айбдор мен... Бор гапни Вахтангга мен айтдим.

Чироқ ўчади.

Яна саҳнанинг бир қисми ёришади. У ерда Вахтанг турибди. Шу ёруғ жойга қўлида канарейка солинган қафас кўтариб Рена киради.

РЕНА. Вахтанг... Сен ҳам ҳали ухламадингми? Мен ҳам ухламайман... Мен чарчадим... Биласанми, Вахтанг, биз Эка билан шаҳар устидан учиб ўтдик.

ВАХТАНГ. Эка билан?!

РЕНА. Учдик... Кучоқлашиб... Бир-биримизни эркалаб...

ВАХТАНГ. Эка билан, а?

РЕНА. Эка билан! Ҳар тунда... Ана кўрдингми, ҳаммаларинг ухлаб қоласизлар, биз эса осмонга учиб кетамиз. Баланд-баландларга. Ердан туриб кўролмайсан. Биз бир-биримизни кучоқлаб, эркалаб учамиз. Кейин ерга қайтамиз... У мени севади. Сен хафа бўлма...

ВАХТАНГ. Мен хафа бўлмайман, Рена.

РЕНА. Ҳавасинг ҳам келмасин... На илож! У сени яхши кўрмайди...

ВАХТАНГ. Нима қилиш керак, Рена, нима қилиш керак! У айбдор эмас!

РЕНА. Мен ҳам айбдор эмасман... У мени севади!

ВАХТАНГ. Сен ҳам айбдор эмассан, Рена.

РЕНА. Шундай бўлса, жаҳлинг чиқмасин... Биздан хафа бўлиб, жаҳлинг чиқмасин, Вахтанг!

ВАХТАНГ. Нимага энди сизлардан жаҳлим чиқар экан, Рена?..

РЕНА. Шунақа... Бўпти, мен кетдим, Вахтанг...

ВАХТАНГ. Хайр, Рена...

Рена кетади.

Эй, Худо, наҳотки жинни одамга ўзини бахтли ҳис қила олиш туйғуси берилган бўлса? Мен нима қилишим керак? Қаерга борай? Севгилимдан айрилдим, дўстларим йўқ... Худди ҳавоси сўриб олинган хонада тургандайман, ҳеч нарсанинг қизиғи йўқ. Ҳеч бўлмаса съёмка ҳам вақтида бошлана қолсайди, тезроқ тугатиб, кета қолсанг! Бошинг оққан томонга кетсанг!

Чироқ ўчади, шу заҳоти яна бутун саҳна ёришади.

ТИТЕ. Нимагадир ишим ҳеч юришмади. Қаноатланмадим. Съёмкани тўхтатдим ва бошқа кунга қолдирдим. Бу билан мен Вахтанг тақдири учун ўзимни айбдор деб ҳисоблайман.

ГУРАМ. Наҳотки, бу муҳаббат мижаросига сенинг алоқанг бўлса?

ТИТЕ. Йўқ-йўқ, бу ерда муҳаббатнинг алоқаси йўқ, гап муҳаббатда эмас. Вахтанг Помирга июлнинг охирида – баланд чўккига чиқиш учун энг қулай пайтда кетмокчи эди. У сафарга тамоман тайёр эди, аммо шу

пайтда мен уни ўзимнинг янги фильмимдаги бош қахрамон ижросига таклиф қилдим. Ўзимча тасаввур қилиб кўрсам, у худди шу роль ижроси учун туғилгандай туюлди. Бинобарин, мен янглишмагандим, синов аъло даражада ўтди, у гуруҳга киритилди, шартнома тузилди... Биз энди съёмкага жўнаб кетмоқчи бўлиб турувдик, шу маҳал бирдан театрдан сенинг пьесангни кўйишни таклиф қилиб қолишди, Гурам. Қолганини ўзинг мenden яхшироқ биласан. Мен ишга киришиб кетдим, назаримда, дунёдаги ҳамма нарсани унутгандай эдим, студиядан съёмкани уч ой орқага суришни илтимос қилдим, кейин вақт кўп бўлгани учун гуруҳ тарқалиб кетди.

Чироқ ўчади. Бир чекка ёришади. У ерда Вахтанг билан Зевза.

ЗЕВЗА. Ахир сенинг съёмканг қачон бошланади?

ВАХТАНГ. Эрта ё индин бир кунлик съёмкага чиқамиз.

ЗЕВЗА. Шунча кунлар бекор кетди. Аллақачон Помирга етиб борган бўлардик...

ВАХТАНГ. Ана, кўрдингми, бизнинг режиссёримиз келяпти. Эҳтимол, ҳозир айтади қачон бошлашимизни.

ЗЕВЗА. Анигини сўрамайсанми ундан? Агар ҳали яна чўзиладиган бўлса, ҳаммасидан кечасан, Помирга йўл оламиз, ҳали вақт бор, чўққига чиқиш мумкин.

ВАХТАНГ. Нима, ҳали кеч эмас дейсанми? Мен ишонмайман. Кўйсангчи! Мен ҳаммасини ёддан биламан.

Зевза чиқади, Тите кўринади. (Бироз тантана билан.)

Салом бердик, ҳурматли уста!

ТИТЕ. Салом, Вахтанг! Мен сени қидираётган эдим. (*Ёнма-ён ўтиради*). Биласанми, кутилмаганда оёқ остидан бир иш чиқиб қолди, ҳаммаси бирдан ўзгариб кетди. Энди фильмнинг ишини бироз тўхтатиб туришимга тўғри келяпти.

ВАХТАНГ. Шунақами? Анчага чўзиладими?

ТИТЕ. Уч ойдан ошмаса керак. Гурамнинг пьесасини тезда кўяман. Иложи борича тезлаштираман, балки уч ойга ҳам чўзилмас. Кейин фильмни суратга олишни бошлайман. Биласанми, сен ҳам спектаклда иштирок этишингни мен жудаям хохлаяпман. Менимча, сенга мос ажойиб бир роль бор.

ВАХТАНГ (*бироз парижонхотир*). Арзирмикан? Кўзим етмайди... Яхшиси, фильмдаги ролимга тайёргарлик кўриб юраман. Ҳар қалай, бош роль... Афсуски, режанинг ўзгариб қолганини менга жуда кеч айтдинг. Мен Помирга олдинроқ кетган бўлардим. Альпинист дўстларим қачондан бери кутишяпти мени.

ТИТЕ. Лекин ҳали ҳам кеч эмас-ку.

ВАХТАНГ. Йўқ, энди сал бўлса ҳам кечикдим. Баланд чўққига чиқиш учун энг қулай вақт ўтиб кетди, энди ҳаво айнийди... Майли, ҳечқиси йўқ, менинг дўстларим бақувват, чўққига чиқамиз. Ҳатто бу кизикарлироқ бўлади...

ТИТЕ. Ҳар ҳолда сен пьесани бир ўқиб чиқишингни истаяпман-да.

ВАХТАНГ. Бажонидил.

ТИТЕ. Ма, ол. Ўқиб чик, кейин фикрингни айтарсан.

Чироқ ўчади.

Яна сахна тўлалигича ёришади.

ДАВАР. У пьесани бир ўтиришдаёқ бошини кўтармай ўқиб чикди. Ўқиб чикди-ю, халоватини йўкотди. Фақат шу ҳақда гапиради, нима тўғрисида

гап кетмасин шу пьесага олиб келиб боғлайверади. Хаяжонланар, тўлқинланар, ёзувчи билан баҳслашарди. Ниҳоят, ўзи Гурам билан гаплашишга қасд қилди.

Чироқ ўчади.

Бир чекка ёришади. Гурам китоб ўқиб ўтирибди. Эшик қўнғирोगи жириглайди.

ГУРАМ (*китобдан бош кўтармай*). Кириг! Эшик очик.

Вахтанг киради.

ВАХТАНГ. Кечирасиз, халакит бермадимми?

ГУРАМ. О, Вахтанг! Сизни кўрганимдан хурсандман! Ўтириг...

ВАХТАНГ. Сиз бўлсангиз ўқиганингиз ўқиган...

ГУРАМ. Ўқийман, Вахтанг, нима ҳам қилай! Дунёда яхши китоблар шунчалик кўпки, уларни ўқиб чиқишга умринг етмайди! Инсон вафотидан кейин ҳам қанча-қанча яхши китоблар ёзилади, уларни лоқал кўриш насиб этмаслигини ўйласанг, алам қилади.

ВАХТАНГ. Ҳали “Илохий комедия”, “Дон Кихот”, “Фауст”, “Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон” яратилмаган ўша қадимги даврларда одамлар қанчалар маънавий қашшоқ бўлган эканлар, а... Шекспир трагедиялари яратилгунча-чи... Аммо мен бугун сиз билан узоқ ўтмиш ҳақида ёхуд сирли келажак ҳақида суҳбатлашмоқчи эмасман. Мен сизнинг пьесангизни ўқиб чиқдим.

ГУРАМ. Хурсандман. Хўш, у ҳақда қандай фикрдасиз? Сизнинг мулоҳазаларингиз мен учун жуда қимматли.

ВАХТАНГ. Яхши пьеса, аммо баҳсли жойлари анчагина.

ГУРАМ. Албатта! Ўзим ҳам шунга ҳаракат қилганман. Менимча, одамларда турлича фикр уйғотган, уларни лоқайд қолдирмаган, олдинга силжишга ёрдам берган асарларгина ҳаётий бўлади...

ВАХТАНГ. Нима ҳам қилардик, у ҳолда ҳеч нарса демайман. Мен айтган воқеаларни сиз бошқача ўйлагансиз... Сизнинг умуман ҳеч қанақа чўққи йўқ деган фикрингизга мутлақо қўшилмайман.

ГУРАМ. Аслида ҳаяжонланишга арзимайди. Сиз альпинизм билан қизиқишингизни яхши биламан, аммо сизга очиғини айтай, мен пьесада мутлақо тоғ чўққиларини назарда тутганим йўқ.

ВАХТАНГ. Мен ҳам шундай деб ўйлагандим. Сиз кескин ҳаётий вазиятларни назарда тутгансиз ва ихтиёрсиз равишда ўзингизни ўзингиз алдагансиз. Сизнингча, одам чўққига ундан тушиш учунгина чиқади. Сиз чўққини хонангиздан кўрасиз, чўққиларни машаққатлар билан забт этилгандаги ҳаяжон ва хурсандчилик нақадар улуғвор, тотли эканлигини тасаввур ҳам қила олмасангиз керак.

ГУРАМ. Аммо мен сира ҳам альпинистларни назарда тутганим йўқ. Пьесамдаги чўққилар жамиятида содир бўладиган кўз илғамас довонлар ва хавфли дамларнинг рамзи, холос. Уларни забт этиш одамлар учун ғоят машаққат, ҳатто қурбонлар талаб қилади. Бироқ маълум вақтлардан кейин улар мутлақо арзимас, ҳаттоки кераксиз бўлиб қолади. Ҳай, майли, рамзийликни бир чеккага кўяйлик-да, реал масала хусусида гаплашайлик. Сиз, тажрибали альпинистнинг фикрича, сизга қувонч келтирадиган кўплаб чўққиларни забт этиш бир қанча ажойиб йигитларнинг ҳалок бўлишига арзийдими? Мана шу нарсалар уларнинг ҳаётини қурбон қилишга ярайдими? Энг яхши ҳолларда уларнинг ногирон бўлиб қолишига арзийдими?

ВАХТАНГ. Ҳозир мен сизга буни тушунтириб беришга ожизман. Чунки

бу синовлар, чўққини забт этишлар кишига қанчалик қувонч бахш этишини сиз билмайсиз, тасаввур ҳам қилолмайсиз. Мен ўша чўққилардан оламга қараганимда, ишонасизми, ўзимни қандай бахтли, кучли ҳис қиламан.

ГУРАМ. Бундай туйғу ҳаммага ҳам насиб этавермайди... Эҳтимол, бундай туйғуни жамият ҳаётида иши бошидан ошиб ётган, мўъжизакор кучга эга бўлган одамлар ҳам ҳис қила олар. Улар озчиликни ташкил қиладилар... Аммо ўша туйғуни ҳис қиладиганлар чинакам қимматга эгамикан? Ҳар қалай, бу индивидуализмга яқин бир нарса... Бу бизнинг фалсафамизга тўғри келмайди...

ВАХТАНГ. Илгари сиз бошқача фикр юритардингиз. Сиз шоир эдингиз, сизнинг шеърларингиз, ҳа, сизнинг шеърларингиз менинг қалбимда чўққиларга интилиш туйғусини жўш урдирган эди...

ГУРАМ. Эҳтимол, аммо... Энди мен шеър ёзмайман... Шундай юксак ҳақиқат бор: ҳаётда ҳеч нарса боқий эмас. Одамлар ҳам, уларнинг яшаш тарзи ҳам... Менинг пьесам – кекса одамнинг ўйлари, унинг умидсизланиши, сўнаётган умидлари. Аслида сиз уни ўқимасангиз яхшироқ бўларди. Айниқса, чўққига кўтарилиш олдидан. Ўз моҳиятига кўра бу жасорат, жасоратга тайёргарлик кўраётган одам шубҳа тўрига илинмаслиги керак...

ВАХТАНГ. Эҳтимол, сиз ҳақдирсиз, балки турли шубҳалар мени қийнаётгандир. Лекин мен уни енгаман, яна бир юксак чўққини забт этаман, бундан фақат битта мақсадим бор: ўзимни ўзим ишонтиришим, аввало, ўзимга ўзим исбот қилишим керак. Лекин сизга ўхшаган сершубҳаларга, ҳурматли Гурам, шуни айтаманки, фақат юксак чўққиларни эгаллашгина инсоният ҳаётини, кишилиқ тарихини безайди. Чўққиларни забт этиш қувончи дунёдаги ҳамма қувончлардан кўра устунроқ, юксакроқдир!

ИККИНЧИ ҚИСМ

Ўша зина. Ўша одамлар. Бесик билан Нина тиллапояда ўтирганча ниманидир ўқимоқда.

ТИТЕ (*Бесикнинг берилиб ўқиётганини сезиб*). Нима ўқияпсан. Бесик?

БЕСИК. “Зилзила”даги ўз ролимни-да.

ТИТЕ. Шунақами?! (*Ўгирилиб қарайди.*) Сен нима ўқияпсан, Нина?

НИНА. Гурамнинг пьесасини. Ер қимирлаган пайтда у менинг кўлимда эди.

ТИТЕ. Тушунарли! (*Бироз жим қолади*). Менга қара, Гурам, менда ажойиб бир идея бор!

ГУРАМ. Хўш? Яна нима?

ТИТЕ. Барибир, ҳали-бери уйимизга қайтиб киролмаймиз. Вақтни ўтказиш керак, ундан кўра фойдали иш қилайлик... ҳам зерикмаймиз...

ГУРАМ. Масалан?

ТИТЕ. Репетиция қиламиз. Асосий ижрочилар шу ерда, улар қачондан бери сени репетицияга таклиф қилиш орзусида эдилар. Менимча, сенга ҳам фойдали бўлади.

ГУРАМ. Албатта-да! Қачондан бери сендан илтимос қиламан-ку шуни. Чала ишлар, нималар қилиш кераклиги, қаерини тузатиш лозимлиги репетиция жараёнида аниқ кўзга ташланади. Мен хурсанд бўлардим.

ТИТЕ. Ажойиб идея! (*Қарсак чалади*). Жаноби актёрлар, яқинроқ

келишларингизни илтимос қиламан! (*Артистлар унинг атрофига тўпланишади*). Менимча, биз Гурам билан ёмон нарсани ўйламадик, бу узоқ вақтни зерикарсиз ўтказиш чорасини кўришимиз керак эди. Шу муддатда “Зилзила” пьесасини репетиция қилиб ўтирсак қалай бўлади? Сизлар нима дейсизлар шунга?

ОВОЗЛАР. Нима ҳам дердик!

– Ақлли иш! Вақтни бекор ўтказгандан кўра...

– Ишлаймиз!

– Ажойиб!

ТИТЕ. Менимча, ҳамма ўзининг ролини ёддан билади?

РАТИ. Кимники сўзи оз бўлса, албатта, у билади ёддан.

ТИТЕ. Ваҳима қиладиган жойи йўқ! Менда пьесанинг тўлиқ варианты бор. Нинада ҳам, Бесикда ҳам бор экан. Этади шу. Энг муҳими, репетицияда муаллифнинг ўзи иштирок этади. У бизга катта ёрдам бериши мумкин.

БЕСИК. Аммо баъзи ижрочилар йўқ...

ТИТЕ. Уларнинг ролини Гурам билан мен ижро этамиз. Давар билан Павле ҳам ёрдам бериши мумкин. Оммавий сахналарни ҳаммамиз биргаликда ижро этамиз. Баъзи нарсалар, албатта, шартли равишда бўлади... Келишдикми? Демак, бошласак бўлади.

ҲАММА. Бошладик, бошладик!

ТИТЕ (*қўлғезмани ўқийди*). “Сахнада бир-бирига осилиб турган тоғ чўккилари билан ўралган тартибсиз қурилган уйлар”. Менга қара, Леван, эшитаяпсанми? Тасаввур қилгин-а? Бу ҳақда сен билан гаплашганмиз. Сахна лойиҳаси Шатилини эсга солсин. Сен Шатилида бўлгансан, чоғи?

ЛЕВАН. Шатилида ҳам, Доғистонда ҳам, Чечен-ингуш овулларида ҳам бўлганман...

ТИТЕ. Баракалла. Бошқа нарсанинг кераги йўқ. Тоғ чўккиларидаги бир-бирини сиқиб, бир-бирининг устидан осилиб турган уйларни кўрганмисан? Биласанми, бир уйнинг томи унинг юқорисидаги уй учун ховли вазифасини ўтайди. Жуда бетартиб. Шундай тасаввур қолдирсинки, у ерда жуда кўп одам бир жойга тўпланиб яшайди. Ер қимирлаши билан улар – эркалар ва аёллар, болалар ва кексалар – ини бузилган аридек, бақириб-чақириб ташқарига отилади. Демак, бундай! Дикқат! Ер силкинди... Бошладик! Сизлар зинадан югуринглар. Уйлар ағанаяпти, устларингга тошлар кулаб тушяпти. Вайроналар остидан инграшлар, кичкириклар эшитилади... Қани! Қани! Қани!

ҲАММА. Ёрдам беринглар! Ёрдам беринглар! Қутқаринглар! Сув! Ёрдамга!

БЕСИК (*Ратига*). Ҳозир бажарасан, акс ҳолда мутлақо керак эмас! Бир дақиқани ҳам бекор кетказмаслик керак! Қаҳр ва ҳаяжоннинг чегараси йўқ, бу машъалани иложи борича кучлироқ пуфлаб ёндириш керак. Оёққа турганларни тўппа-тўғри шоҳ саройига бошлаб бориш керак!

РАТИ. Бир соат занг чалдим. Халқ оёққа турди, улар йўлда учрайдиган хар қандай тўсиқни енгиб ўтишга тайёр! Уларни олдинга бошлаймиз!

БЕСИК. Одамлар! Қулоқ солинг, одамлар! (*Зинадан юқорига югуриб чиқади*).

Атрофга халойиқ – шу уйда яшовчилар тўпланишади. Вайрона тагида қолганларни тортиб олишга ёрдам беришади.

Қачонгача чидашимиз мумкин, одамлар?! Кучли зилзиладан бери ҳали орадан икки йил ҳам ўтгани йўқ, не-не азоблар билан тикланган уйлари-миз яна кулаб тушяпти, бизни босиб қоляпти.

ОДАМЛАР ОҚИМИДАН ОВОЗЛАР. Ох, болаларим!

– Сизлар билан бирга ўла қолсам бўлмасмиди!

– Бундай ҳаётдан тўйдим!

БЕСИК. Биз ҳалок бўламиз! Бизни йўқ қилишади-ю, биз индамаймиз! Нега? Қачонгача?!

ОВОЗЛАР. Қанча чидаш мумкин?

– Қаердан мадад кутиш мумкин?!

БЕСИК. Мен қачонлардан бери сизларни гуллаб-яшнаган мамлакатга чорлайман! Тоғ ортида у, у ерда на зилзила, на сув тошқини бор.

ОВОЗЛАР. Қани, қаерда ўша мамлакат?

– Бундай яшашга бошқа тоқатимиз йўқ!

– Қаер ўнғайроқ бўлса, ўша ёққа кетишга тайёрмиз!

БЕСИК. Бу ерда қолиш мумкин эмас. Бу ернинг тупроғи одамзод яшаш учун мўлжалланмаган. Ҳар йил бир офат: ё сув тошқини, ё зилзила. Гуллаб-яшнаган ўлка йўлини мен биламан, ўзим бошлаб бораман у ерга сизларни. У мамлакатда бир йилда икки марта ҳосил олинади. Серҳосил ерларни бўлиб оламиз, ҳаммамиз биргаликда ишлаймиз, буғдой экамиз, узум етиштирамиз. Ҳеч қандай ваҳимаю даҳшатларсиз, бой-бадавлат яшаймиз!

ОВОЗЛАР. Биз бахтли бўламиз!

– Йўлга чиқишга тайёрмиз!

БЕСИК. Бу йўл тўғри, унчалик узоқ ҳам эмас, аммо шуниси ёмонки, шоҳ ва унинг малайлари йўлимизни катта тўсиқлар билан бекитиб ташлаган.

ОВОЗЛАР. Йўқолсин шоҳ!

– Шоҳга ўлим!

БЕСИК. Улар одамлар суягидан барпо этилган саройларда яшашади. Бу саройларни уларга биз куриб берганмиз, шундай мустаҳкамки, ҳеч қанақа зилзила зарар етказолмайди, ўзимиз бўлсак, оч-яланғочмиз, қийноқдамиз, харобалар остида яшаймиз.

ОВОЗЛАР. Йўқолсин шоҳ!

– Саройларга ўт қўямиз!

БЕСИК. Сизнинг азобларингиз уларни заррача ҳам ташвишга солмайди, уларга сизнинг кучингиз, ишчи қўлларингиз керак, улар ҳар қанақа йўл билан бўлмасин, сизларга яшнаган ўлкага чиқиб кетиш учун имкон бермайди. Биз уларнинг ҳукмидан озод бўлишимиз керак. Бунинг учун саройларни эгаллаш, шоҳни, вазирларни ўлдириш, уларнинг бойлигини тенг бўлиб олиб, бизни бахт-саодат кутаётган ўша яшнаган ўлкага тезроқ кетишимиз керак.

ОВОЗЛАР. Золимларга ўлим!

– Бизга раҳми келмаганларга шафқат қилмаймиз!

БЕСИК. Қўлларингизга қурол олинглар-да, менинг ортимдан юринлар! Машъала ёқинлар! Саройларга ўт қўямиз!

ОВОЗЛАР. Шоҳга, унинг малайларига ўлим!

– Бизнинг душманларимизга, бизга азоб берувчиларга ўлим!

Машъалалар ёқилади, кетмон, занжир, белкурак билан қуролланган халойиқ олдинга интилади.

ТИТЕ. Эътибор бер, Леван! Кейинги саҳналарда қўзғолон бошлиқлари бошқалардан ажралиб туриши керак! Уларни қандай кийинтириш лозимлигини ўйлаб кўр. Бошлиқларнинг ҳатто бош кийимлари ҳам диққатни тортадиган бўлиши зарур. Балки ўтқир учли шлемлар кийгизиш керакдир?

ЛЕВАН. Ўйлаб кўраман, Тите. Қадимги ашёлардан бирон нарса қидириб топаман...

ТИТЕ. Бу оломонни бир тасаввур қилиб кўр-а? Қуролсиз, ялангоёк, оч халқ вакиллари. Улар саройни забт этиш учун ҳужум қилмоқда, кўлида кетмон, калтак – хуллас, дуч келган нарсани кўтариб чопаверган. *(Кўлэзгани ўқийди)*. “Саҳна орқасидан ур-йиқит, калтаклаш шовқини эшитилади. Саҳнадан сарой қоровуллари югуриб ўтишади, улар кўзғолончиларни таъқиб қилиб юришибди”.

Бесик кўринади. Унинг ортидан “кўзғолончилар гуруҳи” югуриб келади.

БЕСИК. Шох билан маликага, бутун олий табакага, айниқса, эҳтиёт бўлинглар. Шохнинг жамики уруғ-аймоғини, яқинларини қалъага қаманглар. Ҳамманг саройдан чиқ-да, ўт қўй, токи улар суяк-суякларигача ёниб адо бўлсин. Бош жиноятчилар майдонга олиб чиқиб осилсин! Бирон тирик жон қолмасин! Ҳеч қандай раҳм-шафқат қилинмасин! Мутлақо аялмасин!

РАТИ. Болаларни, кексаларни нима қилайлик?

БЕСИК. Ёшу кекса – барчасига ўлим! Душманга зиғирча ҳам шафқат йўқ! Кимки душманга раҳм қилса ўша жойда қатл этилади! Ҳамма эшитсин буни! Бошқалар учун ўзи қурбон бўлади!

ТИТЕ *(ўқийди)*. “Нато киради...” Натони ким ўйнайди?

НИНА. Мен, Тите.

ТИТЕ. Хўш, марҳамат. Кир... Фақат жонлироқ, ҳаёттироқ! Эшитдингми, ҳаёттироқ чиқсин! Сен кўзғолондан руҳланган аёлсан! Ҳаяжон кучли бўлиши керак сенда! Ҳар бир сўзингдан, ҳар бир ҳаракатингдан ҳаяжонланаётганинг сезилиб турсин.

БЕСИК. Нато! Сенмисан! Мен сени топдим? Тирикмисан?! Қандай ажойиб, қандай бахт! *(Уни қучоқлаб олади)*. Амалга ошдимми? Биз ғалаба қилдик! Золимлар ағдарилди, халқ шод-хуррам!

НАТО (НИНА). Мен хотин-қизлар отрядини бошқараман. Биз саройга қилинган ҳужумда иштирок этдик. Кўзғолончилар орқасидан бориб, ярадорларга ёрдам бердик, ярасини боғладик.

БЕСИК. Мен сенинг бу қадар жасурлигингни билмас эканман! Мен доимо Нато яхши парваришда ўсган, ундан халқ бахти учун бирон-бир жасорат кутиш қийин, деб ўйлардим.

НАТО (НИНА). Кураш алангаси менинг юрагимга ҳам чўғ ташлади. Аммо сен кўзғолон етакчиси бўлмаганингда мен бу жангда иштирок этмасдим. Сизнинг сафингизга мени муҳаббат олиб келди.

БЕСИК. Раҳмат, сенга, Нато. Бироқ шуни эсингдан чиқарма, халқ бахтли бўлмагунча биз ҳам бахтли бўлолмаймиз. Бизнинг бахтимиз – умумхалқ бахтининг кичик бир қисми. Ана шу бахт одамларни яшнаган ўлкада кутяпти. Биз уларни ўша жойга бошлаб боришимиз керак.

НАТО (НИНА). Биз уларни, албатта, бошлаб борамиз, Бесик! Мен хашиша сен билан бирга бўламан.

Ўтишади.

БЕСИК *(ундан узоқлашиб)*. Жанг ҳали тугагани йўқ, мен жангда бўлишим керак! *(Чопиб кетади)*.

ТИТЕ *(ўқийди)*. “Ҳовлиққанча, кичқириб Кетеван кириб келади”. Сен чиқасан, Сесиль!

КЕТЕВАН (СЕСИЛЬ). Ниҳоят, сени топдим, Нато! Худога шукур, сени топдим! Ялинаман, бир иложини қил! Шалвани қутқар!

НАТО (НИНА). Унга нима бўлди?

КЕТЕВАН (СЕСИЛЬ). Шалва қўлга тушди. Уни осишмоқчи.

НАТО (НИНА). Агар у халққа қарши курашган бўлса, албатта, осишади.

КЕТЕВАН (СЕСИЛЬ). Нима дединг?! Эсингни йиғ, Нато!

НАТО (НИНА). Уни қўзғолончилар суди суд қилади. Агар уларга қарши курашган бўлса, демак, у – халқ душмани. Халқ уни жазолайди.

КЕТЕВАН (СЕСИЛЬ). Сен бунга йўл қўясанми, Нато?! Ахир икковинг ҳам битта кўкракдан – менинг кўкрагимдан сут эмгансан-ку!

НАТО (НИНА). У шохнинг ёнини олиб жанг қилди.

КЕТЕВАН (СЕСИЛЬ). У сенга ака қатори якин эди-ку!

НАТО (НИНА). Мен уни ўз акамдай севар эдим, аммо халққа бўлган севги барча севгилардан кўра устунроқ!

КЕТЕВАН (СЕСИЛЬ). Нима, сен уни ўлдиришларига розимисан?!

НАТО (НИНА). У бизнинг душманимизга айланиб, ўзини ўзи ўлимга маҳкум этди.

КЕТЕВАН (СЕСИЛЬ). Унга раҳминг келсин, Нато! Фақатгина сен уни сақлаб қолишинг мумкин! Бесикдан илтимос қил! Ахир улар болаликдан ўртоқ эди-ку!

НАТО (НИНА). Дўст бўлишган эди... Ҳозир эса – ашаддий душман!

КЕТЕВАН (СЕСИЛЬ). Аммо сен... сен... Бирга ўсдиларинг... Сен уни сақлаб қолишинг мумкин. У ўлимга маҳкум этилган, сен бўлсанг унга ёрдам бергинг келмайди.

НАТО (НИНА). Мен бор гапни айтдим!

КЕТЕВАН (СЕСИЛЬ). Шалвани осишадию, сен томоша қилиб ўтирасанми?!

НАТО (НИНА). Агар у шу жазога лойиқ бўлса... Мен қўзғолончиларни тўхтатолмайман. Унинг учун Бесикдан илтимос қилолмайман.

КЕТЕВАН (СЕСИЛЬ). Бу сенинг охирги сўзингми?

НАТО (НИНА). Халқ бахти учун курашиш қурбонсиз бўлмайди!

КЕТЕВАН (СЕСИЛЬ). Лаънат сенга, мальун! Сенга берган оқ сутим заҳар бўлсин!.. Тирноққа зор бўлиб ўт, томиринг қурисин! Жувонмарг бўлаётган менинг ўғлим каби сенга ҳам бу дунёнинг нурлари, яхшиликлари, қувончлари насиб этмасин! Барча ҳаракатларинг самараси, илоё, сароб бўлиб чиқсин! Сен ҳам, ўша Бесикинг ҳам болалари роҳатини кўрмасин!..

НАТО (НИНА). Мен гапларингни эшитмаяпман' Истаганингча бақиравер! Сенинг қарғишларинг бир пул! (*Кетади*).

КЕТЕВАН (СЕСИЛЬ). Ҳозирдан бошлаб бир умр лаънат сенга, мальун, ярамас!

ТИТЕ (*қарсак чалади*). Яхши! Шу ерда биринчи кўриниш тугайди. Бир неча дақиқа сахнада чирок ўчади. Воқеа яна олдинги жойда давом этади. Бесик ва унинг сафдошлари чиқади. Марҳамат!

РАТИ. Ҳаммасини осдик! Шох билан малика “олдин бизни ўлдиришлар, болаларимизнинг ўлимини кўрмайлик”, деб ялинишди. Аммо биз уларга кулоқ солмадик.

БЕСЕК. Сизлар чинакам қаттиққўллик кўрсатдинглар!

РАТИ. Кичик маликани ота-онаси кўзи олдида осдик. Малика ҳушидан кетиб қолди, кейин уни осадиган жойга судраб олиб боришга тўғри келди.

БЕСИК. Қалъага бекиниб олганлар-чи?

РАТИ. Уларни ўша жойдаёқ уриб ўлдирдик.

БЕСИК. Асосий айбдорлар-чи?

РАТИ. Улар майдонга олиб чиқиб осилди.

БЕСИК. Шалва-чи? Шалва нима бўлди?

РАТИ. У ҳаммадан кўпроқ тўполон қилди. Мен унга, Шалва, сенга охирги марта айтаяпман, қайт бу йўлдан, гуноҳингни тан ол, Бесикдан кечирим сўра, дедим.

БЕСИК. У нима деди?

РАТИ. Уми? У менинг юзимга туфлади-да, бутун майдонни бошига кўтариб бақирди: “Бесик – босмачиларнинг бошлиғи. Улар ўз мамлакатини ҳалок қилади! Ундан кечирим сўраш мен учун ўлим!”

БЕСИК. У ҳамиша шунақа ўжар.

РАТИ. Йигитлар ундан бошқа гап ололмадилар.

БЕСИК. Ўзидан кўрсин. Нима ҳам қилардик.

НАТО (НИНА). Уни эсингдан чиқар, Бесик. У сенинг афсус чекишингга арзимаёди. Сен жудаям чарчагансан, уч кундан бери кўз юммайсан. Қанча куч йўқотдинг. Бироз ётиб, дамингни ол. Ухлашга ҳаракат қил. Мен чодирда сенга жой солиб қўйдим.

БЕСИК. Алла айтиб бер менга, НАТО!...

Нато (Нина) алла айтади. Улар бир-бирини қучоқлаганча чиқиб кетади. Қўлтиқтаёгини ўқталиб Павле олдинга чиқади.

ПАВЛЕ. Тўхтатинглар! Илтимос қиламан! Бир дақиқа тўхтанглар!

ТИТЕ. Нима бўлди? Нима гап ўзи?

ПАВЛЕ. Муаллифга менинг эътирозим бор.

ГУРАМ. Қулоғим сизда.

ПАВЛЕ. Аввало шуни чуқур қайғу билан таъкидламоқчиманки, сизнинг пьесангизда бугунги замонга шаъма қилинганга ўхшайди.

ГУРАМ. Нималар деяпсиз? Мен мутлақо бунга ўйлаганим йўк...

ПАВЛЕ. Ҳамма гап шунда-да! Яхшилаб ўйлаб кўриш керак эди, ҳурматли драматург! Айниқса, фактларни таҳлил қилаётганда. Ҳар бир киши ўзи ўйлаган, тасаввур қилган нарсасини ёзишга ҳаққи бор, аммо ҳақиқатни, воқеликни бузиб кўрсатмаслик керак.

ГУРАМ. Сиз нимани назарда тутаяпсиз?

ПАВЛЕ. Сабр қилинг. Фикримни айтиб олишга халақит берманг. Сиз менинг ҳаётимдаги фактларни олибсиз.

ГУРАМ. Нималар деяпсиз, ахир?

ПАВЛЕ. Ахборотингиз учун ҳаммаси худди ана шундай бўлган эди, айни вақтда жудаям унақа эмас. Кўзғолондан кейин биз турли лагерларга тушиб қолдик. Мен масъулиятли бир участка учун жавобгар эдим... Ҳа, кўзғолонга қарши чиққан дўстимнинг ҳаётини сақлаб қолишим мумкин эди. Лекин у бу ҳақда менга илтимос қилмади, натижада мен ҳам уни ҳимоя қилмадим. Унинг отилиши ҳақидаги буйруққа имзо чекдим, аммо бу ишни сизнинг қаҳрамонингиз каби осонгина бажарганим йўк. Мен учун бу жуда қийин, оғир қадам эди. Бу воқеа менинг қалбимни қаттиқ эзарди. Сиз асарингизда дўстимнинг ҳаёти, болаликдан бирга ўсган ўртоғимнинг ҳаёти мен учун оддийгина хас-хашакчалик қадрга эга эмас, деб тасвирлагансиз. Шу инсофданми?..

НАТО (НИНА). Менга эса, ҳурматли драматург, яна ҳам аёвсизроқ ёндашгансиз. Сизнинг хоҳишингиз билан мен ўзимнинг сўт эмишган акамнинг ўлими ҳақида ўта совуққон, қотилларча лоқайдлик билан гапирман... Онамнинг юраги юрак эмас, гўё тош. У тирик аёлдан кўра барча инсоний туйғулардан маҳрум роботга ўхшайди...

ГУРАМ. Ҳеч нарсаси тушунмаяпман! Бу ерда сизнинг онангизнинг нима алоқаси бор?

НИНА. Нима алоқаси борлигини жуда яхши биласиз. Қайтариб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Сиз бу эпизодни бизнинг оиламиз ҳаётидан олгансиз. Ҳатто исмларини ҳам ўзгартирмагансиз. Отамнинг дўстининг исми ҳам Шалва бўлган...

ГУРАМ. Онт ичаман, бу шунчаки тасодифий ўхшашлик. Ҳозирок ўзгартираман уни.

ПАВЛЕ. Ҳаммаси тасодифий ўхшашлик экан-да! Бизнинг оиламиз ҳаётидаги фактлардан фойдаланасизу яна ҳеч ким англамайди, деб ўйлайсизми? Ҳамма – кимки, бизнинг оиламизни билса...

ГУРАМ. Онт ичаман, бу хаёлимга ҳам келган эмас! Мутлақо сизнинг оилангизни назарда тутмаганман! Сизнинг оилангизнинг, ўзингизнинг ҳаётингиздан мутлақо беҳабарман! Ишонинг! Бордию, менинг қаҳрамоним билан ҳаётингизда қандайдир яқинлик, ўхшашлик кўрсангиз, бу – менинг айбим эмас! Шунчаки ўхшаш вазиятлардан бири, холос. Ҳамиша, ҳар қандай кўзғолонларда бир-бирига яқин одамлар баррикаданинг турли томонларига ўтиб қолишган.... Турли томонларига... Мана шу ҳолатда содир бўладиган трагедиялар, табиийки, бир-бирига жуда ўхшайди... Шунинг учун бу ерда сизнинг мутлақо дахлингиз йўқ...

ТИТЕ. Адибимиз чинакам ҳақиқатни айтаяпти. Одатдаги драматик вазият – ўзаро душман бўлган лагерларга тушиб қолган дўстларнинг муносабати акс эттирилган, холос. Муаллиф ҳеч қандай кинояни назарда тутмаган. Бу кўзғолон бизнинг эрамиздан олдин содир бўлган... Бу кўзғолон билан бизнинг давр ўртасида қандай ўхшашлик бўлиши мумкин?! Мен бундай нарса ҳақида ўйлашнинг ўзи ортикча, деб биламан.

НИНА. Шундай ҳам дейлик, майли. Ўхшашлик ёки киноя ҳақида гапирмай қўя қолайлик. Лекин кўзғолон етакчилари, хотин-қизлар образларига эътибор беринг. Улар жамики меҳрдан, инсоний туйғулардан маҳрум... Қалб ва қиёфадан жудо бўлган қандайдир жонсиз суратга айланиб қолган...

ТИТЕ. Мана бу ҳақда муаллиф билан баҳслашиш мумкин.

ГУРАМ. Бу ҳақда ҳам баҳслашишга ўрин йўқ! Бундай кескин курашларда кўзғолон бошлиқлари беихтиёр фанатизмга берилиб кетганлар. Хотин-қизлар эса бундай пайтда эркаклардан кучсиз, ожиз эмасликларини кўрсатиш, исботлаш учун ҳаракат қилганлар. Бу уларни ниҳоятда қаттиққўл бўлишга мажбур қилган.

ТИТЕ. Баҳсни тугатайлик. Репетицияни давом эттирайлик. Навбатдаги кўринишда Бесикнинг даъватига кўра одамлар ўз юртини ташлаб, яшнаган ўлкага йўл оладилар. Улар узун, эгри-бугри тоғ йўли орқали тепага кўтариладилар. Бугунги шароитда биз зинапоядан фойдаланамиз. Аммо спектаклда, Леван, бу кўриниш олдингиларидан мутлақо фарқ қиладиган декорация талаб қилади.

ЛЕВАН. Мен уни, назаримда, тасаввур қиляпман: эгри-бугри, жуда хавфли тоғ йўли. Чўққилар. Гўё одамзод унга сира ҳам чиқолмайди, унинг охири йўқдай.

ТИТЕ. Эҳтимол... Эҳтимол...

ЛЕВАН. У тобора юқорига кўтарилиб борса-да, тораймайди, аксинча, кенгайиб боради.

ТИТЕ. Бу ерда муаллиф назарда тутган қандайдир маъно бор...

ЛЕВАН. Икки томонда ҳам тубсиз дара.

ТИТЕ. Сизиф қаердан келади?

ЛЕВАН. Ана шу тубсиз дарадан. У қояларга тирмашиб, тепаликка

чиқиши керак, кейин яна ўзи қулатган тошлар ортидан пастга тушиши лозим.

ТИТЕ (*Гурамга*). Мана шу ерда эртақнинг реал воқелик билан тенглаштирилишини таъминлайдиган нимадир ўйлаб топиш зарур. Сизиф – афсонавий персонаж, Худога хиёнат қилгани учун жазоланган уни. У шундай ҳаётга маҳкум этилганки, тоғ чўққисига жуда катта тошни тўхтамай олиб чиқиши ва шу заҳоти уни пастга, энг қуйига итариб юбориши керак. Ана шу ҳаракатни тинимсиз такрорлаши зарур. Сизиф тепага чиқиб, пастга тушиб, бекордан-бекорга куч сарфлайди, қора терга ботади. Сизнинг қахрамонларингиз – яшнаган ўлкага йул олганлар – жуда оддий одамлар. Афсонавий Сизиф билан уларнинг реал дунёси ўртасида қандай ўхшашлик кўрасиз?

ГУРАМ. Сизиф – инсон кучининг маънисиз сарфланишининг рамзидир. Маълумки, уни ҳаётнинг бемаънилигини кашф қилган қадимги юнонлар ўйлаб топишган. Ҳаётнинг маъно ва мақсади бўлиб кўринган барча нарсалардан ҳафсаласи пир бўлади. Сизифнинг ғояси, менимча, барча буюкларни, жамики ижодкорларни хижолат қилади. Бутун умр курашни, меҳнатни севган ҳақиқий ижодкорнинг шубҳа ва жасорати бу хижолатни енгиб ўтади. Машаққатли йўл билан яшнаган ўлкага бораётган бизнинг қахрамонларимиз ҳам Сизиф образидан фарқ қилади. Йўқ, йўқ, ҳаммаси ҳам эмас. Фақат юрагида шубҳа уйғонганларигина ажралиб туради. Дастлаб воқеани нариги дунёда кечадиган қилиб тасвирлаш ҳақида ўйлаган эдим. Қўзғолончилар дўзахнинг дарвозасини бузиб, жаннатга кириб боришлари керак эди. Аммо мен мистикани унча ёқтирмайман, шунинг учун воқеани реал ҳаётга кўчирдим. Мана, воқеа бизнинг гуноҳкор еримизда ўтади.

ТИТЕ. Сен янглишмагансан. Актёрларни ҳам, томошабинларни ҳам ҳаётий воқеа кўпроқ қизиқтиради. Сизиф атиги бир неча сўз айтади, аммо бу ролнинг аҳамияти жуда катта. У пьеса қахрамонлари барча хатти-ҳаракатларининг ичида бўлади... Сизиф ролини кимга топширган эдик?

БЕСИК. Ёш студиячига. У бу ерда йўқ, бошқа уйда яшайди.

ТИТЕ. Биламан, биламан. Сен бизга ёрдам берасан, Леван. Келмай қолган актёрнинг йўқлигини билдирмайсан. Матн катта эмас, ёдлаб оласан. Тош ўрнига Сесилнинг портретини кўтариб ол. Тушунарлими... Дикқат! Бошладик. (*Кўлёмани ўқийди*). “Саҳнада яшнаган ўлкага бораётган одамлар билан тўла қоядаги лагерь. Ҳув нарида қўйлар ўтлаб юрибди. Йўловчиларнинг баъзилари балиқ тутадиган тўрдан дарра ясамоқда. Ҳамма ўз иши билан банд. Лагерьнинг ўртасида Бесик ва унинг сафдошлари”.

БЕСИК. Биз шоҳлар ва катта ер эгалари ҳокимиятини ағдариб ташладик. Халқимиз озодлик ва бахтга эришди. Асрлар давомида бир ҳовуч оқсуякларнинг ихтиёрида бўлган бойликлар адолат билан камбағалларга бўлиб берилди. Одамлар қаддини ростлади, эркин нафас олмақда. Энди орамизда эзувчи ҳам, эзилувчи ҳам йўқ. Бизнинг қонунимиз, озод, меҳнаткаш халқнинг қонуни – ана шундай. Бу биз учун ҳамма нарсадан кўра устунроқ! Одамлар бизнинг ортимиздан дадил келмоқдалар, биз тўғри йўлдан кетаётганимизга улар ишонадилар! Биз яшнаган ўлкага албатта етиб борамиз, у ерда инсониятнинг бахт ҳақидаги асрий орзуси рўёбга чиқади.

РАТИ. Ҳа, халқ биз билан, биз тарафда. Аммо душман сира тинчимайди, улар ҳар хил, янгича фитналар билан бизга дўқ-пўписа қилади. Буни сира унутмаслигимиз керак.

БЕСИК. Фитначилар йўқ қилинди! Энди ҳеч ким бизнинг йўлимизни тўсолмайди!

РАТИ. Уларнинг вазифаси – одамларни йўлдан уриш. Фитначилар соф қалбли одамлар юрагига шубҳа ва ишончсизлик уруғини сепади.

НАТО (НИНА). Машаққатли йўлда ҳар қандай оғирлик, қийинчилик бўлиши мумкин. Душманларимиз бизга қарши курашишнинг турли воситаларидан фойдаланади. Улар одамларга биз яшнаган ўлкага бораётганимиз ёлғон, деб иғво қилади.

ТИТЕ. Шу ерда гапга шубҳаланувчилардан бири қўшилади. Бирок бу ролнинг ижрочиси ҳам ҳозир йўқ. Балки сен ёрдам берарсан, Гурам? Ишонаманки, сўзларингни ёддан биласан.

ГУРАМ. Ҳар қалай, билсам керак.. (“Лагерга” кириб боради. “Дара”га қарайди. “Ток”қа тирмашиб чиқиб бораётган Сизифни кўради.) Эй, ким у?

СИЗИФ (ЛЕВАН). Мен – Сизифман.

ШУБҲАЛАНУВЧИ (ГУРАМ). Тошни қаерга олиб боряпсан?

СИЗИФ (ЛЕВАН). Мен уни энг баланд чўққига олиб чиқишим керак.

ШУБҲАЛАНУВЧИ (ГУРАМ). Нима учун?

СИЗИФ (ЛЕВАН). Пастга ташлаб юбориш ва унинг орқасидан яна тушиш учун.

ШУБҲАЛАНУВЧИ (ГУРАМ). Агар тош яна пастга итариб юбориладиган бўлса, шунча меҳнат сарфлаб тепага олиб чиқишнинг нима кераги бор?

СИЗИФ (ЛЕВАН). Чўққини ундан яна қайтиб тушиш учун забт этилади – ҳаётимизнинг бош ғояси ана шундан иборат. Бошқача айтганда, қайтиб тушмайдиган баландлик йўқ.

ШУБҲАЛАНУВЧИ (ГУРАМ). Демак, биз ҳам қайтиб тушишимиз керак экан-да?

СИЗИФ (ЛЕВАН). Бўлмасам-чи?! Йўл тоғнинг тепасида тўхтайтиди, орқага қайтиб тушишдан бошқа йўл йўқ.

ШУБҲАЛАНУВЧИ (ГУРАМ). Эшитяпсизми, одамлар?! У нима деганини эшитдингларми?! Биз чўққини не-не азоб-уқубатлар билан забт этамизу дарҳол қайтиб тушишимиз керак эмиш. Бошқа йўл йўқ экан. Эшитяпсизми, одамлар?

РАТИ. Ана у! Эшитдингми, бошлиқ? Шубҳа уруғини ана шундай сепади, ишончни ана шундай йўкотади!

БЕСИК. Кўрқоқ ва ишончсиз бу одамни дарҳол тутинглар! У бизга ҳалақит беради! У бизга душман!

Шубҳаланувчини ўраб олишади, кейин қўлини боғлайди.

ШУБҲАЛАНУВЧИ (ГУРАМ). Нима, сизлар Сизифнинг гапларини эшитмадингларми? Ростдан ҳам унинг овозини эшитмадингларми? Нима, одамлар қар бўлишини, улар ҳақиқатни эшитишини истамайсизларми?! Сизлар биргина мени қўлга олдинглар, аммо Сизифнинг гапини ҳамма эшитди! Ҳаммани ушланглар, қўлини боғланглар бўлмаса! Аммо ҳақиқатни қўлга туширолмайсизлар, уни занжирбанд қилолмайсизлар, халқ барибир уни тушуниб етади, англайди.

БЕСИК. Учир овозингни! Олиб чиқинг уни! Бундайларга раҳм қилиш – халққа хиёнат демакдир. Халқ душманларига ўлим!

ТИТЕ (*ремаркани ўқийди*). “Шу маҳал қаердандир узокдан отилган ўқ Бесикнинг кўкрагига тегади”.

БЕСИК (*кўкрагини ушлайди*). Э Худо! Мени отишди! Ўлдиришди мени!

НАТО (НИНА) (*унга ташланади*). Бесик! Ёрдам беринглар! Табиблар қани?!

РАТИ. Табибни келтиринг! Зудлик билан! Ҳамма йўллар тўсилсин. Бу фитна! Даралардан келадиган барча йўллар бекитилсин! Шубҳа туғдирадиган ҳамма чодирлар ёндирилсин!

БЕСИК. Алвидо, дўстларим! Мен ғалабага ишонч билан кўз юмаман... Олға! Бизнинг йўлимиз – энг тўғри, нурафшон йўл. У яшнаган ўлкага олиб боради! Мени ўйламанглар, йиғламанглар ҳам... Мени баланд кўтариб ҳалиги кўшиқни... шох саройига бостириб борганимизда айтган кўшиғимизни айтинглар!..

Кўкрагидан “қон оқаётган” Бесикни бир неча қўл баланд кўтаради. Кўшиқ янграйди.

ТИТЕ. Яхши, яхши! Кўшиқни жиддий ўрганишимиз, машқ қилишимиз керак. Бу кўриниш ана шундай тугайди. Кейинги сахна ҳам тоғда, аммо йўлнинг бошқа қисмида давом этади. Бу ерда иккита янги персонаж бор. Уларни сафарнинг Биринчи ва Иккинчи иштирокчиси, деб атаймиз. Иккинчиси мен бўламан, Биринчисини... (*Атрофга разм солади. Қувониб кетади*). Биринчисини сен ўйнайсан, Бесик. Ахир сен энди бўшсан-ку.

БЕСИК. Мен бироз чарчадим... Аммо нима ҳам қилардик. Текстни беринг... (*Ўқийди*). “Халқ етиб келмоқда, озиқ-овқат етмай қоляпти. Биз яшнаган ўлкага яқинлашяпмиз. Душманларимизнинг қаҳр-ғазаби ҳамон шиддатли, кескин. Улар бизни ўраб олишни мўлжалламоқда. Улар бизга бирдан ташланиш учун қулай вазиятни қидираяпти”.

РАТИ. Начора, ҳаммасига тайёр туришимиз керак! Зарба берамиз! Сўзсиз шундай қилиш лозим, акс ҳолда бутун ҳаракатларимиз чиппакка чиқади. Биз шунинг учун қудратлимизки, яшнаган ўлкага боряпмиз. Бизнинг йўлимиз ишончли ва тўғри, уни Бесик кўрсатиб кетган.

ТИТЕ (*ўқийди*). “Иккинчи қатнашчи чиқади”. Мен эдим, а? (*Йўталиб олиб, Рати билан ёнма-ён туради*.) Кеча кутилмаган воқеа рўй берди. Олдинда кетаётган отряд айри йўлга келиб, энди қайси йўлдан бориш ҳақида тортишиб қолди. Баъзилар ўнг қўлдаги йўлдан борамиз деса, бошқалар чап томондаги йўлдан юрамиз, деди. Туни билан тортишиб чиқишди. Эрталаб айрилишда иккита ёзув пайдо бўлиб қолибди: “Сўлга юрсанг – ҳалок бўласан!”, “Ўнгга юрсанг – ҳалок бўласан!” Ҳориган, аммо ғазаби кўзиган одамлар мазмунсиз баҳслашарди. Бир-бирини айблар, сира келишолмас эди... Оқибатда, сўз ўрнига қўл ишга киришди, муштлашиш, ур-йиқит бошланди...

РАТИ. Биз ўнгга ҳам, сўлга ҳам юрмаймиз. Фақат олға! Бесик йўлидан олға! Бошқа йўл йўқ!

ТИТЕ (*ўқийди*). “Биринчи қатнашчи чиқади”. Сенмидинг, Бесик?

БИРИНЧИ (БЕСИК). Тревога! Ҳамма бу ёққа келсин! Душман хужумга ўтди! Улар бизнинг мудофаа тўсиқларимизни бузиб ўтиб, бу ёққа бостириб келмоқдалар.

РАТИ (*“қилич” суғуради*). Душманга ўлим! Жангга! Халқ учун! Муқаддас тупроғимиз учун!

ТИТЕ (*ўқийди*). “Дарада қуролланган душман қисмлари кўринади. Улар қоялар бўйлаб тепага кўтарила бошлайди. Қаттиқ жанг бошланади”.

РАТИ (*кўкрагини ушлаб йиқилади*). Биродарлар! Мен ўламан! Бўш келманг, азизларим! Душманни янчинг! Йўқ қилинг, тугатинг уларни! Яшнаган ўлкага элтувчи бу тўғри йўлдан оғишманг!

ТИТЕ. “Шу ерда бир лаҳзагина чирок ўчади. Чирок қайта ёнганда биз яна лагерни кўрамиз. Бу кўринишни шубҳаланувчи бошлайди”. Сенми-сан, Гурам!

ШУБҲАЛАНУВЧИ (ГУРАМ). Шу топда улар мени эслаб қолишди. Менинг тажрибам, лашкарбоши сифатидаги санъатим уларнинг ёдига тушган. Мени бандиликдан озод қилиб, қўмондонликни зиммамга олишни буюришди. Ҳал қилувчи жангда душманни тор-мор қилишга эришдик, бу билан мен халқимга бўлган садоқатимни яна бир бор исботладим.

ИККИНЧИ (ТИТЕ). Адолат тантана килди, хатолар тузатилди, сен ҳам ўз ҳуқуқингни қайта тикладинг. Яна нима керак?! Одамлар дам олаяпти, ярадорлар даволанаяпти, яшнаган ўлка томон юриш давом этади.

ШУБҲАЛАНУВЧИ (ГУРАМ). Наҳотки, сизлар Сизифнинг овозини эшитмаётган бўлсаларингиз?

ИККИНЧИ (ТИТЕ). Ҳеч қанақа Сизиф йўқ. Фақат сенга шунақа туюляпти, холос.

ШУБҲАЛАНУВЧИ (ГУРАМ). Сизга нима бўлган ўзи, одамлар?! Қулоқларингиз эшитмаяпти, кўзларингиз алдаяпти. Наҳотки, бир жойда туриб чопаетганларингизни кўрмаётган, сезмаётган, билмаётган бўлсангизлар? Наҳотки, қачондан бери лоақал бир қадам ҳам олдинга силжимаганларингизни билмайсизлар?

ИККИНЧИ (ТИТЕ). Фақат душмандангина шундай сўзларни кутиш мумкин! Фақат кўзи кўр одамгина бизнинг олдинга қараб улуғвор юришимизни кўрмаслиги мумкин! Биз аллақачоноқ сув тошқинларини, зилзилаларни унутиб юборганимиз озлик қиладими..

Қутилмаганда ер силкинади. Саҳна айланиб кетади. Одамлар вақтинча ўтириб турган жойларидан югуриб чиқадилар.

ТИТЕ. Бу ерда ҳам ижрочиларни ўзгартириш керак. Биринчи яшовчи сен бўласан, Бесик. Сен ахир яна бўшсан-ку. Рати, сен ҳам бўшадинг, иккинчи яшовчи бўласан. Бор-йўғи икки-уч оғиз гап, холос.

БИРИНЧИ (БЕСИК). Ер қимирляпти!

ИККИНЧИ (РАТИ). Қаттиқ-ку! Зилзила! Яна одамлар жонсиз қоладилар!

БИРИНЧИ (БЕСИК). Қурбонсиз ўтиб кетса, кошқийди...

ИККИНЧИ (РАТИ). Олдимизда ҳали шундай оғир, машаққатли йўл турибди-ю, аммо ҳамон зилзиладан қутулолганимиз йўқ... Наҳотки, бу офат доимо бизни тарқ этмаса?

БИРИНЧИ (БЕСИК). Яшнаган ўлкада зилзиладан қутуламиз, деб ўйлайсизми? Аслида эътибор беринг-а, биз мўлжалдаги тепаликка чиқиб бўлдик. Энди пастга қайтиб тушишимизга тўғри келади.

ПАВЛЕ. Ҳурматли муаллиф ва режиссёр, тақрор кечирим сўрайман, аммо барибир сизларнинг фикрларингизни яна бўлишга мажбурман. *(Олдинга чиқади)*. Менимча, биласизларми, яшнаган ўлкага бориш учун жуда қизиққан, курашган одамларнинг кўзлаган чўққига етмасдан тўхташи, баҳслашиши, бир жойда туриб югуриши, кейин юқорига кўтарилиш ўрнига пастга тушиши – буларни кўрсатишдан ҳеч қандай мазмун йўқ. Ўйлаб кўринглар, чўзиб юбормадинглармикан? Яшнаган ўлка борлигига ва унга ўша ягона йўл билан бориш мумкинлигига халқ чинакам ишонса – ана шу руҳ билан спектакль якунланса, қандай бўлар экан?

НИНА. Зилзилани инсон ҳаётига ҳамиша йўлдош бўлувчи арзимас нарса сифатида талқин қилиш тўғри бўлармикан? Бу пьесада зилзила – халқнинг доимий, қочиб қутулолмайдиган бир рамзи. Одамларни бунга ишонтиришга уриниш шартми?

ПАВЛЕ. Одамлар қачондан бери олдинга силжимаслиги, аксинча, бир жойда ер тепиниб туриши ҳақида ўйлаб кўрмаслигини тасвирлаш фикри

тўғрими? Ахир яшнаган ўлка, агар сизларни тўғри тушунган бўлсам, фаровон ҳаёт ҳақидаги орзу, инсоният идеали... Шундайми?

ТИТЕ. Кечирасиз, сўзингизни бўламан... Жуда қизиқарли мулоҳаза, бироқ сиз пьесани тўлалигича билмайсиз-ку. Унинг мазмуни жуда мураккаб. Чўқкига интилиш муаллиф назарида ҳаётийликдан узоқ, етиб бўлмас орзу. Шунинг учун бу орзу йўлидаги курашу қурбонлар ҳам, унинг фикрича, мазмунсиз бир нарса.

ПАВЛЕ. У ҳолда хурматли режиссёр, инсониятнинг орзуси, мақсади йўқми? Демак, тараққиёт ҳам йўқ?! Шундайми?! Шундай бўлса жамиятдаги барча ривожланишлар тўхтаб қолар эди-ку. Ундан ташқари, бизнинг ҳаётимиз ўз маъносини, гўзаллигини йўқотган бўлар эди...

Чироқ ўчади.

Саҳнанинг бир чети ёришади. Помир тоғи чўққиларидан бирининг қоясида Вахтанг билан Зевза ўтирибди. Зевза радиоаппаратура билан овора.

ВАХТАНГ. Нақадар гўзал! Ана чўққи! Фақат ўша ерда мен ўзимни инсон сифатида ҳис қиламан! Ҳатто ундан ҳам юксакроқ!..

ЗЕВЗА. Забт этилди! Бу чўққи ҳам забт этилди! Мен бу ҳақда аллақачон маълумот бердим. Улар билан алоқамиз узилиб қолганида кўриб кетишибди. Бизнинг ортимиздан қутқарувчи гуруҳ йўлга тушибди. Бугун иккинчи кунки, вертолёт бизни қидиряпти.

ВАХТАНГ. Мен унинг шовқинини эшитдим. Аммо вертолёт эканини билмадим, менга шундай туюляпти, деб ўйладим. У бизнинг устимиздан ўтиб кетди. Бундай туманда бирон нарсани кўриб бўлармиди.

ЗЕВЗА. Нима ҳам қилардик! Қайтамиз энди. Ҳаво айниб қолмасин, деб кўрқаман.

ВАХТАНГ. Қайтамиз?

ЗЕВЗА. Албатта. Фақат тезроқ, кара, ҳаво айний бошлаяпти.

ВАХТАНГ. Истамайман.

ЗЕВЗА. Баҳсга ўрин йўқ. Агар ҳаво бузилиб қолса, кейин ўзимизга қийин бўлади.

ВАХТАНГ. Чўқкига ундан яна пастга қайтиб тушмоқ учун чиқадиларми?

ЗЕВЗА. Бўлмаса нима қилиш керак? Ёш болаларнинг саволини берасан-а?!

ВАХТАНГ. Мен яна ҳам юқорига чиқмоқчиман! Юксак-юксакларга кўтарилгим келяпти!

ЗЕВЗА. Аммо бундан юқорида ҳеч нарса йўқ. Нима, Худонинг ҳузурига бормоқчимисан? Лекин бизнинг йўлимиз битта – пастга, одамлар олдига бориш. Қариндош-уруғлар, дўсту биродарлар олдига. Улар бизни тантана билан кутиб оладилар, ахир биз ғолиблармиз!

ВАХТАНГ. Авваллари қайтиб бориш туйғуси мени ҳаяжонлантирар, шодлантирар эди... Аммо энди... У ёқда мени кутадиган ҳеч ким йўқ...

ЗЕВЗА. Қандай бемаъни гаплар!

ВАХТАНГ (*унга қулоқ солмайди*). Сен йиғлайсан, Эка, сен жуда ҳам каттиқ йиғлайсан. Сенга қийин бўлади. Сенга раҳмим келади. Лекин булар ўтиб кетади, кўз ёшларинг қурийдими... Шунда мени севишдан кўра соғиниш осонроқ бўлади сенга...

ЗЕВЗА.. Сени ҳамма кутяпти, ҳамма хурсанд бўлади! Ана кўрасан, бизни қандай шоду хуррамлик билан кутиб олишади.

ВАХТАНГ. Қулоқ сол, Зевза! Менинг қайтгим келмаяпти! Мен Сизиф бўлишни истамайман! Гурам ҳақ бўлиб чиқишини хоҳламайман! Унинг

фикрича, биз чўққига ундан қайтиб тушиш учунгина чиқамиз... У хато қилади! Мен юқорига кўтариламан, янги-янги чўққиларни забт этаман. Кўз илғамас... Бундан ҳам қийин чўққиларга чиқаман...

ЗЕВЗА. Ўзингни бос, Вахтанг. Иссиғинг кўтарилганга ўхшайди. Шунақаси бўлади...

ВАХТАНГ. Қайтамизми? Кимнинг олдига? Кимни хурсанд қилиш учун? Нима учун?!

ЗЕВЗА. Нима бўлганда ҳам оёғингни совуққа олдирмаслигинг керак. Бўл, тезроқ тушайлик. Сен врачга кўринишинг даркор. Бу тоғ касаллиги.. Шунақа бўлади ўзи.....

ВАХТАНГ (*Зевзани итареди*). Ўзинг кетавер! Мен шу ерда қоламан!

ЗЕВЗА. Янгилик-ку! Яна нима қилмоқчисан?!

ВАХТАНГ. Шундай пайтлар бўладики, одам ёлғиз, тамоман ёлғиз колгиси келади...

ЗЕВЗА. Бўл, тезроқ пастга тушайлик! Жинни бўлма!

ВАХТАНГ. Мен энди ҳеч қаяққа бормайман, Зевза! Тушунсанг-чи, ахир! Ўзинг қайтиб кетавер, бир-биримизга халақит бермайлик... Одамлар бир-бирига халақит беради – улар жуда кўпайиб кетди. Ерда фақат Одам Ато билан Момо Ҳаво яшаганида инсоният чинакам бахтли эди..

ЗЕВЗА (*Вахтангнинг томирини ушлаб кўради*). Иссиғинг бор, Вахтанг. Ҳозир тортишадиган вақт эмас, аммо барибир айтаман: одамлар бир-бирини севади, бир-бирига ёрдам беради... Шундай қилмаса нима бўлади, ахир?! Юр, кетдик, Вахтанг!

ВАХТАНГ. Балки сен ҳақдирсан, менинг иссиғим кўтарилиб кетди... Музлаб қолиш нима, биласанми? Қаттиқ маст бўлган одамдай бош гарангсиб қолади, одам ҳеч нарсани, ҳатто оғриқни ҳам сезмайди. Мен худди ана шундай аҳволда ўлишни истар эдим... Бўронда, ҳеч нимани сезмай, ҳеч нарсдан кўркмай, энг юксакликда ҳалок бўлиш...

ЗЕВЗА (*куч билан Вахтангни судрайди*). Кетдик! Тезроқ юр! Тезроқ!

ВАХТАНГ (*Зевзанинг қўлидан чиқади*). Нима ҳам қилардик, кетдик! Тушамиз пастга! Етиб ол!

Бўрон зўраяди. Унинг ичида Вахтанг билан Зевза турли томонга югуриб кетади.

ЗЕВЗА. Вахтанг! Қаердасан, Вахтанг!

ВАХТАНГ. Эҳе-ҳей! Зевза!

ЗЕВЗА. Қаердасан, Вахтанг?! Секинроқ юр! Эҳтиёт бўл!..

ВАХТАНГ. Қийин жой. Қозикча қоқишга тўғри келади... Мустаҳкамлаш...

ЗЕВЗА (*қозик қоқилишининг овозини диққат билан тинглайди*). Қаттикроқ қоқ, Вахтанг! Шошилма! Шошилма! Ушламай колмасин, чиқиб кетиши мумкин.

ВАХТАНГ. Мустаҳкам, мустаҳкам! Ушлайди! Бундай таваккалчилик биринчи марта эмас-ку... Мен тушяпман! (*Жарликка сакрайди*).

Зевза унинг овози келган томонга югуради.

Жарлик ёқасида тўхтабди.

ЗЕВЗА. Вахтанг! (*Энгашиб жарликнинг музлаган қирғоғини кузатади, муздан чиқиб турган қозикчани олади*). Бунинг қоқилганига ишониб бўлмайди... Шугина уни кўтара олармиди? Вахтанг! (*Жон-жаҳди билан бақиради.*) Вахтанг...

Чироқлар ўчади. Яна бутун саҳна ёришади.

Яна ўшалар: Гурам ва Тите, актёрлар—Гурам пьесаси қаҳрамонларининг

ижрочилари, баъзи бир тасодифий томошабинлар. Ҳаммаси Ренанинг транзисторини эшитмоқда.

ЗЕВЗА ОВОЗИ. Менга шундай туюляптики, у ўлимини кидирган экан. Ҳавонинг очилишига ҳеч қандай умид қолмаганида қайтишга кўндиришга ҳаракат қилдим... Хавфсизлик қондасига риоя қилмади... Мен билан бирга кетмасликка интилди... Пастга қайтиб тушишни мутлақо хоҳламади. Унинг кучи олдида менинг йўқ бўлиб кетишимга сал қолди. Пастга қараб шундай тез югурдики, мен чангини ҳам кўролмайдим... У ҳамиша қорли чўққиларда ҳалок бўлиш нақадар гаштли, деб такрорлар эди... Мана, ўша жойларда мангу қолди... *(Овоз ҳўнграб йиғлаш билан узилади.)*

ДАВАР *(йиғлаб)*. Худойим! Акажон! Вахтанг!

ЭКА. Вахтанг! Менинг Вахтангим!

ТИТЕ. Тенгсиз актёр эди... Келажаги ёрқин эди... Бордию мен съёмкани бошлаганимда, эҳтимол, бу воқеа рўй бермасди.

ПАВЛЕ. Энди нима қилдик... Ҳаммамиз ҳам айбдормиз!

ГУРАМ. Аммо ҳаммадан кўпроқ, назаримда, мен айбдорман.

РЕНА. Ҳамма!.. Мен... Энди мен... Мендан бошқа ҳеч ким Вахтангни кутқаролмайди! Мен! Мен учаман! Помир музликларига учаман!.. Одамлар уйқудан уйғонгунча қайтиб келаман. Вахтанг билан! *(Бир қўлига қафасни, иккинчисига транзисторни олиб кетмоқчи бўлади.)*

ТИТЕ. Қаерга борасан, Рена?

Рена бирдан тўхтади.

ГУРАМ. Нима қиляпсан, Тите? Нима керак? Қўй, бораверсин...

ТИТЕ. Қаерга? Яна бу билан ҳам бирон кор-ҳол рўй бермасин.

ГУРАМ. Унга ҳеч нарса қилмайди. Майли, борсин. Майли, осмонда жуда баландларга, узоқ-узоқларга учиб мумкинлигига, тоғлардан Вахтангни топиш мумкинлигига ишонсин. Агар ҳаммамиз ҳам орзунинг мавжудлигига ишонганимизда эди... Бу қандай яхши, қандай зарур. Тасаввур билан яшашга эришиш!

ТИТЕ. Бизга нима халақит беради?

ГУРАМ. Воқелик, шиддатли воқелик... Ҳаёт ҳақиқати ва орамиздаги унинг қулига айланиб қолганлар.... Менга ўхшаб на эртаққа, на орзуга ишонадиганлар... Ишончлиси шуки, бу ҳақиқатни бошқаларга ҳам етказиш, кўзини очиш – уларнинг бурчи... Жуда кўплаб одамларнинг кўзини очиш... Одамзод фақат бир хил воқелик учун туғилмаган-ку... У жуда бой. Унинг умидлари, тасаввурлари, ҳатто кўр-кўрона ишончи бўлиши мумкин, аслида у ҳамиша, ҳамма жойда кўзини очиши, эҳтиёт бўлиши шарт ҳам эмас... Нима ҳам қилардик, одамлар Ренага, унинг соддадиллик билан ўзини ўзи алдашига, ақлсиз қувончларига ишонмайдилар. Аммо ўшалар – ишонмовчи одамларнинг қайси жиҳатлардандир Ренага ҳаваси келади. Бўлмаса, нега улар, айтайлик, вино ичишади? Гарчи озгина фурсатга бўлса-да, ўзи яшаб турган воқеликдан узоқлашиш, ундан халос бўлиш учун эмасми? Бир лаҳзагина бўлса ҳам ўйлардан қутулиб, хаёл билан яшаш истаги туфайлимасми? Одамларни ишониш, орзу қилиш қобилиятларидан маҳрум қилиб, ўзларининг ўша тор, қашшоқ имкониятлари билан чеклаб қўядиганлар жинойтчилар эмасми? Тиланчига унинг ҳақиқий тиланчи эканлигини ишонтиришга уринганлар наҳотки, ўғри бўлмаса?.. Мен бундан кейин одамлар қалбига шубҳа уруғини сочишга, эртақларга бўлган ишончни сўндиришга сира йўл қўймайман... Одамлар, яшнаган ўлкага ишонинглар! Ҳақиқий чўққилар борлигига ишонинглар!

Сиз уларни забт этишга қодирсиз! Ишонинглар! Бу ажойиб! Шунда сиз бой ва кучли бўласиз...

ТИТЕ. Тушунсанг-чи, олдинроқ бўлганда бошқа гап эди. Балки ҳамма ҳам бизнинг уйда яшовчилардай бўлса – уларнинг тақдири бошқачароқ кечармиди...

ГУРАМ. Эҳтимол! Аммо ҳозир ҳам кеч эмас-ку, тўғрими, Тите! Мен пьесамни ўзгартираман, унинг хулосасини бошқача қиламан. Майли, унда қувонч ва умид туйғулари баланд янграсин. Одамлар яна ҳам юксакликка чиқишни, яшнаган ўлкага боришни давом эттирсинлар... Майли, улар ўзлари учун чинакам тўғри йўл маълум эканлигига яна бир қарра ишонч ҳосил қилсин. Орзуга ишонувчиларни ишончини йўқотганлар, ишончсизлик ҳалокатига ботганлар эмас, балки ўзлари бунга қаттиқ, астойдил ишонганлар ҳал қилсин.

ТИТЕ. Балки Павле ҳақдир, уни келажак авлод чинакам ҳал қилар?

ГУРАМ. Эҳтимол, ҳақдир. Агар ҳаммамиз ҳар бир хатти-ҳаракатимизда келажак ҳақида, келажакдаги ҳакамларимиз ҳақида ўйлашга куч топа олсак, биз сал бўлса-да, бахтли бўлар эдик. *(Ренага яқин боради, унинг қўлидан транзисторни олади)*. Буни бизга қолдириб кет, Рена. Учишингга ҳалақит беради.

РЕНА. Майли! Қолдираман. Фақат қўйиб бераман, бўлмаса...

ДИКТОР ОВОЗИ. ...Қайтараман: Зилзила энди такрорланмайди. Ер бошқа қимирламайди. Уйларингизга киришларингиз мумкин. Уйларингизга киришларингиз мумкин.

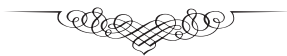
ГУРАМ. “Ер бошқа қимирламайди... Зилзила энди такрорланмайди...” Янги пьесамни шундай деб атайман.

ТИТЕ. Бўпти, бўлмаса, ишга кириш. Муваффақият сенга. Фақат тезроқ бўл, репетицияни расво қилмагин.

ГУРАМ. Қўрқма. Павле ўз вақтида тўхтатди бизни. Ўша жойдан бошлаб пьесага янги финал ёзаман. Кетдик уйга, Тите!

ТИТЕ. Мана, тонг ҳам отиб қолди... Ҳаяжонли, ташвишли тун бўлди... Назаримда, биз бошқаларни уйғотмай, оромини бузмай, тўғри қилдик.

ГУРАМ. Тўғри! Энди бу мутлақо аниқ! Бўлинган туш, бузилган тасаввур аёвсиз ҳамда инсон табиатига қарама-қаршидир. Эҳтимол – ким билади? Эҳтимол, худди мана шу тунда одамлар энг ажойиб, энг тиниқ туш кўргандирлар, эҳтимол, худди шу онда улар энг бахтли онларини яшаётгандирлар.

Мансурхон ТОИРОВ

ИНСОН СУРАТИДАГИ РАҲМОН ВА ШАЙТОН

*Қўйидаги сатрларни кўзда ёш, қалбда изтироб билан ёздим.
Муаллиф*

Ривоят қилишларича, қадим замонда Ҳиндистонда браҳманлар бир қизалокни мукамал тарбиялайдилар. Улғайганида бағоят гўзал малакка ҳамма йигит ошиқ бўлиб қолади. Лекин унинг висолига етмоқ учун мисли кўрилмаган қаҳрамонликлар кўрсатиш шарт эди. Рожанинг яқкаю ёлғиз ўғли, минглаб гўзал қизларнинг ишқи тушган Ал Иса шартларни бажаришга муваффақ бўлади. Ниҳоят шоҳона либосларга бурканган Ал Иса мушку анбар сепилган гўшангага киради. Ал Иса қалбини неча йиллардан бери ром этиб келаётган малакнинг юзидаги пардани кўтариб... анграйиб қолади. Рўпарасида кўзлари шилпиқ, киприк-қошлари тўкилиб кетган, юзини ажин босган 90 яшар кампир илжайиб турар эди...

“Кимдир бизни сотди... Немислар партизанлар отряди қаерда жойлашганини билиб олди. Ўрмонни, унга олиб борадиган барча йўлларни ўраб олишди. Биз қуюқ чангалзорларга яшириниб олдик; ботқоқликлар жонимизга оро кираётган эди. Юҳо ботқоқлик! Техниканиям, одамларниям буткул ютадиган ажал коми. Ҳафталаб ҳиқилдоғимизгача сувга ботиб турардик. Сафимизда яқинда фарзандли бўлган радист аёл ҳам бор эди. Гўдак оч, тинмай йиғлайди. Лекин онанинг ҳам курсоғи бўш, кўкрагида сут йўқ. Агар ёнгинамиздаги жазо отрядининг итлари эшитиб қолса, борми... Ўттиз кишининг ҳаммасини муқаррар ажал кутади!.. Сизга тушунарлидир? Қарор қабул қиламиз... Командирнинг буйруғини етказишга ҳеч ким ботинолмай туради, лекин онанинг ўзи ҳаммасини фаҳмлайди. Йўргакни сувга ботиради... Гўдаккина бошқа қичқирмайди... Бизнинг бошимиз ҳам. На онага, на бир-биримизга қарай оламиз... (Асардан келтирилаётган парчалар таржимаси муаллифга тегишли – М.Т)”

“Тонг саҳарда жазо отряди қишлоғимизга ўт қўйди... Ўрмонга қочган одамларгина омон қолди. Қуруқ қўл билан, ҳатто бир бурда нонсиз қочибдилар. Кечкурун қўшнимиз Настя хола ҳадеб ҳиқиллайвергани учун кизини дўппослади. Юлияжон, менинг дугонам нозик-ниҳолгина эди. Доим касалга чалиниб юрарди. Настя холанинг яна тўрт ўғилчаси ҳам бор, барчаси нон сўрашарди. Оқибатда Настя хола жинни бўлиб қолди: “У-у-у... У-у-у...” Кечкурун Юлианинг ялиниб-ёлвораётганини эшитдим: “Ойижон, сен мени сувга чўктирмагин, хўпми?! Мен бошқа бунақа қилмайман... Сендан энди нон сўрамайман. Бошқа бундай қилмайман...”. Эрта тонгдан мен Юлиажонни бошқа кўрмадим...”

* Мансурхон Тоиров – физика-математика фанлари доктори, профессор.

“Биз асирларни дарров отиб ташламас эдик, бу улар учун жуда ҳам енгил ўлим бўларди. Душман асирларини худди чўчкани бурдалагандек болта билан бўлак-бўлак қилардик. Мен буни томоша қилишга борар эдим... Кутардим! Оғриқ азобидан уларнинг кўзлари нақ кинидан чиқиб, ёрила бошлашини узоқ кутардим... Косасидан отилиб чиққан қорачик... Сиз бу ҳақда нимаям билардингиз?! Улар менинг онамни, сингилларимни қишлоқ ўртасида тиреклай ёқишган эди...”

“Хужумга ўтдик. Биринчи немис посёлкалари... Биз – ёшмиз, кучлимиз. Тўрт йилдан бери аёл юзини кўрганамиз йўқ. Ертўла тўла вино, газак. Немис қизларини тутиб келамиз ва... ўн одам бир қизни кетма-кет зўрлаймиз... Ўн икки-ўн уч ёшдаги қиз... Мабодо йиғласа урардик, оғзига бирор нарса тикиб қўярдик. У азобланарди, бизга эса бу завқли эди. Мен бунга қандай ботинганимимизни ҳозир тушуна олмайман... Зиёли оиланинг ўғли... Лекин бу мен эдим... Биз фақат ўзимизнинг қизлар, ҳамширалар қилмишимиздан воқиф бўлиб қолишдан қўрқар эдик...”

“Қуршовга тушиб қолдик... Ўрмонлар, ботқоқлар бўйлаб дайдиб юрдик. Барглари едик, дарахт илдизларини едик. Биз беш киши эдик, орамизда эндигина армияга чақирилган ўсмир ҳам бор. Ярим кечаси қўшним пичирлади:

– Бола яримжон бўлиб қолди, барибир ўлади.... Сен мени... тушуняпсанми...

– Нима демоқчисан ўзи?

– Одамнинг гўштини еса бўлади. Бу ҳақда менга бир “зек” айтган... Улар Сибирдаги камокдан қочган экан. Ўшанда атай бир болани ҳам ўзлари билан олиб кетишган. Шу йўл билан омон қолишган экан...

Бир мушт туширай десам, мажолим қолмаган. Эртасига биз партизанларга дуч келдик...”

“Кундузлари немислардан қўрқар эдик, кечқурун эса партизанлардан. Менинг биттагина сигиримни партизанлар тортиб олиб кетишди, мушугим билан қолдик. Партизанлар оч, дарғазаб. Мен партизанларнинг ортидан ўн чақиримча эргашиб бордим. Ялиндим, қайтариб беришар деб. Кулбада уч болам қолган эди...”

Мухтарам ўқувчи! Бу юракни эзувчи воқеалар жорий йилда адабиёт бўйича халқаро Нобель мукофотига сазовор бўлган адиба Светлана Александровна Алексиевичнинг “Уруш аёл чехрали эмас” китобига кирмай қолган лавҳалар. Китоб босмадан чиққан 1984-85 йилларда цензор: “Бу – ғирт ёлғон! Бу – Европанинг ярмини озод қилган совет солдатига ҳам, партизанларимизга ҳам, қаҳрамон халқимизга ҳам тухмат. Бизга муаллифнинг кичик бир тарихи керак эмас, бизга катта тарих керак. Ғалаба тарихи! Муаллиф ҳеч кимни севмайди! Бизнинг буюк ғояларимизни хурмат қилмайди”, деган “айб” қўйган.

Светлана Алексиевич Иккинчи жаҳон урушида иштирок этган аёллар жасоратини кўрсатишни мақсад қилгани аниқ. Шу ўринда бир мулоҳаза пайдо бўлади. Нима учундир ёзувчи славян аёлларидан бўлак аёлларни қаламга олмайди. Ҳолбуки, бошқа миллатлар вакиллари, хусусан, бир миллиондан ортик ўзбек йигит-қизи жангтоҳларда жон олиб-жон берди.

Мен ўтган асрнинг 60-йиллари бошида қайсидир журнал ёки газета саҳифасида ўқиган мақолада урушда иштирок этиб, неча юзлаб ярадорни ўлимдан қутқарган, жанг майдонидан елкалаб олиб чиққан кетган ўзбек ҳамшира қизи ҳақида ёзилган эди. Ўша қиз ўлимдан қутқарган ярадор йигитлардан бири – ўзбек йигити урушдан кейин ҳамширани излаб топади. У пайтда қиз икки оёғини жангтоҳларга ташлаб келган, уйда бир аҳволда ўтирарди. Йигит шу қизга уйланиб, ҳаётининг қолган қисмини унга бағишлайди...

Қримлик Тамара Иванова Кураева шундай эслайди: “Мен уруш ҳақида

ҳикоя бошласам, шу заҳотиёқ гапиришга иштиёқим йўқолади, ҳаммасини унутгим келади. Эндиликда газета ўқисам ёки “Время”ни кўрсам, шу қадар юрагим сиқиладики... Қаердадир уруш бўлаётгани, қаердадир одам ўлдирилаётгани ҳақида ўқиб қолсам, “Йўқ! Йўқ! Бундай бўлиши мумкин эмас!” дея оламга жар солиб бақиргим келади. Нега биз шунчалар жафо чекдик? Нега ёш-ёш йигит-қизлар умрининг баҳор фасли ўлиб кетди? Мен икки ярим йил фронтда ҳамшира бўлдим. Менинг қўлларим минглаб жароҳатларни боғлади, қон бердим, ўлаётганлар устида кўз ёш тўқдим. Ҳозирги пайтда соғлиғим ёмонлашгани, асабим заифлашгани тасодиф эмас. “Қанақа мукофотлар олгансиз?” дея сўрашганида, “Мени мукофотлашмаган, тақдирлашга улгуришмаган”, деб жавоб беришга хижолат бўламан. Балки урушда биз жуда ҳам кўпчилик бўлганимиз учун улгуришмагандир ва ҳаммамиз виждонан ўзимизга юклатилган ишни бажарардик. Ҳаммани мукофотлаш мумкинми ахир?” (Мумкингина эмас, ҳам қарз, ҳам фарз эди! Инсоният тарихидаги хасисликнинг энг улкани сизларга қилинган, эй, бу дунё фаришталари, дея айтгим келади. – М.Т.)

Бу хотиралар кишини турли хотираларга, мулоҳазаларга чулғайди. Қайсидир бир мамлакат маҳбусларига икки она – инсон ва маймун устида эксперимент (тажриба дейишга тилим бормади. – М.Т.) ўтказилади. Иккисини ҳам болалари билан алоҳида-алоҳида хоналарга қамаб қўйиб, хоналарни сув билан тўлдира бошлашади. Бу ҳақдаги ҳисоботда ёзилишича, сув тўпикқа етганда аёл ҳам, маймун ҳам курси устига чиқиб, боласини юқорирок кўтариб турган. Сув баландлаб борган сари улар ҳам болаларини янада юқори кўтараверган. Ниҳоят, сув оналарнинг бўғзидан ҳам ошиб, нафас йўлини тўса бошлаган. Шунда она маймун, муаллиф хулосасининг тасдиғи ўлароқ, боласини оёғи остига қўйиб, ҳаводан нафас олишга киришади. Инсон эса (садағаси кетай!) токи хушини йўқотгунча боласини икки қўли билан даст кўтариб тураверади...

Ёки бошқа бир мисолга диққатни қаратайлик. Бундан қирқ йиллар аввал Чилидаги кўп қаватли бир иморатнинг учинчи қаватида ёнғин чиқади. Кўрсатма бўйича, 1-3-қаватдагилар дарҳол кўча томон қочади, 4-7-қаватдагилар эса қирқ қаватли бино томига элтувчи йўлак сари шошади. Бино томи аста-секин одам билан тўлиб, том четидагиларнинг баъзилари пастга қулай бошлайди. Шундай мудҳиш аҳволга қўлида гўдаги бўлган ёшгина аёл ҳам дучор бўлади ва у боласини маҳкам бағрига босганча ерга шўнғийди. Лекин фарзандга бўлган меҳр кучини кўрингки, аёл ҳатто ерга йиқилганда ҳам боласини осмонга кўтариб, ўзи ўлса-да, унинг ҳаётини сақлаб қолади.

Хўш, ўтмишда ҳам, ҳозирда ҳам кузатиш мумкин бўлган бундай сон-саноксиз фидойиликларни бирор-бир миллатгагина дахлдор деб бўладими?! Тўмарис она, Жанна д'Арк, Индра Ганди, Беназир Бхутто, Маргарита Тетчер, Ангела Меркель... Бундай шарафли номлар ҳар бир халқда бор. Бинобарин, Ватан, фарзанд, оила учун жонфидолик қилган аёлларни битта миллатнинг фахри дейиш хатодир, улар бутун инсониятнинг фахри!

Аслида, ўқувчида фикр уйғотган, мулоҳазага чорлаган китоб – қадрлашга лойиқ. Келинг, биз ҳам, яхшиси, Светлана Алексиевичнинг “Уруш аёл чехрали эмас” китобидан парчалар келтира бориб, фидойи, мард ва қахрамон аёлларга нисбатан даҳшатли уруш жараёни давомида ҳам, уруш тугагач, қирқ йил мобайнида юритилган кўрнамаклик сиёсати пайтида ҳам қилинган жабру зулм ҳақидаги таъсирчан лавҳалар ҳақида фикрлашиб борайлик.

“Мана, рўпарамда улардан бири ўтирибди, ойиси уруш арафасида агар ёнида ҳамроҳи бўлмаса, “Кичкинтойим”, дея бувисиникига юбормаслигини,

ушбу “кичкинтой” орадан икки ой ўтар-ўтмас фронтга жўнаганини ҳикоя қилиб бераётир. Санинструктор бўлиб Смоленскдан Прагагача жанг қилиб борган. Уйига йигирма икки ёшида қайтиб келган, унинг тенгқурлари ҳали кизалоқ бўлиб юришибди, у эса кўп яшаган, кўпни кўрган ва кўп таассуротларни бошидан ўтказган одам: уч маротаба ярадор бўлган, улардан бири оғир – кўкрак қафасидан бўлган, икки маротаба контузияга учраган, уни тупроқ билан кўмилган окопдан қазиб олишганида сочлари оқариб кетган эди. Лекин аёллик ҳаётини бошлаши – яна енгилгина кўйлак, туфлини кийиб юриши, турмушга чиқиши, фарзандли бўлиши керак эди. Эркаклар урушдан ногирон бўлиб қайтса-да оилали бўлар эди. Аёлларнинг урушдан сўнгги қисмати эса фожиали эди. Уруш улардан ёшлигини, эрларини тортиб олди; уларнинг тенгқурларидан озгинасигина қайтиб келди. (Уруш эмас, дохийлик даъвосида бўлган кибрли, манман, урушқоқ императорлар тортиб олди сиздек фаришталар бахтини! – М.Т.) Улар бунини статистикасиз ҳам яхши билишар эди, чунки эркаклар босиб-янчиб ташланган майдонларда мук тушиб ётишар, ушбу бушлатдаги оталар, эрлар, ака-укалар, куёв йигитларни эндиликда сира ҳам оёққа турғаза олмаслигинга, улар абадулабад биродарлар қабристониди қолишига сира ҳам ишонгинг келмасди. Ярадорлар шу даражада сероб эдики, гўё бутун олам ярадорлардан иборатдай...” Бу – катта сержант, ҳамшира Анастасия Сергеевна Демченко хотиралари.

Энди катта сержант, снайпер Клавдия Григорьевна Крохина эсдаликларига эътибор беринг:

“Мен фронтдан сочларим оқариб келдим. Ёшим йигирма бирда, мен эса жудаям рангпарман. Яралангандим, контузия бўлгандим, бир қулоғим оғир эди. Ойим аввалига: “Мен ишонар эдим сенинг қайтиб келишингга! Мен сени деб эртаю кеч илтижолар қилардим!” деган сўзлар билан кутиб олди. Билсам, акам боёқиш фронтда ҳалок бўлибди. Онам йиғлаб: “Мабодо ярадор бўлса, қиз бола ногирон бўлиб қолганидан кўра ўлиб қўяқолгани дуруст, деб илтижо этардим”, деди.

Биз яқингинада, саккиз йилча бурун, ўзимизнинг Машенька Алхимовани топдик. У ярадор артдивизион командирини кутқариш учун эмаклар бораётганида рўпарасида снаряд портлаган. Командир ҳалок бўлган, қизнинг эса икки оёғи майда-майда бўлиб кетган. Биз уни медсанбатга олиб бораётганимизда “Қизлар, мени отиб ташланглар!.. Бу ҳолимда кимгаям керакман?!” деб зор-зор йиғлаб ўтинар эдики, асти қўяберасиз... Уни госпиталга жўнатишди, биз эса яна илгарилаб, хужумга ўтиб кетдик. Шу билан дугонамизнинг изини йўқотиб қўйдик. Ёзмаган жойимиз қолмади, лекин дарак йўқ... Бизга Москва шаҳри 73-мактабининг ўқувчилари ёрдам беришди. Улар Машани ногиронлар уйидан топишибди. Маша госпиталма-госпиталь кўчиб юрган, ўнлаб операцияни бошдан ўтказган. Онасига эса ўзининг ҳаёт экани ҳақида хабар бермаган... Бунини сиз тасаввур эта оласизми? Мана, уруш дегани нима!.. Биз уни ўз учрашувимизга олиб келдик. Президиумда ўтираркан Маша хўнг-хўнг йиғлар эди. Сўнг у онаси билан учрашди, орадан ўттиз йил ўтиб...”

Антонина Максимовна Князева, кичик сержант, алоқачи: “Онамнинг ўғли бўлмаган, беш қизни вояга етказган. У биз билан Сталинградга эвакуация қилинди. Сталинград қамал этилганида ўз хоҳишимиз билан фронтга кетдик... Ҳамма кетди... Бутун оиламиз: онам ва беш қиз, отамиз бу пайтда жанг қилар эди...”

Альбина Александровна Гантимурова, катта сержант, разведкачи:

“Холам “Уруш” дея йиғларди, мен эса фронтга бориб, ўзимни кўрсатишдан ҳурсанд эдим. Қон нима эканини қаёқдан ҳам билибман? Мен суткалаб ухла-

мас эдим, ярадорлар шунақа кўп эдики... Менга медаль беришди ва шу куниёқ вазифа билан жўнаб кетдик. Ўшанда мен биринчи марта аёллар касалига чалингандим... Қонни кўриб бақириб юбордим:

– Мени яралашди!..

Разведкада биз билан кекса ёшдаги фельдшер эркак ҳам бор эди. У мендан:

– Қаеринг яраланди? – деб сўради.

– Билмадим қаерим... Лекин қон...

Шунда у менга худди отам каби бор гапни тушунтириб берди.

Уруш тугади, менинг уч орзуим бор эди: биринчиси – ниҳоят қорним билан судралмайман, балки троллейбусда юраман, иккинчиси – бутун, оппоқ нон сотиб олиб ейман, учинчиси – оппоқ тўшакда ухлайман”.

Ҳарбий фельдшер Мария Афанасьевна Гарачук эсдаликлари:

“...Ярадорни опичлаб бораяпман. Шунда бирдан аниқ-тиник бола йиғисини эшитиб қолдим. Бола зўр бериб ёрдамга чақирарди. Мен ақлдан озай дея майдонда довираб у ёқдан-бу ёққа югурардим – қаерда, ким ўзи? Беш яшар қизалоқни пачақланган танк остидан топгунимча чопдим. Мен у қизалоқни топиб, чаккасида қонни кўрганимда, даҳшатга тушдим. Даҳшат, болаларнинг оловда ёниши даҳшат!” (Юрагида заррача инсонийлик бор инсон учун даҳшатли бўлган бу манзарани ўз кўзи билан кўриб, бундан ҳам ёмони уларнинг бир неча мингини вужудга келтириш истагида баъзи императорлар ҳозирда ҳам қўлини қўлига ишқалаб, ядро қуроллари тугмаларини босайми-босмайми деб турганига, ўзларини гўёки пок кўрсатиб, аслида халқларни бир-бирига гиж-гижлаб турганига нима дейсиз?! – М.Т.)

“...Бизнинг қизларимиз қанақа бўлишгани ҳақида сўраяпсизми?! Черно-ва оғироёқ бўлишига қарамай биқинида мина олиб юрарди. Шунга қараб, улар қандай одам бўлганини муҳокама қилаверинг. Биз буни муҳокама қилмаганмиз, биз шунақа эдик. Бошқа бир дугонам шаҳар бўйлаб ўз қизалоқини етаклаб юрар, унинг кўйлаги остидан бутун баданига варақалар ёпиштирилган, бечора қизалоқ зорланиб: “Ойи, мен сиқилиб кетаётибман...” деб йиғларди. Кўча тўла немислар, полициячилар...”

Софья Константиновна Дубнякова, катта сержант, санинструктор:

“...аросат ерда ярадор лейтенант, артилериячи Костя Худаков қолган, уни олиб чиқмоқчи бўлган ҳамшираларни ўлдиришаётган эди. Иккита санитар-овчаркалар эмаклаб кетди (мен уларни биринчи бора ўшанда кўрдим), лекин уларни ҳам ўлдиришди. Шунда мен телпагимни ечдим-да, бор бўйим билан рост туриб олдим, аввалига паст овоз билан, сўнг баландроқ овозда ўзимизнинг урушгача жуда урф бўлган “Я на подвиг тебя провожала” ашуласини айта бошладим. Икки томон – биз томон ҳам, немислар томон ҳам жим бўлиб қолди. Костянинг ёнига бордим, эгилдим, судрагич-чанага ётқиздим-да, ўзимизникилар тарафга судраб кетдим. Бораяпман-у: “Ишқилиб, курагимдан отмасин-да, яхшиси, калламни мўлжалласин”, деб кетаяпман. Лекин бехатар жойга етгунимгача битгаям ўқ узилмади...”

Вера Сафроновна Давидова: “Аёл кишини урушга боришга нима мажбур этган? Менинг фикримча, бу бизнинг миллий хусусиятимиз, фазилатимиз, хосиятимиз, сифатимиз. Бизнинг аёллар мамлакат ҳалок бўлаётганини, халқ ҳалок бўлаётганини кўриб туриб, бола чўмилтира олмайди, тушлик тайёрлай олмайди...”

Ҳамшира Наталья Ивановна Сергеева: “Ярадорларни бизга жанг майдонидан тўппа-тўғри олиб келишар эди. Бир саройда икки юз ярадор киши, мен бир ўзимман. Тўрт кун ухламаганим, ўтирмаганим эсимда, ҳаммаси тинмай кичкиради: “Ҳамшира... Ҳамшира... Ёрдам бер!...” Мен биридан иккинчи-

сига югурардим. Тўсатдан қокилиб тушдим-да, шу заҳоти ухлаб қолибман. Бақир-чақирдан уйғониб кетдим, командир, ёшгина ярадор лейтенант соғ ёнбоши билан туриб олиб: “Жим бўлинг! Жим бўлинг, сизга буюраман!” деб кичқирарди. У дармонсиз бўлиб қолганимни тушунган, қолганлар эса “Ҳамшира... Ҳамшира...” дея чақиргани-чақирган эди. Мен сакраб ўрнимдан турдим-да, югуриб кетдим – қаёққа, нимага – билмайман. Ўшанда мен фронтга бориб, биринчи марта йиғлаб юбордим...”

Николай Борисович: “Қизларга урушга кизиқиш учун боришмаган. Мамлакат учун, халқ учун ҳаёт-мамот даври эди. Профессорлар халқ лашкарига олишларини сўраётган эди... Ярадорни жанг майдонидан олиб чиқиб кетиш нима эди ўзи? Мен ҳозир сизга айтиб бераман... Биз ҳужумга ўтдик, душман пулемёт билан ўққа тута бошлади. Оқибатда батальонимиз соб бўлди... Ҳамма тупроққа беланиб ётибди... Тўғри, ҳаммаси ҳам ўлмаган, бир қисми ярадор эди. Немислар ўқни ёмғир қилиб ёғдиришяпти. Кутилмаганда траншеядан аввалига бир қизалок, кетидан иккинчиси, учинчиси сакраб чиқа бошлади... Улар ярадорларни ташишга тушишди, ҳатто немислар ҳам бир муддат хайронликдан соқов бўлиб қолди. Кечки соат ўнларгача деярли ҳаммаси оғир ярадор бўлган қизларнинг ҳар бири беш-олтитадан одамни кутқарган эди. Уларни хасисларча мукофотлашди, чунки урушнинг бошида мукофотларни сочишмас эди. Қоидага кўра, ярадорни қуроли билан олиб чиқиш керак. Медсанбатдаги биринчи савол: “Қуроли қани?” У вақтларда қурол камчил эди. Милтик, автомат, пулемёт – буларни ҳам ташиш керак эди. Уруш тугагач, улар – ҳарбий ҳамширалар кишини ваҳимага солар даражада ҳимоясиз бўлиб қолди... Мана, менинг хотиним. У – ажойиб аёл, биз у билан ўттиз беш йилдан бери тотув яшаб келамиз. Уям ҳарбий аёлларга ёмон муносабатда. Улар урушга қаллик учун боришган, уларнинг бари у ерда кимгадир маҳбуба бўлган. Аслини олганда, бизлар очикчасига гаплашиб ўтирибмиз, бу қизлар пок, софдил қизлар эди. Лекин урушдан сўнг ҳар биримиз ўз ҳаётимиз билан овора бўлиб кетдик... – Николай Борисович ўйланиб қолди. – Сиз бунини тушуна олмайсиз. Ифлосликдан, битлардан, ўлимлардан сўнг бирор-бир гўзаллик кўмсалади. Чиройли аёлларни... Менинг бир дўстим бўларди, уни фронтда бир гўзал қиз севар эди. Ҳамшира. Лекин у қизга уйланмади. У фронтдан қайтгач ўзига бошқасини, бўянганини топди. Оқибат бу хотин билан бебахт бўлди. Энди у ўша қизни эслайди, униси унга дўст эди. Лекин фронтдан сўнг унга уйлангиси келмади. У қизни тўрт йил мобайнида фақат дағал этикда кўрган эди-да...”

Нина Яковлевна Вишневецкая, таришина, танк батальони санинструктори:

“Ўн етти ёшларда эдим, жуссам эса кичкина. Биз кўрқинчдан кўра ваҳимали ҳолатга тушган эдик. Ёриб ўтишга уриниб кўришни чамалаб кеч бўлишини кутиб ўтирибмиз. Лейтенант Миша Т., комбат ярадор бўлгани учун унинг вазифасини бажараётган эди. Ёши ўн тўққизларда эди, бундан кўп эмас.

– Сен ҳеч бўлмаса бир бор тотиб кўрганмисан? – деб сўради.

– Нимани тотиб кўраман? – хайрон бўлиб сўрадим, чунки ҳаммамиз ўлгудек оч эдик.

— Нарсани эмас, кимни... Бабу!

Урушгача шунақа аталадиган пироженое бўларди.

– Йў-ў-ўк... – дедим.

– Мен ҳам тотиб кўрганим йўқ. Мана, ўлиб кетасан-да энди муҳаббат нима эканини билмай... Бизни кечаси ўлдиришади...

– Нималар деяпсан, аҳмоқ! – Унинг гапи менга энди аён бўлган эди.

Сени ўлдиришлари кўрқинчли эмас эди. Ҳаётни билмай туриб, ҳеч нарса-

ни кўрмай ўлиш кўрқинчли эди. Шуниси энг кўрқинчли эди. Биз ҳаёт учун ўлимга борар эдик (Ҳолбуки, улар кўрнамак Сталин учун ўлимга борар эди, лекин у пайтда “дохий”нинг маккорлигини қаёқдан ҳам билишсин! У ҳаммага ўзини фариштадек пок деб кўрсатганди. Кейинчалик шўрлик жангчи аёллар унинг алдовига учганини эслаб, қон йиғлаб ўтди, минг-минг афсус! –М.Т.), лекин ҳали ҳаёт ўзи нима эканини билмас эдик” .

Кимнингдир кибру хавоси учун, салтанатларни бошқариб турган Сталин, Гитлер, Муссолини кабиларнинг ёлғон-яшиғи йўлида миллионлаб ҳали ўн гулидан бир гули очилмай майиб-мажруҳ бўлиб қолиш ёки бу олам билан бутун оламни йиғлатиб жуда ҳам эрта кетиш даҳшатларнинг ҳам даҳшати эканини таъкидлаш ортикча. Бироқ ҳамон сабоқ чиқармаганлар борлиги-чи? Ҳозирги маъмурчилик замонида ҳам неча ўн минглаб ёш-ёш йигитларни, неча юз минг, миллионлаб гўдакларни, аёл-эркак, чол-кампириларнинг жонига қасд қилиб, қурол-яроғини синовдан ўтказиш, шу йўл билан рақибларига кучли эканини намойиш қилиш, мустақил давлатларнинг ер-сувларини маккорлик билан босиб олиш бутун инсоният учун ўтакетган шармандагарчилик экани кундай равшандир.

Ольга Васильевна хотиралари:

“Биз не учундир фарзандларимизга уруш ҳақида сўзлаб бермас эдик. Мен орденларимниям бир воқеадан сўнг узиб ташладим-да, бошқа тақмадим. Нон заводи директори эдим. Бир йиғилишда бошлиқ – уям аёл киши – орденларимни кўриб, ҳамманинг олдида: “Сен нега темир-терсақларингни тақиб олиб, ўзингни кўз-кўз қилиб юрибсан!” деди. Унинг ўзида меҳнат ордени бор эди ва доим тақиб юрарди. Лекин менинг ҳарбий мукофотларим унга негадир ёқмади.

...Аёллар қирқ-эллик ёшга киришганида ҳам общежитларда яшашарди... Менинг дугонам... Унинг исмини келтирмайман, ким билсин, хафа бўлиб қоладими... Уч марта оғир ярадор бўлди. Уруш тугади, тиббиёт институтига борди. Унинг бирорта ҳам қариндош-уруғи қолмаган эди, у жудаям камбағал, ночор яшар эди, қорнини тўйғазиш учун фаррошлик қиларди. Ҳеч кимга ўзининг ногирон эканини айтмас, ҳатто бу ҳақдаги хужжатларини ҳам йиртиб ташлаганди. Мен “Нега бундай қилдинг?” деб сўрасам у: “Унда менга ким уйланарди?” дея жавоб берди. Нимаям дердим, “тўғри қилибсан”, дедим. У эса йиғлаб: “Ўша қоғозлар менга энди керак бўляпти. Оғир касалман...” деди”.

Мен ҳам ўтган асрнинг 50-йилларида қўлтиктаёқда юрган, қўлсиз ёки икки оёғи йўқ, жонини фидо қилган Ватани — собиқ Совет иттифоқи тупроғида эмаклаб юриб, гадойлик қилган, хор-зор бўлган уруш қатнашчиларини кўча-кўйларда кўп кўрардим...

Саул Генриховичнинг фикрлари ҳам шунга ҳамоҳанг:

“Мен ғалаба учун ҳеч нарса қилганим йўқ, мен эркак одамман, бу менинг бурчим эди. Уларни, шундай урушга чидаган қизларни эса қўлда кўтариб юриш керак. Бу сўзни ҳар бир жангчи айтади. Қизларни урушга кўйиб юбориш керакмиди? Билмадим... Лекин улар урушда бўлишди ва улуғ иш қилишди. Улар биз каби кирза этик, оғир шинель кийиб юришди, қорда ухлашди. Ўқдан ва осколалардан ўлишди. Ёдимда, 9 май куни Ленин проспекти бўйлаб бир аёл борар эди — унинг байрам кўйлагига биргина медаль – “За отвагу!” танғилган эди. У юриб борарди ва... хижолат тортарди. Менда шундай туйғу бор эдики, борсам-да, уни бағримга босиб: ”Азизам, сенинг медалинг учун сенга ергача букилиб таъзим қилмоқлик керак...” десам. Биз барчамиз уларнинг олдида қарздормиз...”

Сержант, зенит қуроллари командири Валентина Павловна Чудаева:

“Кимгаям мен ярадор бўлганман, контузияда бўлганман деб айта олардим. Айтиб кўр-чи, шундан сўнг ким сени ишга оларкан? Нимаям деярдим, менинг оёқларим оғрийди, жуда тажанг эдим... Биз балиқ каби жим эдик. Биз ҳеч кимга жангчимиз деб айта олмас эдик. Кейинчалик бизларни ҳурмат қила бошлашди (Уруш тугаганидан қирқ йил ўтгач! Кўпчилиги унгача хор-зор бўлиб, йўқчиликда, гадойлик қилиб ўлиб кетишган эди... – М.Т.), учрашувларга таклиф қила бошлашди, у вақтларда эса биз жим эдик. Ҳатто мукофотларимизни ҳам тақиб юрмас эдик. Эркаклар тақиб юришарди, улар ғолиблар, қахрамонлар эди; бизга эса буткул бошқа кўз билан қарашарди. Эркаклар фронтда бизни авайлашарди, осойишта ҳаётда эса мен уларнинг аёлларга шундай муносабатда бўлганини учратмадим... Урушдан кейин аскарлик китобимизни ёпишимиз шартлиги биз учун жуда аламли бўлди...

Меникида икки йил аввал штаб бошлиғимиз Иван Михайлович Гринько меҳмон бўлди. У алақачонлар нафақага чиққан. Мен унга атаб пирог пиширдим. Эрим билан суҳбатлашиб ўтириб, қизларимизни эслашди. Мен шунда уввос солиб йиғлаб бердим: “Иззат дейсизлар, ҳурмат дейсизлар! Қизларнинг кўпи тоқ ўтпти, ҳатто уй-жойи ҳам йўқ. Ким уларга раҳм қилди? Ҳимоя қилди?..” Қисқаси, уларнинг дилини хуфтон қилдим...

Фронтга кетганимда жудаям ёш қизалоқ эдим. Ногирон бўлиб қайтиб келдим. Касалликка таслим бўлмаслик учун имконим борича интилдим, сиртдан техникумни тугатдим. Маданият институтидаги ўқишимни эса яқунлай олмадим, бунга путур етган саломатлигим сабаб бўлди.

Ёлғиз яшаяпман. Ярадорлигим, контузияни бошдан ўтказганим учун оналик бахтидан ҳам мосуво бўлган эканман...”

Афсус, бора олмайман-да! Энди сизлар йўқсизлар. Бўлмаса, қолган бутун умримни сиз азизаларнинг зиёратига бағишлаган бўлар эдим. Пок руҳинглар олдида бир умр таъзим қилиб тургувчилардан бири – менман...

Ольга Яковлевна Омельченко, ўқчи рота санинструктори:

“Ҳужумдан сўнг киши юзига боқмаган маъқул, чунки у юз энди бутунлай ўзгача, одамники эмас. Мен у нима эканини тасвирлаб беришга ожизман. Назаримда, ҳамма нарса қандайдир ғайриоддий кўриниш олади. Уларга қараш даҳшатлидир...”

Барчамиз бундай урушдан сўнг, бундай азоб-уқубатлардан сўнг, дарё бўлиб оққан кўзёшларидан сўнг олам гўзал бўлади, дея ўйлардик. Ҳамма одамлар энди раҳмдил, бир-бирига яқин бўлади, бир-бирини яхши кўради дея ўйлардик... Ахир ҳамманинг бошидан шундай оғир қайғулар ўтди! У бизни бир-биримизга ака-ука, опа-сингил қилиб қўйди! Биз бу кунни қанчалар орзиқиб кутган эдик... Лекин одамлар! Шу кунларда ёвуз одамларни кўрганимда, ўзи учунгина яшаётган худбинларни кўрганимда, сира тушунолмайман: бу қандай қилиб рўй бериши мумкин, бу қандай рўй берди?”

Кўчадаги безори бир-икки одамни безовта қилиши мумкин; бир қотил битта, иккита, борингки, юзга одамнинг бошини ейиши мумкин. Бир аблах сохта “дохий” эса миллионлаб одамнинг бошини ейди, бахтини ейди, болаларини етим қилади, хору зор этади... Россия нейробиологлари одамда совуққонлик билан ўлдириш генини топишди. Улар генетика муаммолари мавзуида маъруза тақдим этиб, унда одамнинг оғир жиноятга интилтирувчи генини кашф қилишганини изоҳлаб беришди. “Илгари қотилликлар ва бошқа оғир жиноятлар жиноятчида бўлиб ўтадиган импульсив тажовузкорликнинг тўғридан-тўғри натижаси деб келинар ва у болаликдаёқ эътиборнинг ҳамда гиперактивликнинг (ADHD) камлиги натижасида ривожланади, деб ҳисобланарди”, дейилади маърузада. Лекин янги натижалар аввалдан

пухта ўйлаб ва совуққонлик билан қилинадиган аксарият оғир жиноятлар, қотилликлар мутлақо у синдромлар билан боғлиқ эмаслигини кўрсатган. Бундай совуққон жиноятчиларда импульсив ёвузлик кузатилмаган, улар яхши тарбия кўрган, кўнгилдагидек оилаларнинг фарзандларидир. Шунга қарамай уларда олдиндан мўлжалланган, “совуқ” тажовузкорлик яхши ривожланган бўлиб, унинг мавжудлиги баъзи камфаол дофамин рецепторининг D4 шакли билан бевосита боғлиқ экан.

D4 – умуртқалилар домофин рецепторларининг беш хилидан биридир. Одамдаги D4 гени биринчи бора 1991 йили клонлаштирилган. Бу ген узунлиги 387 аминокислота қолдиғи бўлган оксилни кодлайди. D4 генининг вариацияларини турли фенотип ҳамда асабийлашишлар, жумладан, вегетатив нерв тизимининг дисфункцияси, шизофрения ҳамда янгиликларни излашга бўлган қобилятини белгиловчи хулқ билан боғлашади. D4 миёда оз миқдорда синтезланади. Шундай экан, Гитлер, Муссолини, Сталин каби “дохийлар” танасида бу ген яйраб-яшнаган бўлса не ажаб. Умуман олганда, ҳозирги даврдаги баъзи урушқоқ “дохийлар”нинг ҳам шу генга қай даражада муте экани текширувдан ўтказилса, балки неча миллионлаб одамлар жонини асраб қолиш мумкин бўлар?!

Н.А.Муҳаметдинова, оддий аскар, новвой: “Старшина сўраяпти: ‘Қизалоқ, сен неча ёшдасан?’ – ‘Ўн саккиздаман, нима эди?’ – ‘Гап шундаки, бизга норасидалар керак эмас!’ – ‘Нимани хоҳласангиз, шуни бажараман. Нон ёпсам ҳам майлига’. Ниҳоят олишди...”

Софья Адамовна Кунцевич, старшина, ўқчи рота санинструктори: “Уч маротаба ярадор бўлдим, уч маротаба контузияга учрадим. Урушда ким нималарни орзу қиларди: ким уйга қайтишни, ким Берлингача боришни, мен эса биргина нарсани – туғилган кунимгача яшашни, ўн саккиз ёшгача ўлмасликни орзу қилардим. Нима учундир менга олдинроқ, ўн саккиз ёшга кирмай ўлмоқ кўрқинчли эди. Шимда, пилоткада, доимо ярадорларни ортмоқлаб, тизза билан эмаклаб юрганим учун кийимларим йиртиқ-ямоқ бўлиб кетганди. (Ҳозир ҳам шундай кунларни одамларнинг бошига солаётган, шундай кунларни соддадил одамларга раво кўриб, ўзи жаннатдан-да аъло шароитларда яшаётган “дохийлар” худди мен каби сизнинг ҳам кўз олдингиздан ўтиб турганига мутлақо шубҳа қилмайман, азиз ўқувчим. – М.Т.) Ёдимда, бинтлар етишмас эди... Ўзимнинг ички кийимларимни йиртиб олардим, йигитларга ҳам “Қани ички кўйлагингларни ечинглар, менинг ярадорларим ўлаётир”, дердим”.

Мария Нестеровна Кузьменко, катта сержант: “Эркаклар жўнатиш пунктига боришиб, кийимларини алмаштириб олишди. Бизга эса ҳеч вақо йўқ. Бизга пайтавагина беришди; ундан ўзимизга ички кийимлар тикиб олдик. Командир бундан хабар топгач, бизни обдон сўқди.

Бизга керак-да... Қарасак, аскарлар дарахтга кўйлақларини илиб қўйган бўлади. Улардан бир жуфтани ўмариб кетамиз. Улар кейинчалик буни фаҳмлашиб, қулишарди ва “Старшина, бизга бошқа кўйлақ бер... Қизлар бизникини олиб қўйишди...” дейишарди”.

Мария Семеновна Калиберда, сержант, алоқачи: “Кетиб бораяпмиз. Икки юзта қиз. Жазирама иссиқ, ёз, ортимиздан қумда қизил доғлар қоляпти... Бу ҳолатда ниманиям яшира олардинг? Изимиздан аскарлар келишяпти, ўзларини ҳеч нарсани кўрмаганга, сезмаганга солишмоқда... Биласизми, уруш бизнинг фақат ёшлигимизни, кўпчилигимиздан оналигимизни ҳам тортиб олди. Қизларни аёлликнинг энг олий бахтидан махрум қилди...”

Собиқ Совет иттифоқи халқ артисти Л.П.Александровская: “Кейинчалик аста-секин хиргойи қила бошладим... Ва ярадорнинг юзи бироз титради... У

нимадир деб пичирлади. Мен энгашидим ва “Яна айтинг...” деган сўзларни эшитдим. Мен яна ва яна, репертуарим адо бўлгунича ва бош шифокор “Ухлаб қолди, чамамда...” дегунича ашула айта бердим. (Ҳалима Носирова, Мукаррама Турғунбоева, Тамарахоним каби қанча-қанча санъаткорларимиз ҳам уруш йиллари умрининг ярмини фронтда ўтказган дея эшитган эдим. – М.Т.).

Нина Васильевна Ильинская, катта сержант, ҳамшира: “Мен фронтдан ҳеч вақосиз келдим. Устимдаги гимнастёркам, шинелим – шугина, холос. (Барча аскарларни шундай шип-шийдам қилиб шилиб уйига жўнатишган. Ўлжалар – трофейлар генералларга қолган, чамамда... – М.Т.). Шу ҳолимда ҳаётимни қайта бошлашим керак эди. Яна турли иғволар... Яқинда қирк йил бўлади, менинг эса ҳозир ҳам ёноқларим ловуллаб туради...”

Эркак урушдан келдими, у қахрамон. Куёв! Қиз бола қайтса, унга дарров ёвқараш: “Биламиз, сизлар у ерларда нима ишлар қилганингларни!...” Бутун уруғ-аймоқ бош котиради: келин қилиш мумкинми ёки йўқми? Очиғини айтаман, биз яширардик, биз фронтда бўлганимизни гапиришни хоҳламас эдик. Биз яна оддий киз бўлишни хоҳлар эдик. Келин бўлишни истар эдик...”

Александра Ивановна Храмова: “Отрядимизда ака-ука Чимуклар бор эди... Улар омборхона ичида туриб, обдон отишма қилишди, сўнгра ҳаммаёқлари куйиб кетган ҳолда чиқиб келишди. Уларни бўйинбоқ билан олиб юриб, ҳаммага танийсанми, дея кўрсатиб юришди. Бутун бошли қишлоқ йиғилган эди. Уларни ота-онаси турарди, ҳеч ким айтмади. Она қичқириб юбормаслиги учун қанақа юракка эга бўлиши керак эди... У ўзини билдириб қўймади. Нақ бутун қишлоққа ўт қўйишарди. Ҳамма нарсага мукофот бор, лекин ҳар қандай мукофот, энг олий Қахрамон Юлдузи ҳам ушбу онага камлик қилар эди...”

Вера Митрофановна Толкачева: “Урушдан кейин менинг кулбамда фақат болаларим ҳамда иконамдаги рушник қолди. Қип-яланғоч эдик. Қизалоғим мактабга борди, фақат шунда мен унга биринчи бора ботинкачалар сотиб олдим. У ботинкачалари билан ухлашга ётарди, ечгиси келмасди. Мана, ҳаётимиз қанақа эди!

Бир йилдан сўнг эрингиз – Владимир Григорович Германияда, Берлин остонасида ҳалок бўлди деган хат олдим. Мен унинг қабриниям кўра олмадим. Бир қўшнимиз соппа-соғ, бошқаси оёқсиз қайтиб келди. Мен эрим ҳам майли оёқсиз бўлса-да, тирик қайтиб келганида эди, дея надоматлар чекдим. Мен уни қўлларимда кўтариб юрган бўлардим...

Фақат қалбимда эмас, қўлларимда ҳам жон қолмайди эслаганимда. Уч ўғилчам қолди, бири бирини кўтаролмайди. Хашак, ўрмондан ўтин боғлариниям, картошка ва уруғликниям ўзим орқаладим... Ҳаммасини фақат ўзим... Омочни ҳам, боронани ҳам ўзим тортдим. Нимаям қилар эдим?! Бизнинг қишлоғимиз урушда жуда кўп талофот кўрди. Биз эрсиз қолдик. Отсиз қолдик. Отларни ҳам урушга олиб кетишди. Урушдан сўнг, сизга очиғини айтсам, аёллар ҳам эр ўрнига, ҳам от ўрнига ишлади. Ҳамма нарсани ўзимга юклардим. Мен тағин ишлаб чиқариш илғорларидан эдим. Менга иккита фахрий ёрлик, бир маротаба эса ўн метр чит беришди. Хурсандчилик бўлдики, асти қўяберасиз! Ўзимнинг учала ўспирин ўғилларимга қўйлак тикиб бердим.

Фақат бундан бу ёғига уруш бўлмасин. Энди саломатлигим йўқ, лекин сигиримни ушлаб турибман. Мабодо айтишсаки, сигирингни бер, шунда уруш бўлмайди дейишса, берган бўлардим! Фарзандларим менинг кўргиликларимни кўрмаса бўлгани”.

Антонина Григорьевна Бондарева, катта учувчи, гвардия лейтенанти: “Эримдан қора хат олишим биланоқ фронтга кетиш ҳаракатига тушдим. Қизалоғимни қайнонамга қолдирдим, лекин тез орада қайнонам ўлиб қолди.

Эримнинг опаси бор эди, қизимга ўша қарай бошлади. Урушдан сўнг мен демобилизация бўлганимда, у менга қизимни бермайман, деди... Улар но-чорликда яшаган эди”.

Людмила Михайловна: “Мен бор-йўғи йигирма уч ёшда эдим. ...Мана бизларни ишга олиб кетишаётир. Эндигина туша бошлаган эдик, бирданига “Ойи, ойижон!” деган товушни эшитиб қолдим. Қарасам, Даша хола турибди, йўлак бўйлаб қизим чопқиллаб келаётир. Улар тасодифан кўчадан ўтиб бораётиб, мени кўриб қолишибди. Қизим югуриб келганича ўзини бағримга отди. Тасаввур этасизми, у ерда итлар, одамларга ташланиш учун махсус ўргатилган итлар турарди, лекин бирорга ҳам ит жойидан жимади. Қизим менга ташланди, мен бўлсам фақат: “Қизалоғим! Наташажон, йиғлама. Мен тез орада уйда бўламан...” дердим холос. Посбонлар турарди, итлар ҳам. Ҳеч ким унга тегмади...”

Надежда Викентьевна Хатченко: “Ўғлим узоқ вақтгача отасини тан олмади. Уларнинг иккисини бир-бирига кўниктиришимга тўғри келди. Эрим ишдан кеч келади, мен унга: “Намунча кеч? Дима: “Қани отам?” деб ташвишланди”, дейман. У ҳам олти йиллик уруш мобайнида (япон уруши ҳам назарда тутиляпти. – М.Т.) ўғлидан бегонасираброқ қолган эди-да. Ўғлимга бирор нарса сотиб олсам: “Отанг буни сотиб олди, у сен ҳақингда қайғуради”, дердим. Кейинчалик улар дўстлашиб кетишди. Отасининг айтиб берадиган хикоялари сероб эди...”

Анастасия Васильевна Воропаева, ефрейтор, прожекторчи: “Сиз ғалаба йўлини тасаввур эта олмайсиз! Поляклар, французлар, чехлар, болгарлар бо-ришарди... “Бизнинг тенгкурларимиз урушни ўлгандагина ёдидан чиқаради”.

Антонина Антоновна Лычаная, сержант техник хизмат сержанти, метеоролог: “Менинг ёдимда, ғалаба куни ҳаммамиз йиғлаб: “Йўқ! Йўқ! Уруш энди ҳеч қачон бўлмайди, ҳеч қачон!” деб бақирганмиз”.

Вера Максимовна Берестова, тиббий хизмат лейтенанти: “Урушнинг биринчи кунидан охириги кунигача фронтда бўлдим. Яраландим, бир марта Волгага ҳам чўкиб кетай деганман. Сузиб ўтолдим, ўзим билан бир ярадорни ҳам судраб чиқдим. Лекин муз остида қолганим сабабли болали бўлолмадим”.

Тамара Степановна Умнягина, гвардиячи кичик сержант, санинструктор: “Сталинградда одам қонини шиммаган бир грамм ҳам ер қолмаган. Янги аскарлар келади. Ёш, келишган, чиройли йигитлар. Орадан бир-икки кун ўтиб, ҳаммаси ҳалок бўлади, ҳеч ким қолмайди. Мен янги одамлар келишидан кўрқиб қолдим. Уларнинг чеҳрасини, сўзларини ёдда олиб қолишдан кўрқар эдим. Бир марта уч юз кишидан кун охиригача ўнта одам қолибмиз. Бизлар шунча одам қолганимиздан сўнг, ҳаммаёққа сукунат чўкканидан сўнг, тирик қолганимизга қувониб ўпиша бошладик, йиғлай бошладик.

Улар ҳамон кўз олдимда – бари-бариси. Мана йиллар ўтди, қани энди кимнидир ёддан чиқарсам, жилла курса битта юзни. Йўқ, ҳеч кимни унутолмадим, ҳаммасини эслайман, барини кўриб тураман... (Йиғлайди).

Еттинчи июнь мен учун бахтли кун бўлди, шу куни тўйим бўлди. Қисмимиз бизга катта тўй қилиб берди. Эримни мен кўпдан бери билар эдим: у капитан эди, рота командири эди. Мабодо тирик қолсак, урушдан сўнг у билан турмуш қуришга қасам ичдик. Бизга бир ойлик таътил беришди. Иванов областининг Кинешмасига, унинг ота-онасиникига йўл олдик. Мен қаҳрамон каби борар эдим, фронтдан келган қизни шунақа кутиб олиш мумкин деб сира ўйламаган эдим. Биз кўп қийинчиликларни кўрган эдик, қанча оналарнинг болаларини қутқариб қолдик, хотинларга эрларини. Бирданига... Мен ҳақорат нималигини билдим, мен хафа бўладиган сўзни эшитдим. Бунгача

фақат “туғишганим сингилжоним”, “азиз сингилжоним” сўзларидан бўлак бирор сўзни эшитмаган эдим. Мен бадбашара эмас эдим, мен бинойидек, чиройликкина эдим... Кечки чойга ўтирдик, онаси ўғлини ошхонага бошлаб борди-да йиғлаб: “Сен кимга уйландинг? Фронтчи қизгами... Сенинг ахир, икки синглинг бор. Ким энди уларга уйланади?” деди. Ҳозир ҳам шу гапни эсласам, йиғлагим келади (Қирқ йил ўтгач. – М.Т.). Тасаввур этасизми: мен пластинкача олиб келган эдим, уни жудаям яхши кўрардим. Қўшиқда “Энг пўрим туфлиларда юришга муносибсан” деган сўзлар бор эди. Бу фронт кизи ҳақидаги қўшиқ эди. Мен шу қўшиқни кўйган эдим, катта синглиси борди-да, кўз олдимда пластинкани синдириб ташлади, яъни шу билан, сизларда ҳеч қандай ҳуқуқ йўқ деди. Улар менинг фронтда тушган барча суратларимни йўқ қилиб юборишди... Фронтчи қизлар кўп жафо чеккан эди. Урушдан сўнг ҳам жафолар етарли бўлди. Бизларни қаровсиз қилиб ташлаб қўйишди. Ҳимоя қилишмади”.

Ал Иса каби сароб ғояга ишониб, неча миллион ғофил одамлар Германи-яда, неча миллион соддадил одамлар собиқ Совет иттифоқида ёшлигидаёқ ҳалок бўлиб кетди, майиб-мажруҳ бўлди, ёлғон бахтга интилиб, бебахт бўлиб қолди. Бахтга етиб бордим деганларнинг аксарияти қўлига гадой тўрваси тутқазилди, пешонасига хоин, сотқин, фоҳиша деган тамғалар мангуга урилди. Мана, Владимир Познернинг сўзларига қулоқ тутинг: “Герман Геринг деган фельдмаршал бўларди, у ўзини-ўзи Нюрнберг қамоғида ўлдириш арафасида Америка журналистига интервью берди. Унинг айтишича, ҳеч ким – на америкаликлар, на руслар, на немислар уришишни хоҳламайди. Уларни қўрқитиш керак, холос. Уларни ким даф қилаётганига ишонтириш керак, холос. Уларга яна кимки урушга қарши чиқаётган бўлса, ватанпарвар эмас, дея тушунтириш керак. Бўлди, вассалом! Бу қаерда бўлаётганининг ахамияти йўқ – демократик Америкадами, Учинчи рейхдами ва ёки советлар диктатурасидами...”

...Мен атеистман, – деб таъкидлайди Познер – ...лекин Худо билан мабодо учрашсам... мен унга “Уялмайсанми! Ахир, Библияда “бир дона соч толаси ҳам сенинг бошингдан Унинг иродасисиз тушмайди...” дейилган-ку, деган бўлардим”.

Яъни “Ҳаммасига Худо айбдор”, демокчи Познер жаноблари. Жаноб Познер, мард бўлсангиз, адолатли бўлсангиз, уришқоқ, садист “дохий”ларнинг айбини Худога ағдарманг, уларнинг юзига кеч бўлмасдан шартта-шартта айтадиганингизни айтинг қўйинг, чунки қиёматда савол бериш ҳуқуқи ҳеч бир бандада бўлмайди. Шоир айтганидек, тарозибон:

*“Айбингни бироз англаб олгандирсан, зуккосан, гапир,
Улар қанча бандаларнинг бошига етди.
Сен уларни кўриб, бир сўз дедингми ахир?!
Илоҳий дил берган эди сенга Худойим
Қулоқ сол деб шўрликларнинг оҳи-воҳига! Сен-чи...”*

дея қиёматда саволга тутганида, ҳарчанд сўзамол бўлсангиз-да, тилингиз гувала бўлиб қолади...

Абдурахим ЭРКАЕВ

ЭСТЕТИК ОНГ ВА БАДИЙ БИЛИШ

Инсоннинг воқеликка эстетик муносабати аввало унинг меҳнатига, амалий фаолияти ва кундалик турмушида юзага чиқади. Аммо бу муносабатни жуда кучли ва ёрқин ифодаладиган бир соҳа бор, бу – адабиёт ва санъат. Уларда, аввало, жамиятнинг эстетик онги ва амалиёти муҳассамланган. Аввало эстетик онг ҳақида айрим фикрларни билдириб ўтиш лозим.

Эстетик онг эстетик туйғулардан бошланади. Ҳар бир инсонда гўзалликни ҳис қилиш, ундан завқланиш, оддий тил билан айтганда, “маза қилиш” туйғуси бор. Эстетик туйғу, кечинмалар ва завқ-шавқ эстетик онгнинг жуда муҳим қуйи даражасини, айтиш мумкинки, пойдеворини ташкил қилади. Унинг юқори даражаси – эстетик тафаккур эса тегишли тушунча, ғоя, баҳо, дид, қарашлар, назария, таълимотлар, идеалдан иборатдир.

Кечинмалар, завқ-шавқ, теран қониқиш эстетик туйғунинг мураккаброк шакли ва тизимли юзага чиқишидир. Улар асосида инсоннинг диди, поэтик таъби шаклланади. Дид туйғуга акс таъсир кўрсатади, унга йўналиш беради. Агар эстетик туйғу ғараз ва манфаатдорликдан холи бўлса, дид ўзига маъқул ҳодисаларни танлайди, унда қизиқиш, “ғараз” мавжуд. Дид тарбияси учун фақат туйғу, кечинма ва завқ-шавқнинг ўзи камлик қилади. Дид гўзаллик, юксаклик (улуғворлик) ёки уларнинг акси – хунуклик, тубанлик ҳақидаги тушунчалар, ғоялар, баҳоларни билишда, эстетик ҳодисани онгли танлаш каби ҳолатларда юзага чиқади.

Дид кўпроқ индивидуал хусусиятга эга. Ўз асосида анча собит, барқарор. Аммо маънавий муҳит таъсирида ривожланиш, нозиклашиш, теранлашиш ва, аксинча, баъзан дағаллашиш, саёзлашиш, қашшоқлашишга мойил. Эстетик онгнинг тафаккур билан боғлиқ унсурлари – эстетик тушунчалар, ғоялар, категориялар, мулоҳазалар, тизимлаштирилган қарашлар, назариялар, таълимотлар ва, ниҳоят идеалдир. Категориялар эстетиканинг универсал тушунчаларидир. Улар инсоннинг табиатга, жамиятга, ўз-ўзига, теварак атрофида уни ўраб турган жонли ва жонсиз предметларга, адабиёт ва санъат асарларига, халқ оғзаки ижоди ва амалий-безак санъатига муносабатини, жамиятнинг гўзаллик тўғрисидаги қарашлари ва идеалларининг моҳиятини, қонуниятларини акс эттиради.

Эстетик категориялар, ахлоқий категориялар каби, жуфт ва муқобил: гўзаллик ва хунуклик (сулувлик ва тасқаралик), фожиавийлик ва комедиявийлик, юксаклик ва тубанлик. Эстетикадаги юксаклик ва тубанлик биринчи навбатда инсоннинг юксак идеаллари, орзу-интилишлари, олий

* Абдурахим Эркаев – фалсафа фанлари номзоди, профессор.

мақсадлари, қаҳрамонлиги ёки оддий ҳаётӣй, маиший интилишларини, кувлигини, муғомбирлигини, юксаклик ёки лақмалигини, соддалигини, кўрқоклигини, сотқинлигини, ғаразғўйлигини ва улардан келиб чиқадиган эстетик баҳоларни ифодалайди. Шу сабабдан трагедиялар юксак жанрга, комедиялар эса тубан жанрга оид ҳисобланади.

Эстетик категориялар ўзида инсониятнинг кўп асерли тажрибасини, ижодий яратувчилигини ифодалайди. Уларда оддий ва мураккаб тушунчалар, ғоялар, баҳолар, турли-туман қараш ва назариялар, буюк мутафаккирларнинг бу борадаги таълимотлари бирлашади, мужассамлашади.

Ахлоқий категорияларнинг барчасини эзгулик ва ёвузликка боғлаш мумкин бўлганидек, эстетик категорияларни ҳам гўзаллик ва хунукликка боғлаш мумкин. Ҳақиқий трагик (фожиавий) асар инсоннинг юксак туйғуларини, соф, олийжаноб қалбини, улуғ нияти ва фидойилигини кўрсатади. Қаҳрамон ҳар хил сабабларга кўра ўз мақсадига ета олмайди, қурбон бўлади. Қаҳрамоннинг ҳалокати томошабин, ўқувчи қалбини изтиробга солади, майда бачкана нарсалардан – ҳасад, амалпарастлик, молпарастлик хирсидан тозаланишига ёрдам беради. Фожиавий асар қаҳрамони жамиятнинг юксак идеалларини ифодалайди. Юксак идеаллар эса ўз моҳият-мазмунига кўра гўзалдир, улар инсонда инсонийлик, меҳр-оқибатни, адолат ва ҳақиқатга ташналикни тарбиялайди. Шундай қилиб, фожиавийлик гўзалликнинг ўзига хос тарзда юзага чиқишидир. Ва, аксинча, ҳаётдаги бачкана туйғулар ва эҳтирослардан, тубан камчиликлардан қутулишда комедиявийлик ёрдам беради.

“Кўз олдида илк намоён бўлган ҳақиқатни англаб, инсон энди тева-ракда фақат даҳшатни ва борликнинг бемаънилигини кўради, энди унга Офелия қисматининг рамзийлиги тушунарли, энди у ўрмон маъбуди – Силеннинг донишмандлигини кашф этди; бундан унинг кўнгли айнимокда. Бу каби ирода учун жуда катта хавф-хатар пайдо бўлганда, халоскор сеҳргар – соғломлаштириш тилсимидан хабардор санъат келади; фақат ёлғиз угина даҳшат ва яшашнинг бемаънилиги тўғрисидаги фикрларни шундай тасаввурларга айлантира оладики, улар билан ҳар ҳолда яшаш мумкин; даҳшатни бадий енгиб ўтиш сифатида юксаклик тўғрисидаги ва бемаънилик туғдирган жирканчдан қутулиш сифатида комедиявийлик тўғрисидаги тасаввурлар айнан шундайдир”¹, деб ёзади Ф.Нитше “Фожианинг мусиқа руҳидан туғилиши” асарида. Шу сабабдан у “санъат фақат табиатдаги воқеликка тақлидгина эмас, айнан бу воқеликнинг метафизик (фалсафий – А.Э.) тўлдирувчисидирки, воқеликни енгиб ўтиш учун унинг ёнига қўйилгандир”² – дея хулоса қилади.

Гўзаллик категорияси асосида шаклан уйғунлик, симметрия, мутаносиблик, ихчамлик, мазмунан эзгулик, инсонпарварлик ётади. Кўриниши, шакли дабдабали, ортиқча зеб-зийнатларга тўла буюм ёки санъат асари мазмунан саёз, пуч, эзгулик ва инсонпарварлик билан йўғрилмаган ёхуд уларни етарлича ифодаламаган бўлса, гўзал ва мукаммал ҳисобланмайди. Асардаги шакл ва мазмуннинг бир-бирига мослиги, олға сурилаётган ғоянинг эзгулигига, инсонпарварлигига эришилсагина, мукамаллик, гўзаллик вужудга келади. Асар шаклан анча мукамал, образлари, тили ва услуби жуда таъсирчан бўлса-да, олға сураётган ғояси қолоқ, реакцион, тарғиб этаётган қадриятлари сохта бўлса, у мукамаллик ва гўзалликка даъво қилолмайди. Халқ уни қабул қилмайди.

¹ Фридрих Ницше. Рождение трагедии из духа музыки. – С.-П.: «Азбука», 2012, С.79.

² Уша асар, 187-б.

Кант фикрича, гўзаллик “объект ҳақидаги соф субъектив тасаввурдир”. Диднинг мулоҳазаси билим берувчи мулоҳаза эмас. Предмет, агар унга нисбатан манфаатдорлик бўлмасагина, тушунчасиз (яъни мулоҳаза юритмасдан, бевосита завқ уйғотса – А.Э.) умумий “зарурий завқ-шавқ” объекти сифатида тасаввур этилса ва “мақсад тўғрисида тасаввурга эга бўлмасдан”, “мақсадга мувофиқлик шаклига эга бўлса”, у ҳодиса гўзал ҳисобланади¹. У гўзаллик асосида ҳеч қандай объективликни кўрмайди. Гегель Кантнинг “объектив предметлар ва субъектив тафаккур ўртасида мустаҳкам қарама-қаршилик мавжудлиги тўғрисидаги” қарашларини инкор қилади. Гўзалликни Гегель “ғоянинг объектив ҳиссий кўриниши”, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, табиатда ғоя аниқ намоён бўлмайди, санъат эса гўзалликни ифодалаш учун ғоя ва образнинг тўла мувофиқлигини зарур даражада таъминлай олади. Санъатдаги гўзаллик – бу идеал яратишдир². Айнан идеални ифодалаш азалдан санъатни гўзаллик яратишнинг асосий турига айлантиради. Идеал кўпроқ ижобий қаҳрамон (ёки трагик қаҳрамон) образи ва у олға сурган ғояларда танкидий реализмда эса жамият ва инсон кирдикорларини фош этишда ифодаланади.

Шу сабабдан Шарқ адабиётида ўрта асрларда, Европа адабиётида Уйғониш ва Маърифатпарварлик даврлари адабиётда биз юксак идеалларни ифодаловчи Фарҳод, Искандар, Мажнун, Дон Кихот, Биатриче, Гамлет каби ҳамда XVIII ва XIX асрларда романтизм усулида яратилган адабиётда кўплаб ижобий қаҳрамонларни кўраимиз. Аммо улар бугунги ўқувчи томонидан ёки мажозий (шарқ ўрта асрлар адабиёти ва Данте ижоди), ёки бироз сунъий, китобий образлар каби қабул қилинади (Монтескье, Вольтер, Шиллер, Гюго). Бошқа ҳолларда “ижобий қаҳрамонлар” кўпроқ саргузашт, детектив ва турли хил кўнгилочар адабиёт (кинофильм)ларга ёхуд болалар адабиётига хос. Жиддий, юксак адабиётнинг фақат ўсмирлар ва катта ёшдаги болаларга бағишланган асарларида Робинзон Крузо, Гулливер, граф Монте Кристо, д’Артанян (А. Дюма), Роб Рой, Квентин Дорвард, Жюль Верн, Майн Рид, Фенимор Купер, Артур Конан Дойл каби ёзувчилар яратган образларда биз ижобий қаҳрамонларга дуч келамиз. Мазкур адиблар асарлари ҳаммаси тарихий-саргузашт, саргузашт, фантастика ва детектив жанрига оиддир.

Инсон кадр-қиммати маънавий ва ҳуқуқий эркинлиги учун кураш ўрта асрлар, Уйғониш ва Маърифатпарварлик даврлари адабиётининг олдида турган асосий ижтимоий вазифа эди. Инсонга ўз кадр-қиммати, ўзлигини англатиш, бу мақсадда унга ибратли, таклид учун намуна бўладиган образни кўрсатиш керак эди. Бу инсоннинг ички дунёси, руҳиятини бадий таҳлил қилиш ва билишдан муҳимроқ эди. XIX аср 20-йилларидан бошлаб Европа адабиёти инсонни ҳар томонлама чуқурроқ ўрганишга ўтди ва танкидий реализм усулини ўзлаштирди. Бу пайтга келиб Европада индустриал жамият тез ривожланаётган, табақавий, синфий имтиёзлар бекор қилинган, фуқароларнинг қонун олдида тенглиги эълон қилинган эди. Адабиёт ва санъат олдидаги ижтимоий вазифа энди умуман инсон эркинлигини ҳимоя қилиш масаласидан конкрет, тарихий типик ва айни пайтда индивидуал такрорланмас инсонни улуғлаш ва ҳимоя қилиш томон силжиди. Гуманизмнинг мазмуни конкрет инсон билан боғланди.

Бадий асарнинг мукамаллиги, гўзаллиги унинг гўзалликни тарғиб этишида ёки чиройли ҳаётни кўрсатишида эмас, балки маҳоратли яра-

¹ И. Кант. Соч. 5 т. – М., 1966. С.188, 245, 240.

² Гегель. Соч. 12 т. – М., 1938. С.61.

тилган образлар, воқеалар орқали эзгулик ва инсонпарварликни изчил химоя қилишида намоён бўлади. Буюк рус ёзувчиси Л.Н. Толстой замондоши Ф.М. Достоевскийнинг “Жиноят ва жазо” романини ўқиб, ниҳоятда гўзал асар, деб баҳо берганда, айнан асарнинг эзгулик ва инсонпарварлик ғоясини назарда тутган. Аслида асарда тасвирланган воқеалар, оғир турмуш, судхўрлик, қотиллик ва шу каби салбий манзаралар асло гўзал, чиройли турмушга дахлдор эмас.

Санъат, айниқса реалистик санъат асарлари ҳаётнинг яхши томонлари билан бир қаторда жирканч томонлари, жамиятнинг иллатлари, инсоннинг тубанлиги, сотқинлигини кўрсатиши, тасвирлаши мумкин. Асарнинг мукамаллиги, гўзаллиги у акс эттирган воқеалар ва объект хусусияти, чиройи билан эмас, балки ғояси илғорлиги, образларининг таъсирчан чикқани, адиб, санъаткорнинг маҳорати билан ўлчанади. Кундалик онгдаги чиройли, гўзал деган тушунчадан гўзаллик категорияси ўз мазмунининг ўта мураккаблиги, зиддиятлиги ва теранлиги билан фарқ қилади.

Инсон яратган буюм, адиб ёзган асар нафс ва ҳирс, шахват ва зўравонликни тарғиб этса, ёки шунга хизмат қилса, биз уни гўзалликнинг муқобили – хунуклик деб баҳолаймиз. Эстетик категория сифатида хунуклик гўзалликнинг муқобилидир. У ҳам жуда мураккаб, зиддиятли мазмунга эга. Хунуклик ва гўзаллик ўртасида аниқ чегара ўтказиш қийин. Ҳатто баъзан хунуклик шаклан жозибали, чиройли шаклда, гўзаллик эса ташқи хунукликда воқе бўлиши мумкин. Агар гўзаллик инсон маънавиятининг юксалиши, ахлоқининг шаклланиши, инсоннинг ҳар хил бачкана, майда-чуйда нафси ва ҳирсу камчиликларидан халос бўлишига хизмат қилса, хунуклик инсон маънавиятининг ич-ичидан емирилишига, дидининг пасайишига, юксак туйғуларининг сўнишига, тубан эҳтирослари, ҳирси ва нафсининг кучайишига сабаб бўлади. Афсуски, оммавий маданиятнинг баъзи намуналари ва унинг ниқоби остидаги аксилмаданият хунукликка, ёвузликка хизмат қилмоқда. Хунуклик санъатда кўпинча беўхшовлик ва уйғунликнинг бузилишига эмас (ушбу ҳолат маҳорат етишмаслиги, нопрофессионализмдир), балки ёвузлик, яъни ахлоқсизлик, беҳаёлик, зўравонлик, қотиллик, ўғрилик каби инсон табиатидаги қусурларнинг жозибали қилиб тасвирланишида, эстетиклаштиришида юзага чиқади.

Шаклда хунуклик симметрия ва уйғунлик, мутаносиблик ва меъёр бузилишида намоён бўлади. Санъат асари учун шакл ва мазмуннинг ўзаро мувофиқ келиши муҳим. Шакли беўхшов, ҳатто бирозгина меъёри, унсурлар нисбати бузилган, композицион тузилмаси унчалик моҳирона яратилмаган асарни унинг илғор ғояси қутқара олмайди. Халқ бундай асарларни юксак бадиият намунаси сифатида эмас, балки тарғибот-ташвиқот адабиёти сифатида қабул қилади, мутахассислар эса унга айнан шундай баҳо беради.

Фожиавийлик ва комедиявийлик категориялари ҳамда ижобий қаҳрамон муаммоси

Фожиавийлик категориясининг дахшатли, қўрқинчли воқеаларини тасвирлаш, асар қаҳрамонларининг ҳалок бўлишига бевосита алоқаси йўқ. Бугун экранларда тез-тез намоёиш қилинадиган қотиллар, вампирлар, маньяклар, қўрқинчли махлуқлар тўғрисидаги триллер фильмлар,

трагик (фожиавий) асарлар эмас. Бундай асарларнинг мутлоқ кўпчилиги инсон руҳиятининг юксаклигини эмас, балки тубанликка мойиллик кўрсатади.

Фожиавийлик нимада юзага чиқади? Антик даврда фожиавийлик инсон эрки ва унинг азалдан белгиланган тақдири ўртасида ҳал қилиб бўлмайдиган зиддият сифатида тушуниланган. Инсон тақдирига чап бериб, ўзгартиришга уринганда, бунинг уддасидан чиқолмаган, мағлуб бўлган, охир-оқибат ҳалокатга учраган. Буни ўзбек кутубхоналарига яхши таниш қадимги юнон фожианависи буюк Софоклнинг “Шоҳ Эдип” асари ми-солида кўриш мумкин.

Европа Уйғониш ва Маърифатпарварлик даврлари асарларида, хусусан Шекспир ижодида, шунингдек, ундан кейинги даврларда фожиавийлик табиатини тушуниш дунёвийлашди. Энди фожиавийлик адабиётда тақдири азал ҳукмининг муқаррарлигида эмас, балки жамият ва инсон, эски қоқоқ анъанавий ахлоқий қарашлар ва янгидан пайдо бўлаётган илғор ғоялар ўртасидаги муросасиз зиддият туфайли янги илғор ғоя ташувчисининг ҳалокатида ўз аксини топа бошлади. Ф.Энгельс фожиавийлик моҳиятини вужудга келган янги тарихий зарурият ва уни амалга ошириш учун объектив шарт-шароит етишмаслиги ўртасидаги зиддиятларда кўради.

Ромео ва Жульетта нега ҳалок бўлди? Чунки уларнинг оилалари, аниқроғи, оталари бир-бирига душман эди. Улар яшаган давр қоидалари, нотўғри тушуниланган оила шаъни, ғурури бир-бирига ён босишни, муросага боришни заифлик, кўрқоқлик деб баҳолар эди. Хонадонлар ярашишни истаганда ҳам кимдир биринчи қадамни қўйиши керак эди. Ана шу биринчи қадамни қўйган оила жамоатчилик назарида шаъни, кадр-қимматини пастга урган ҳисобланарди. Ўша муҳитда ғурур ва шаън кибрга айланиб қолган эди. Натижада, ёш ошиқлар оилавий душманликнинг қурбони бўлдилар.

Шекспирнинг бошқа бир машҳур образи Гамлет аслида отаси учун қасос олувчи, тахтни қотиллик ва ёлғон ёрдамида қўлга киритган амаки-сига қарши курашувчи, шон-шуҳрат ва довруққа интилаётган қаҳрамон эмас. Шекспир асарида отаси учун қасос олувчи – Лаэрт, тахтга ишқибоз Клавдий, шон-шуҳратга интилувчи – эса Польша ерларига ҳарбий юриш уюштирган швед шаҳзодаси Фабрицио. Гамлет ихтиёри ўз қўлида бўлишини истаган, эркинликка ташна, ўрта асрлар қоқоқ анъаналаридан безор, лекин уларга бўйсунушга мажбур инсон. Унга юрти – Дания зиндон бўлиб туюлади. Гамлетнинг даври ҳали етиб келмаган. У келажак одами. Унинг қарашлари, идеаллари юзага чиқиши учун объектив шарт-шароит мавжуд эмас. Шу сабаб у ҳалокатга маҳкум. Отелло қалби, кўнгли беғубор, ҳаммага ишонувчи инсон. У ҳам келажак одами. У ҳасад, фикс-фасод, зимдан олиб борилаётган фирром курашлар, фитна, ёлғон ва тухмат қурбони.

Кўриниб турибдики, янги ғоя тарихий зарурат сифатида қаҳрамон интилишларида кўзга ташланмоқда, лекин кўпчилик бошқача фикрлайди, эски урф-одат ва турмуш қоидалари янги ғояни инкор қилади. Ижобий қаҳрамон ва юксак идеал кўрсатилган асарларда, албатта уларга қарши турувчи салбий қаҳрамон ва тубанлик кўрсатилиши керак. Акс ҳолда бадий конфликт юзага келмайди. Клавдийсиз Гамлет, Ягосиз Отелло образларини очиб беришининг иложи йўқ. Трагик асар кўп ҳолларда ижобий ва салбий образлар тўқнашувини тасвирлаши шундан. Аммо

трагик асар мохияти ижобий ва салбий қаҳрамонлар тўқнашуви билан эмас, балки тарихий зарурият, ривожланишнинг янги тенденцияси ва қотиб қолган инертли ижтимоий вазият ўртасидаги конфликт билан белгиланади. Ижобий ва салбий қаҳрамонлар қарама-қаршиликларнинг ташувчилари, холос. Трагик асарда мутлақо ижобий ва салбий қаҳрамон бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан, юқорида эсланган Софоклнинг “Шоҳ Эдип”, ёки Шекспирнинг “Макбет”, “Ричард III” ва бошқа айрим трагедиялари ижобий образни тасвирламайди.

Бир қарашда Ф.Шеллингнинг фожиавийлик табиати тўғрисидаги фикри юқоридаги фикрларга зиддек туюлади. У жамиятдаги мавжуд талабларни, шарт-шароитини зарурият, заруриятни – объект, эркинликни – субъект (қаҳрамон), улар ўртасидаги зиддиятни фожиавий зиддият ҳисоблайди. Лекин зарурат деганда у тарихий тараққиёт талабини эмас, балки актуал, ҳозирда мавжуд ижтимоий ҳолатни назарда тутди. Зарурат – объект, яъни мавжуд ижтимоий воқелик, унинг ахлоқий ва ҳуқуқий қоидалари, урф-одатлари, анъаналари, ҳукмрон муносабатлари, мафкураси. Улардан ҳалос бўлишга, эркинликка интилган субъект мағлубиятга учрайди. Аслида Ф.Шеллинг атамалари бошқаларникидан фарқ қилса-да, ҳулосалари мазмунида қарама-қаршилик йўқ. Эркинлик деганда, тарихий заруратни ифодаловчи қаҳрамон назарда тутилса, зиддиятга ўрин қолмайди.

Шекспир буюк гуманист сифатида Ромео ва Жульетта каби маъсум, беғубор ошиқларнинг, маънавий эркинликка интилувчи Гамлет, мард, софдил ва ишонувчан Отелло каби одамларнинг ҳали замони, афсуски, етиб келмагани, улар жамиятда ҳукм сураётган қоқоқ ахлоқий меъёрларнинг, инсон макр-хийлаларнинг қурбони бўлиши муқаррарлигини кўрсатди. Томошабин ва ўқувчилар қалбида мавжуд чиркин қоидаларга, эскирган ижтимоий анъаналарга, инсон тубанлигига қарши нафрат уйғотди.

Гегель фикрича, трагедиядаги қаҳрамон ўлими – бу шунчаки унинг йўқ қилиниши эмас, балки “қуллик онги”дан ҳалос бўлишдир. Қаҳрамон олий мақсад йўлида ўзини қурбон қилади. Айрим олимлар трагедиядаги ўлимни аслида боқийлик, ҳаёт давомийлиги тантанаси сифатида талқин қиладилар. Эзгулик, тараққиёт, абадий ҳаёт курашлар орқали, қурбонлар, ҳалокатлар орқали ўзига йўл очади. Шу сабабдан фожиавийлик алоҳида олинган инсон тақдирининг бадбахтлиги бўлмасдан, бутун авлод, халқ, тарихий даврнинг бахтсизлигидир. Атоқли немис экзистенциал файласуфи К.Ясперс масаланинг айнан ушбу томонига эътиборни қаратади.

Жамият ва инсон ривожланиши жараёнида улар ўртасидаги алоқалар, муносабат, зиддиятлар мазмуни ўзгариб боради. Индустириал жамиятда, юқорида айтилганидек, Шекспир замонидаги табақавий имтиёзлар, олий табақаларнинг ахлоқ кодекслари, ўз шаънини (кўпинча ўз сўзини, инжиқлиги ва принципааллигини) ҳимоя қилиш учун дуэлга чиқиш ва шу каби этикет талаблари бекор қилинди. Капитализм одамларни қонун олдида тенг қилиб қўйди. Янги тенденциялар ўзига энди қаҳрамонларнинг маънавий жасорати, кураш ва ҳалокати орқали эмас, балки ошқора иқтисодий ва сиёсий рақобат, пул ва бойлик, моддий ресурслар ва сиёсий технологиялар орқали йўл оча бошлади.

Қайноқ ва пок қалб, юксакларни кўзлаган мураса билмас рух, инсонни қаҳрамонликка, жасоратга ундовчи ор-номус ва виждон амри ўрнига аниқ ҳисоб-китоб, оқилона иш юритиш, иқтисодий фойда олиш,

рақобатда енгилиб, касодга учраб қолмаслик, ҳар қандай йўл билан мансаб поғоналари бўйлаб ўсишга интилиш каби эҳтиёжлар устунлик қила бошлади. Ердаги ҳаёт, нафс ва хирс ташвишлари қаҳрамон учун энди само орзуларидан устун ва “қадрлироқ”, аниқроғи, фойдалироқ бўлиб қолди. Инсон дўст тутинишда кўпроқ унинг амалий фойдаси тегишини ҳисобга ола бошлади. Энди “дўстлар” даврасида идеаллари яқин маслакдошлар эмас, балки кўпроқ улфатлар, яқин ҳамкасблар, бизнес бўйича шериклар, ҳозир бир-бирига фойдаси тегадиган, эртага ҳатто рақибга айланиши мумкин кимсалар кўзга ташланади. Беғубор дўстлик, олий кадриятлар ва ғоялар атрофида бирлашиш, бундай ғояларга топинишнинг вақти ўтди. Уларга амал қиладиган, уларга содиқ кишилар Достоевскийнинг князь Мишкинига ўхшаганлар энди телба, хаёлпараст, ҳаётдан орта қолган гўл, содда, дея баҳолана бошлади. Натижада юксак трагедиялар, олий идеалларни ифодаловчи ижобий қаҳрамонларни кўрсатадиган романтик асарлар яратишнинг вақти ўтди. Улар ўрнини шафқатсиз реалистик асарлар, жамият риёкорлиги, иллатларини фош этувчи романлар, қиссалар, ҳикоялар эгаллади.

Социалистик реализм гўёки ўзида танқидий реализм ва “революцион романтизм”нинг энг яхши жиҳатларини бирлаштириб, ижтимоий идеал ва ижобий қаҳрамонларга қайтишга ҳаракат қилди. Аммо ўша давр ҳаётининг зиддиятларини тўғри кўрсата олган бир-икки уринишларни ҳисобга олмаганда, муваффақиятсизликка учради. Ижобий қаҳрамонлар сунъий, асарлар эса схематик тарғибот-ташвиқотни ифодаловчи мафкураравий асарларга айланди. Замонамиз ижобий қаҳрамонини тасвирловчи асарларни ёзувчилардан талаб қиладиган танқидчиларимиз бир нарсани унутмасликлари керак: бундай асарлар ё ўрта асарлар ва маърифатпарварлик даври усулида яратилиши ёки бутунлай янги бошқа бадиий усул бўлиб топилиши лозим. Акс ҳолда, бадиийлик завол топиши мумкин. Чунки адабиёт бадиий билиш воситаси сифатида турли ҳикоялар, ривоятлар, ибратлар ва панд-насихатларни мажозий ифодаловчи ҳамда юксак идеалларни ифодаловчи романтизм каби бадиий усул ва услубларни ўз таракқиёти жараёнида босиб ўтиб, ортада қолдирди. Адабий усулнинг янада теранроқ ва, эҳтимол, синкретик шакли вужудга келмас экан, ижобий қаҳрамон орзуси хомхаёл бўлиб қолаверади ёки юксак адабиётни кўнгилочар оммавий адабиёт ёхуд ўта мафкуралашган тарғибот-ташвиқот адабиёти даражасига туширади. Социалистик реализм муваффақиятсизликларидан сабоқ олиш керак.

Бадиий адабиёт ривожланишининг ички қонунияти уни мажозий ва рамзий-романтик схематик образлардан ҳаётгий конкрет, жонли инсон образларини яратишга олиб келди. Тўғри, дастлаб бу образлар романтизм руҳида кучли шахсларнинг фавқулодда мураккаб шароитларда ўзини кўрсатиши, илғор ғояларга содиқлигини тасвирлар эди. Юксак ғоялар ва идеалларни ифодалашда романтизм адабиёти ўрта асарлар шарқ ва Европа Уйғониш, Маърифатпарварлик даври анъаналарини давом эттирди. Лекин инсон фақат фавқулодда (экстремал) шарт-шароитлар, мурасасиз юксак ғоялар гирдобидида кун кечирмайди. Турмушнинг ҳар хил катта-кичик муаммолари, баъзан ўта шафқатсиз талаблари ва курашлари инсондан кўпинча кўтаринки руҳдаги хаёлпараст эмас, оддийгина реалист бўлишни талаб қиладди. Инсон онги, хулқ-атвори, интилишлари ва ижтимоий мўлжаллари шунга қараб мослашади. Адабиёт инсоннинг эстетик эҳтиёжларини қондирувчи, унга ўзини ва умуман воқеликни

бадиий билишда хизмат қилувчи бадиий восита сифатида юксак идеалларни ифодаловчи романтизмдан, инсон психологияси ва ҳаққоний ижтимоий муносабатларни очиб берувчи, уларни инсонпарварлик (гуманизм) нуқтаи назаридан танқид қилувчи реализмга ўтиши табиий эди.

Дастлаб танқидий реализм кўпроқ салоҳияти, қобилияти баланд, курашчан ёки жамиятдан қониқмайдиган кучли шахсларнинг образини кўпроқ яратди. Тезда у оддий “кичик” одамлар, турли табақалар, маргинал қатламлар вакиллари ички дунёсини, кечинмаларини ҳам очиб берди. XIX аср давомида турли табақалар, қатламларга мансуб инсонлар психологиясини кўрсатишда европа адабиёти катта муваффақиятларга эришди. Ҳатто Мопассандек адиблар ўз танасини сотиб, кун кўришга мажбур фоҳишалар ҳам инсон эканлигини, уларга ватанпарварлик, ҳалоллик, оналик туйғулари, меҳр-муҳаббат, ор-номус, гўзалликка ташналик ва бошқа нозик инсоний хислатлар бегона эмаслигини тасвирлади. Танқидий реализм санъати инсон онгининг, руҳиятининг барча пучмоқларига кириб борди. У онг ости бўсағасига етиб келди, аммо ундан ўта олмади. Чунки танқидий реализм ҳаётга рационал муносабатда бўлади. У тасвирлаётган нарсаларнинг ижтимоий ёки психологик сабабларини кўрсатиши, бу сабаблар “оқилона” асосланган бўлиши лозим. Бундан ташқари, танқидий реализм “типик ҳолатлардаги типик персонажлар образини” яратишга мослашган бадиий усул. XX аср бошларида танқидий реализм инсонни бадиий ўрганиш ва тасвирлашда ўз имкониятларини деярли сарфлаб бўлган эди. Адабиёт танқидий реализм даражасида тўхтаб қолиш мумкин эмас эди.

Адабиёт, бадиий онг танқидий реализмни икки йўналишда енгиб ўтди. Биринчиси – европа адабиёти инсон онгости ҳодисалари, англамаган табиий майлларини тасвирлашга эътибор қаратди. Жеймс Жойс, Марсель Пруст, Альбер Камю, Франц Кафка, Виржиния Вульф ижодлари бунга мисолдир. Иккинчиси – ривожланаётган мамлакатлар адабиётида реализм, романтизм, халқ бадиий ижоди, мифологик (асотирий) ва ҳатто магиявий тафаккур унсурларидан – бири озрок, бири кўпроқ – фойдалана бошлади. Бу жараён, айниқса, Жанубий Америка адабиётида анча самарали бўлди. Бугун биз унинг “фусункор реализм”и хусусида кўп гапирамиз. Жорж Амаду, Алехо Карпентьер, Хорхе Борхес, Хуан Онетти, Гарсиа Маркес, Варгас Льоса, Хулио Кортасар, Пас, Вульф, П.Коэльо Лотин америкаси мамлакатлари адабиётида “ҳайратли воқелик” (Карпентьер ибораси) ярата олдилар. Бугун мазкур адабиётга нисбатан қўлланилаётган “сеҳрли реализм”, “фусункор реализм” иборалари аслида Карпентьернинг ўша “ҳайратли воқелик – ҳайратли реаллик” иборасидан келиб чиққан.

Ўрта Осиё адабиётида Чингиз Айтматов ижоди халқ асотирлари ва ривоятларини реализмга омукта қилишга ёрқин мисол бўла олади. Умуман, ривожланаётган халқларнинг ёш адабиётлари ўз халқларининг ривоят ва афсоналарини, конкрет образли ва қисман сақланиб қолган синкретик бадиий услубини реализмга қўшиб, бадиий усулни анча ривожлантирдилар. Буни Фозил Искандар, Юрий Ритхеу, Владимир Санги, Ион Друце, Алим Кешоков каби адиблар ижоди тасдиқлайди.

XIX аср Европа мумтоз адабиёти ва санъати ривожланишининг ички қонуниятлари, ички мантиғи XX аср бошларида модернизмга олиб келиши табиий эди. Айнан ушбу қонуниятга кўра, XX аср охири XXI асрда шарқ халқлари, хусусан, бизнинг адабиётимизда ҳам модернистик ва постмодернистик усулдаги асарлар пайдо бўлмоқда. Фақат хозирча янги усуллар

адабиётимиз томонидан тўлиқ ўзлаштирилмагани сабабли баъзи асарлар нотабий, сохта ва сунъийга ўхшаб қолаётир. Лекин ушбу йўналишда ижод қиладиган йирик истеъдодлар пайдо бўлса, вазият ижобий томонга ўзгариши шубҳасиз.

Онгости ходисаларини таҳлил қилишга киришган Европа адабиёти инсон ҳаётининг маъниси, инсон табиатининг кўздан яширин зиддиятларини очди. Баъзи адиблар инсон яшаётган жамият унинг ҳаётини ҳатто абсурдга, яъни бемаъниликка айлантириши, замонавий инсон қайси идеал ва ғояларга ишонишни билмай иккиланаётганини қаламга олди. Онгости оқими, онгдан ташқариликни (трансцендентликни) акс эттирувчи дастлабки турли сюрреализм, авангардизм, абстрактционизм, футуризм, руҳий таҳлил ва экзистенциализм услубидаги асарлар пайдо бўлди. Бундай асарлардан мақсадсиз яшашнинг ўзи фожиа, бемаънилик деган хулоса қилиб чиқади. Мумтоз тушунчадаги эстетик фожиа бемаънилик фожиаси – мақсадсизлик билан алмаштирилди.

Бугун эса манзара янада чигаллашиб кетди. “Оммавий маданият”га доир ёки унга яқин асарлар тобора кўпайиб бораётир. Бугунги адабиёт, экран ва сахна ижобий қаҳрамонлари – ҳар қандай иш қўлидан келадиган ақлли ва жангари суперинсонлардир. Улар ҳар хил жиноятчиларга, қурол-яроқ ва наркотик сотувчи мафияга, гангстерларга, ядро ва космик қуролларни эгаллаб олиб инсониятни мавҳ этмоқчи, учинчи жаҳон урушини бошламоқчи бўлган авантюристларга, баъзан даҳшатли махлуклар ва вампирларга қарши курашдилар. Ҳамма ёқни қон ва мурда босиб кетади, аммо асарда ижтимоий ва унинг бадий инъикоси эстетик моҳиятдан урвоқ ҳам йўқ.

Фожиавийликка гўёки комедиявийлик муқобил ҳисобланади. Бир вақтлар аслида шундай бўлган. Комедиянинг ўзи тубан жанр, комик асарлар қаҳрамонлари тубан ёки салбий персонажлар ҳисобланган. Аммо аслида ижобий ва салбий қаҳрамон масаласи анча мураккабдир. Адабиёт тарихида ижобий ва салбий қаҳрамонлар қутбий ходисалар сифатида мавжуд бўлса-да, улар ўртасида аниқ чегара ўтказиш имконсиз.

Сервантеснинг Дон Кихоти, Шекспирнинг Фальстафи, И.Ильф ва Е.Петровнинг Остап Бендери, Ғафур Ғулумнинг “Шум бола”сига нисбатан ижобий ва салбий деган баҳоларни қўллаш мумкинми? Комедиявий асарлар ижтимоий сатира жанрига мансуб бўлмаса, салбий қаҳрамонни тасвирламайди. Нозик юморга тегишли асар қаҳрамонлари ҳатто ижобий ҳисобланади. Мисол тариқасида халқ оғзаки ижоди қаҳрамони – ўзимизнинг Насриддин Афанди образини эсланг.

Бугун трагик асарлар яратилмаётир. Аммо комедиявий асарлар сони камайгани йўқ. Юксак идеаллар ва ғояларни ифодалаш учун қаҳрамон, унинг яшаш муҳити оддий, кундалик ҳаётдагидек эмас, балки қарама-қарши томонлар кураши авж олган, муҳити муроса билмайдиган бўлиши лозим. Ҳаёт фақат инқилобий ёки ижтимоий курашлардан, буюк кашфиётлардан, жамият эса фақат юксак туйғулар ва идеалларни улуғлайдиган, ёки фақат ижод дарди билан яшайдиган кишилардангина иборат бўлмайди. Аксинча, жамият аъзоларининг мутлоқ кўпчилиги ўз турмуш ташвишлари билан банд оддий инсонлардир. Турмушда кундалик, аммо ўта зарур эҳтиёжлар шунчалик кўпки, уларга оддий инсон ғарқ бўлиб, кўпинча юксак идеалларни эшлашга вақт тополмайди. Турмуш асосан бир маромда, бир хил талабда давом этаверади. Қорни оч киши биринчи навбатда егулик топишга уринади ва бирор юмушини бажариб, бир

неча чақа ишлаб топишга ҳаракат қилади. Бунинг учун у потенциал иш берувчига ёқишга интилади, уни мақтайди, кўнглини кўкларга кўтаради, хатто жиддийроқ алдовдан тоймайди. Ҳаётдаги бундай воқеалар бироз бўрттириб, маҳорат билан қаламга олинса, саҳналаштирилса ёки фильмларда кўрсатилса, комик асар вужудга келади. Албатта, кувлик билан носамимий айтилган мақтовларга лақма ёки ўзига бино қўйган персонаж учади. Теварак-атрофда кузатиб турганлар унинг устидан кулади.

Комедиявийлик кулги, ҳажв орқали кишини иллатлардан, камчиликлардан қутулишга, гердайиб кетган, оёғи ердан узилган кишини ерга тушириб, тўғри йўлга солишга ёрдамлашади. Қолаверса, комедиявийлик инсонга кулги орқали маънавий ором беради, асабларини дам олдиради, кундалик ҳаётига ранг-баранглик киритади. Шу сабабдан комедиявийликка ўткир сатира – иллатларни фош этиб, қаттиқ танқид қилиш ҳам, нозик ва ўта нафис юмор ҳам, бироз дағалроқ масҳарабозлик ҳам, баъзан анча бепарда мазмундаги латифалар ҳам киради.

Комедиявийлик шаклан ниҳоятда бой. Комик асар ўз шаклига мос келмайдиган ёки унга қарама-қарши мазмунни ифодалаши мумкин. Шу сабабдан кўпчилик олимлар ушбу қарама-қаршилик тасвирланаётган манзара, баён қилинаётган воқеаларнинг кескин номувофиқлиги (контраст) комедиявийлик табиатини ташкил қилади, деб ҳисоблаган. Кант комедиявийликни тубанликнинг юксакликка, Шопенгауэр аҳмоқоналикнинг оқилоналикка, Гегель ёлғоннинг, сохталикнинг мустаҳкам ҳаққонийликка номувофиқлиги, улар ўртасидаги зиддият деб талқин қилганлар. Бачкана аҳамиятсиз нарса буюкликка даъво қилса, кўрқоқ киши ўзини ботир қилиб кўрсатишга ҳаракат қилса, албатта, кулгили чиқади. Бироқ, яна Насриддин Афанди образини эсласак, унинг буюкликка, ҳеч қандай дабдабага даъво қилмаслиги, ўткир ақлга, юксак маънавий туйғуларга эга бўлса-да, комедиявий, аммо тубан персонаж эмаслигига амин бўламиз. Насриддин халқ қаҳрамони, у китобий ёки элитар юксак идеалларни эмас, илдизлари теран халқона ҳаётий идеалларни ифодалайди.

Комедиявийликнинг инсонпарварлик моҳияти яратувчилик таъсири кўрсатишда юзага чиқади. Лекин комедиявийлик нотўғри талқин қилинса, фақат кўнгилочар жанр деб тор тушунилса, унинг тарбиявий салоҳияти пасайиб кетади. Баъзан эса хатто тубанлик ва ахлоқсизликка айланиб қолиши эҳтимолдан холи эмас. Афсуски, оммавий маданият таъсирида баъзи қизиқчиларимиз кўрсатаётган саҳналар, қочириқлар ва иборалар очиқчасига беҳаёликни, “белдан паст жой ҳажвияси”ни тасвирламоқда.

Эстетик ғоялар, тушунчалар, меъёрлар инсон ва жамият билан бирга ривожланиб, ўзгариб боради. Бу ижтимоий онг ва тажриба ўсиши, инсоннинг олам ҳақидаги тасаввури, билимлари, жумладан, эстетик тасаввурлари, билимлари кенгайиб, бадий яратувчилик маҳорати ўсиши билан боғлиқ. Адабиёт ва санъат ривожланиши, янги жанрлар ва бадий усулларнинг вужудга келиши биринчи галда жамиятнинг эстетик онги ва воқеликни бадий билиш эҳтиёжлари ўсиши туфайли юз беради.

Шоира АХМЕДОВА

АДАБИЙ-ТАНҚИДИЙ СУХБАТ ГЕНЕЗИСИ

Сухбат адабий танқиднинг энг қизиқарли жанрларидан биридир. Бу жанр кўп асрлик анъаналарга эга бўлиб, унинг илдизлари Сукрот, Афлотун сухбатлари ривожланган қадимги юнон адабиётига бориб тақалади. Ғарбда ҳам бу жанрга эътибор билан қарашган.

Фаранг файласуфи Дени Дидро ижодини кузатганда, унда сухбатларнинг турли хиллари учраши ва бу файласуфнинг эстетикасида катта ўрин тутишини кўрамиз. Унинг “Никоҳсиз туғилган ўғил” ҳақида сухбатлар”, “Сухбатлар” ҳамда “Дорваль билан сухбатлар” асарлари ўз даврида жуда машҳур бўлган ва юқори баҳо олган¹. Улар “Никоҳсиз туғилган ўғил” номли драмаси билан бирга нашр этилган.

“Сухбатлар” Дидро учун сеvimли бўлган шакл – диалогда ёзилган. Диалогдаги икки овоз Дидронинг фалсафий-эстетик қарашлари – унинг ички диалектика (ҳаракат ва ривожланиш)сидаги муҳим ўзига хосликни акс эттиради. Баъзан бир-бирини рад этиб, баъзан муросага келиб, “сухбатдошлар” маърифий реализмнинг аҳамиятли хусусиятларини – масалан, характерлар ва вазиятларнинг ҳаққонийлиги ҳамда ўзаро боғлиқлиги; шахсий ҳаётдаги кундалик воқеаларга қизиқиш; санъатнинг одамларга ахлоқий таъсири зарурлиги кабиларни маъқуллайдилар.

Мазкур сухбатда эстетика, драматургия, сахна асарлари, уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида фикр юритилади. Сухбат Д.Дидро ва унинг сухбатдоши Дорваль иштирокида олиб борилади. Бир қанча тадқиқотчилар Дорвалнинг прототипи Ж.Ж.Руссо бўлган деб ҳисоблайдилар². Ана шунинг ўзи бу сухбатларнинг адабий-танқидий характерга эга эканлигини кўрсатади.

Сухбатлардаги Дорваль, албатта, Дидронинг қарашларини ифодалайди, маълум даражада – унинг иккинчи қиёфадоши сифатида етук Дидронинг эстетикаси намоён бўлган ўша полифоник диалогдаги овозлардан фақат биттаси ҳисобланади. Иккинчи овоз “Сухбатлар”да ҳатто яширинча иштирок этади.

Дидро томошабин ва танқидчи сифатида Дорваль аниқ ҳаётий ҳақиқатлар деб ҳисоблаган ҳодисаларнинг сахнада ҳаёт ҳақиқатига мос келмаслигига эътибор қаратади. Демак, санъатдаги ҳақиқат билан ҳаёт ҳақиқати бир-бирига мос келмайди, шунинг учун ҳам уларни бадий акс эттиришнинг ўз қонунлари бор. Кейинчалик Дидро ўзининг “Сухбатлар”идаги бош вазифа ҳақида тўхталар экан: “Ҳақиқий далил билан тўқиб чиқарилганлари орасидаги, ҳаққоний персонажлар билан

* Шоира Аҳмедова – филология фанлари доктори.

¹ Дени Дидро. Эстетика и литературная критика. – М.: «Худ-ная лит-ра». 1980. С. 599.

² Ўша манба. С. 600.

тўқима образлар орасидаги, ҳақиқатан ҳам айtilган фикрлар билан тасаввур қилинган нутқ орасидаги фарқларни кўрсатиб беришдан иборат эди”, деб айтган эди¹. (Таржима бизники – Ш.А.).

Шуни ҳам қайд этиб ўтиш керакки, “Суҳбатлар”да зўрға эшитилган иккинчи овоз Дидронинг кейинги “Драматик поэзия ҳақида” трактатида тўла куч билан янграйди. Бу асарда Дидро “Суҳбатлар”да айtilган фикрларни давом эттиради ва ривожлантиради.

Бошқа обзор характеридаги асарида бир картина ҳақида фикр юритар экан, унда ҳам суҳбат усулидан фойдаланади. Ёш ижодкор Нежон билан учрашуви, санъат ҳақидаги суҳбатлари, мунозаралари тасвирланади. Обзор ичида суҳбатнинг берилиши асарга самимийлик, табиийлик бахш этган. Дидро билан шогирди ўртасидаги диалог ҳақиқатан ҳам 1767 йил бадий кўргазмалар залида рўй берганлиги ҳақида Нежоннинг ўзи гувоҳлик берган экан².

Унинг “Актёр ҳақида парадокс” асари эса суҳбат-диалог шаклида ёзилган. Биринчи суҳбатдош иккинчи суҳбатдош билан театр, актёрлик маҳорати ҳақида баҳслашади. Унда бир-бирининг фикрини рад этиш, мунозара йўсини устувор.

Умуман олганда, файласуф Дидронинг кўпчилик асарлари қурилишининг турли-туманлиги билан ажралиб туради. Масалан, “Салонларда” асарида хат шаклидан, диалог, суҳбат ва очерклардан фойдаланилган. Аслини олганда, ўзининг “Салонларда” асари билан Д. Дидро янги маърифий адабиётда янги жанр – даврнинг илғор эстетик қарашлари, ўзининг реалистик демократик санъат учун кураши ҳамда юқори социал ва ахлоқий пафосини аниқ акс эттира олган бадий танқид жанрини яратган.

Инглиз ёзувчиси ва танқидчиси Роберт Пенн Уорреннинг “Шоир қандай ишлайди” китоби мақолалар, интервьюлар ва суҳбатлардан ташкил топган. Булар “Харви Брайт билан суҳбат” (1950), “Автоинтервью” (1953), “Қочоқлар билан учрашув”. “Вандер Билт университетидаги суҳбат” (1956), “Бадий адабиёт ҳақида суҳбат” (1957), “Нью-Йорк штатидаги Юнион коллежи талабалари билан суҳбат” кабилардан иборат.

Р. Уоррен суҳбатларининг ўзига хослиги шундаки, уларда битта танқидчи эмас, икки ва ундан ортиқ танқидчилар иштирок этишади. Масалан, “Қочоқлар учрашуви”даги суҳбатда Уоррен, Тейт, Рэнсон, Элиот кабилар қатнашадилар. Аммо суҳбатда кўпроқ Уоррен етакчилик қилади.

Ёзувчининг “Бадий наср санъати ҳақида суҳбат”ида уч танқидчи қатнашади:

Эллисон: Сиз, шоир, драматург, ёзувчи, шу билан бирга бир неча танқидий ишларнинг ҳам муаллифисиз. Баъзан танқид билан шугулланиши ижод учун зарар дейишади. Сиз бунга қандай қарайсиз?

Уоррен: Адабий-танқидий фаолиятни адабий ижод импульсига қарши қўйишдек бир вақтлар кенг тус олган гоёлар мени даҳшатга солади. Баъзан уни бирор бир ёзувчининг ижодига ёки тўла давр адабий жараёнига қарши қўйишади. Шубҳасиз, танқид қопқон ролини ўйнаши мумкин, баъзан ижодий уйғонишни вайрон қилиши мумкин, бироқ у спиртли ичимликлар, пул ёки шухрат каби хавфлилик тугдирмайди.

– Шунга қарамай, танқид – дейди Уоррен, – инсоний фаолиятнинг тўлиқ, мўъгадил кўринишидир. Ҳатто танқиднинг энг зерикарли кирраси

¹ Бахмутский В. Эстетика Дидро. В кн.: Дени Дидро. Эстетика и лит-ная критика. – М.: «Худ-ная лит-ра». 1980. С. 18.

² Уша манба. С. 618.

– адабий техникани тадқиқ этиш ҳам – шахсий ижоднинг гуллаб-яшнаши билан тўлиқ мураса қилишга қодир¹ (Таржима бизники – Ш.А.).

Уорреннинг бу сўзлари танқидни ҳимоя қилибгина қолмай, олимнинг танқидга муносабатини ҳам очиб беради.

Суҳбат эркин, самимий тарзда олиб борилади. Суҳбатда фақат Уорренга савол бериш билан чекланилмайди. Уорреннинг ўзи ҳам уларни суҳбатга чорлайди.

Суҳбатда юмор элементлари яққол кўриниб туради. Худди шу суҳбат орқали суҳбатдошларнинг характери, тилга олинган муҳим ғоялар ҳам намоён бўлади. Демак, маърифий, илмий-назарий характердаги бундай суҳбатлар ижодкорларнинг қиёфасини очибгина қолмай, уларнинг тафаккур даражасини ҳам намоён этади.

Рус адабиёти ва адабиётшунослигида ҳам суҳбат жанридан фойдаланиб келинган. Рус танқидчиси В.Г.Белинский ижодида жанрга тез-тез мурожаат қилинганини кўриш мумкин. У бошида бу жанрни жуда ёқтирган, унинг кўп мақолалари суҳбат шаклида ёзилган. Масалан, “Рус адабиёти 1814 йилда” йиллик обзорини ёзишда ундан фойдаланган. Танқидчи ва шоир Кольцов эса Белинскийнинг суҳбат шаклидан фойдаланганига қарши чиқади. “Танқид тўғридан-тўғри бир шахс томонидан айтилиши керак ва у буйруқ каби таъсир қилиши лозим”, деб ҳисоблайди².

Белинский бир мақоласида “мунаққид ва халқ – икки суҳбатдош”, дейди. “У деярли барча мақоласини – иккинчи шахсга – халққа мурожаат қилиб туриб ёзади; шунинг учун уларда мурожаат, баҳс, фикр лашиш, мушоҳада қилиш, суҳбат оҳанги устун, шунинг учун ундов, савол, мурожаат, тасдиқ оҳанглари билан алмашилиб туради”³, – деб ёзади С.Мамажонов Белинский ижодига бағишланган “Улуғ танқидчи сабоқлари” мақоласида. Бу мулоҳазалардан улуғ танқидчининг ҳақиқатан ҳам суҳбат жанридан эмас, унсурларидан фойдаланиб, асарларини ўқишли қилишга интильганини кўриш мумкин.

Буюк рус шоири А.С.Пушкин эса бу жанрга катта эътибор билан қарайди. Уз даврида А.С.Пушкин адабий танқидга юқори баҳо бериб, унинг ўрнини кўрсатган эди: “Танқид – санъат ва адабиёт асарларидаги камчиликлар ва гўзалликларни очиб бериш санъати”. Адабий танқиднинг бир жанри бўлган адабий-танқидий суҳбатда ҳам бадиий асарнинг гўзалликлари ва нуқсонларига диққат қаратиладиги, шу жиҳатдан Пушкиннинг сўзларини унга ҳам татбиқ этиш мумкин.

А.С.Пушкин қаерда санъатга муҳаббат бўлмаса, у ерда танқид ҳам бўлмайди, деб ҳисоблайди. Адабий-танқидий суҳбатларнинг асосида ҳам адабиётга муҳаббат, уни қадрлаш хусусияти биринчи ўринда туради.

Пушкиннинг буюк шоир бўлиш билан бирга зукко танқидчилигини намоён эта оладиган “Танқид ҳақида суҳбат” асари адабий-танқидий суҳбат жанрининг энг ёркин намуналаридандир.

Пушкин суҳбатдошларининг номини бирини А, бирини В деб белгилайди. Суҳбат савол-жавоб билан бошланади.

А. Сиз “Галотей”нинг охириги сонидан NN нинг танқидини ўқидингизми?

В. Йўқ, мен рус танқидини ўқимайман.

А. Беҳуда қиласиз. Бошқа ҳеч нарса сизга бизнинг адабиётнинг аҳволи ҳақида тушунча беролмайди.

¹ Уоррен Роберт Пенн. «Как работает поэт». – М.: «Радуга», 1988. С. 359.

² Егоров Б. О мастерстве литературной критики. – Ленинград, «Советский писатель», 1980. С. 176.

³ Мамажонов С. Теранлик. – Тошкент: F.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. 19-бет.

Шу тариқа суҳбатдошлар ўша давр танқидчилигига баҳо берадилар. Бу суҳбатда бир-бирларининг карашларини инкор этиш руҳи кучли эканини кўрамиз. В томон кўпроқ А га қарши бориб, унинг фикрини рад этишга ҳаракат қилади. А эса танқиднинг ҳимоячиси сифатида уни кўллаб-қувватлайди.

Суҳбатда ўз фикрини очиқ-ойдин айтиш, бир-бирига қарши фикр юри-тиш руҳи кучли бўлса-да, Пушкиннинг ўша давр адабий танқидчилигига берган баҳосини аниқ билиб олиш мумкин. Аммо замондошларининг фикрича, Пушкиннинг бу суҳбати тугалланмай қолган.

Рус классик адабиёти намояндаси Б.Сумароков ижодида бу жанр фаоллигини кўриш мумкин. Унинг ижоди шу жиҳатдан турли-туманлик касб этади. Унда суҳбатларнинг кўплиги, албатта, “адабий-танқидчилик” белгисидир.

XVIII асрнинг публицистикаси ва танқидининг хусусияти – чега-ралари бузилган жанрлар ва асарларнинг кўплиги адабий наср билан бирикишида кўринади. Лекин тасвирланганларнинг муаллиф томони-дан баҳоланиши нуқтаи назаридан вариантларнинг турли-туманлиги – классицизмга бегона таъсирларнинг натижасидир. Эҳтимол, Сумароков аср ўргаларида ойномаларда кенг ўрин олган Лукиандан қилинган таржималарига суянган. Балки унга ҳозиржавоб фаранг анъаналари таъсир этгандир, аммо ўша давр ижодкорларидан фақатгина Сумароков суҳбатларни (у диалоглар деб атаган) жуда яхши кўрган ва улардан йи-гирмага яқинини бостириб чиқарган. Шулардан бир нечтаси танқидий. Суҳбатларнинг баъзисида классимонолог усули устунлиги кўриниб туради. Уларда муаллиф персонажларнинг бири томонида мустаҳкам туради. Буларга “Касандра ва Ирсинкус” суҳбати мисол бўлади.

Баъзи диалоглар Лукианнинг сатирик усулида ёзилган. Уларда иккала персонаж ҳам “ёмон” тарзида тасвирланади. “Ўликлар салтанатида буюк Александр ва Герострат суҳбати”. Бу суҳбатда Геростратнинг пасткашли-гини алоҳида тасвирлашнинг ҳожати йўқ, бу ўз-ўзидан маълум. Шунинг учун суҳбат Александр атрофида айланади.

Сумароковнинг энг ноёб суҳбатларидан бири “Олим ва қари кампир ўртасидаги суҳбат” дир. Унда, кўринишидан, Тредиаковский устидан кулади, чунки у ўз билимлари билан мақтанарди. Суҳбат шундай бошланади:

“Олим. Сен ақлли, зеҳнли бўлиб, ўз ўғлингни айтарли ҳеч нарсага ўргатмабсан. Кўшининг эса ўзининг ақли паст ўғлини ҳам саводли қилибди. Сенинг ўғлинг ҳам у каби йигирма бешга кирибди; сенинг ўғлинг фақат русчани билади, у эса лотин, француз, немис, итальян ва инглизчани билади. Сенинг ўғлинг хатни зўрга ўқийди, у эса шеърлар ёзади. Бунинг сабаби нимада?

Кампир. Ақли пастларга маърифат кўпроқ керак; садақани бойларга эмас, камбағалларга беришади.

Олим. Маърифатли онлар кўллаб-қувватланади; ўғлинг яна ҳам ақллироқ бўлса, қандай яхши.

Кампир. Ортиқча ақллилик қонундан четлаштиради; эшитишим-ча, олимлар христианликдан қайтган, чала олимларнинг ҳаммаси ҳам Художўй.

Олим. Мен сенга етказсам, Худо тўғрисидаги фан етарли тушунча беради.

Кампир. Худодан қайтаради ва бидъатга олиб келади”¹.

Фалсафий ва Художўйлик баҳслари бирмунча давом этади, лекин кутилмаганда мунозара бошқача тус олади. Суҳбат мавзуи ўзгариб, ҳаётӣ моҳият касб этади.

Сумароков илм-маърифат тарафдори бўлиш билан бирга кампирнинг фикрларига берилиб кетади, суҳбат унинг сўзлари билан тугаётиб, мафкуравий ва ахлоқий тус олади. Лекин олимнинг ҳам фикрлари тўғри бўлиб, Сумароковнинг дунёқарашига зид келмаслиги туфайли ҳақиқий диалог-суҳбат юзага чиқади.

Икки, умуман, турли кишиларнинг суҳбатида муаллиф уларнинг ҳар бирига ўзича хайрихоҳ, лекин узил-кесил биттаси томонига ўтмайди. Сумароковдан сўнг суҳбат жанрини романтиклар ҳам кенг қўллай бошладилар. Лекин романтик танқидда глобаллик, мураккаблик эмас, романтик-субъективлик юқори туради.

XIX аср рус танқидчилигида суҳбат ёзувчи В.Жуковский асарларида учрайди. Жуковскийнинг “Танқид тўғрисида” мақоласи эса тўлиқ диалог-суҳбат шаклида ёзилган. Муаллиф худди бегона кишидек, икки баҳшлашаётган кишини таништиради: “Эски замон одами”, ақлли, лекин чет тилларини билмайдиган, “ишонувчан” ва “умумий танишимиз”, ақлли ва жуда маълумотли киши.

Маълумки, эскича фикр юритувчи адабиёт ва танқидга бўлган эски қарашларни ифодалайди, “таниш” эса муаллифнинг иккинчи “ўзи”, суҳбат шу тарзда давом этади².

Ўзбек адабиёти ва адабиётшунослигида ҳам суҳбат жанрининг пайдо бўлиши узок тарихга эга. “Авесто”даги суҳбатлар, “Қутадғу билиг”даги Кунтуғди билан Ойтўлдиннинг суҳбатлари унинг бадиий ижоддаги намунаси ҳисобланади. Адабиётда бадиий асарларда учрайдиган суҳбат асарнинг моҳиятини, қахрамонлар характерини ёритишга хизмат қилади.

Адабий танқид, энг аввало, халқ оғзаки ижодида пайдо бўлди, халқнинг дostonларга муносабат билдириши танқиднинг оғзаки кўриниши эди. Ёзма адабиёт намояндалари ҳам ўз мушоира ва адабий анжуманларида халқнинг бадиий асарларга оғзаки тарзда муносабат билдириш анъанасидан фойдаландилар. Бундай ҳолатнинг мавжудлиги ёзма ёдгорликларда ҳам қайд қилинган. Жумладан, Алишер Навоийнинг “Хамсатул-мутаҳаййирин”, “Мажолисун-нафоис”, Али Сафий ибн Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Латоиф ат тавоиф”, Хондамирнинг “Мақоримул-ахлоқ”, Восифийнинг “Бадое ул-вақоеъ” каби асарларида мазкур масалага доир қимматли далиллар келтирилади. Масалан, Салмон Соважий ва Убайд Законий ўртасидаги мутойиба, ўзбек шоири мавлоно Лутфий ва Абдурахмон Жомий орасидаги мусохабалар, мавлоно Лутфий ва ёш Алишер Навоий ўртасидаги суҳбатларнинг тасвири ва ҳоқозо³.

Булар ичида Хондамирнинг “Мақоримул-ахлоқ” асарига киритилган хикоя ўша даврдаёқ машҳур бўлиб кетган. Мавлоно Лутфийнинг ўн-ўн икки минг мисра форсий ва туркий байтини ёш Алишернинг бир ғазалига алмаштирмоқчи бўлганлиги ҳақидаги лавҳа мавлоно Лутфий ва Алишер Навоийнинг бизга маълум асарларида қайд қилинмаган. Бир суҳбатда оғзаки тарзда баён қилинган мулоҳаза оғиздан-оғизга Хондамирғача етиб

¹ Маълумотлар Б. Егоровнинг юқорида эслатилган китобидан олинган. 178-бет.

² Қаранг: Егоров Б. О мастерстве литературной критики. – Ленинград: «Советская писатель» 1980, С. 182-183.

³ Бу ҳақда қаранг: Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. Тошкент: “Ўзбекистон”, 1993. 8-бет.

борган. У муҳим аҳамиятга эга бўлган бу мусоҳабани ўз асарига киритиб, унинг бизгача етиб келишида катта хизмат қилган. Ана шу туфайлигина Алишер Навоийнинг йигитликка қадам қўйган вақтлардаёқ замонасининг машҳур шоирлари эътиборини жалб этиб, таҳсинга сазовор бўлгани ойдинлашади. Демак, ёзма адабиёт вакилларининг у ёки бу асар, шеър ва байт тўғрисида мушоира ва анжуманларда, суҳбат ва учрашувларда оғзаки баён этган мулоҳазалари анча асосли ва фойдали экани маълум бўлади. Афсуски, бундай мушоира ва суҳбатлар ҳамма вақт ҳам қоғозга туширилиб, тарих ва авлодлар учун сақланган эмас. Шунинг учун бу масалага дахлдор ҳар бир далил қимматли ва мўътабардир.

Ёзма манбаларда адабий-танқидий қарашлар кўпинча қоришиқ тарзда ифодаланганини назарда тутадиган бўлсак, ўтмишда адабий-танқидий қарашлар, шеър ва шоирлик ҳақидаги мулоҳазалар тарихий ёднома-ларда, эсдалик типигаги асарларда, девонларга ёзилган дебочаларда, маноқиб-ҳолотларда, кичик лирик жанрдаги асарларда, дostonларнинг махсус бобларида, тазкираларда, аруз, қофия, бадоя ва саноеъга доир рисоаларда, баъзан эса, умуман, илми адаб деб аталган илмлар туркумига бағишланган китоб ва луғатларда баён этилганини кўраимиз.

Ёзувчи билан танқидчи, танқидчи билан шоир, танқидчи билан олим ўртасидаги суҳбат адабиётнинг юксаклиги, ривож, адабий асар, адабий жараён ҳақида борар экан, адабий-танқидий характерга эга бўлади. Шундай экан, адабий-танқидий суҳбат адабий танқидчиликнинг алоҳида бир жанри сифатида муҳим аҳамият касб этади. Зеро, суҳбатларда, суҳбатдошларнинг адабиёт ҳақидаги қарашлари, фикрлашлари, бадийий ва илмий тафаккур тарзи, адабий жараён, бадийий асар, адабий муаммоларга муносабати ёрқин намоён бўлиб туради.

Тамара МАШАРИПОВА

**ҒАРБ НАЗАРИЙ МАНБАЛАРИДА
“МУАЛЛИФНИНГ ЎЛИМИ” КОНЦЕПЦИЯСИ**

Резюме:

В статье рассматривается актуальный для мирового литературоведения постмодернистский концепт “смерть автора”. Автором предложено свое понимание данного концепта, отличающееся от традиционных. Особое внимание обращено на предпочтение, которое отдается постмодернистами восточной литературной традиции.

Ключевые слова:

постмодернизм, “смерть автора”, “программный антиэллинизм”, литературный процесс, литературная критика, публицист, субъект, классическая философия, логика, эмоция.

Постмодернизм анча мураккаб ходиса бўлиб, бу масала бўйича адабиётшунослар турлича муносабат билдирадилар. “Постмодерн” (post – кейинги) атамаси ҳам XX асрнинг иккинчи ярми маданиятидаги ўзига хослик, ҳам Жак Лакан (1901–1981), Жак Деррида (1930), Жорж Батай (1987–1962), Жиль Делез (1925–1995), Мишель Фуко (1926–1984), Ролан Барт (1915–1980), Ричард Рорти (1931) ва ўзгаларнинг номи орқали юзага чиққан фалсафий тафаккурни ифодалашда қўлланади.

Постмодернчилар бадий адабиётнинг кўп асрлик, анъанавий муаммоси – асар муаллифи билан ўқувчилар орасидаги муносабатни таҳлил қилиб, субъект, муаллиф, мазмун, сюжет, инсон, Ало одам (сверхчеловек) ва ҳатто “Худонинг ўлими” каби ўлим турларини олға суришади. Биз қуйида субъект ва муаллиф ўлими мавзуи доирасида ушбу қарашлар моҳиятини кўриб чиқамиз.

Муаллиф ва унинг ўқувчилари ўртасидаги ўзаро муносабат таҳлили бир қанча саволларни келтириб чиқаради, бу саволларнинг асосийси эса постмодернизм оқими вакиллари томонидан олға сурилади. Ушбу тушунчаларнинг анъанавий талқинига кўра, объект (аудитория) субъект (муаллиф)га боғлиқ, бунга эса кўплаб постмодернчилар қарши чиқадилар. Бу қараш уларнинг асосий назарий постулатидир. Ушбу муносабатларнинг ечими, уларнинг назарида, анъанавий қарама-қаршилик бўлиб, бу муаллифнинг эркин ижоди дегани ва айни пайтда, у ижод қилган асарнинг аудитория томонидан эркин идрок этилиши ҳам эмас, балки мажбурий рационаллик, иккиёқлама (дуальные) маъно контрастидан иборат.

* Тамара Машарипова – ҚДУ катта ўқитувчиси.

Постмодернизм анъанавий адабиётшунослик томонидан қўлланадиган бундай зиддиятни мажбурийлик хоссасига эга, деб ҳисоблайди. Асар объекти (аудитория) бу ҳолда мустақил, озод эмас, унинг асарга муносабатини адабий танқид мудом кўрсатиб, ўзини қандай тутиш кераклигини таъкидлаб туради.

“Субъект” деган дефинициянинг ҳозирги талқини Р.Декартдан бошланади, чунки у субъектни объектга қарама-қарши қўйиб талқин этган. Постмодернчилар мавжуд ана шу зиддиятни бартараф этиш мақсадида субъект-объект муносабатини бири-биридан устун тарзда эмас, балки тенг ҳолда ўрганишни талаб қиладилар. Уларнинг фикрича, бирон-бир категорияни зиддиятли контекст сатҳида кўриб чиқиш мумкин эмас, бу самарасиз ишдир, шу боис, бундай тенгсизликни йўқотиш керак.

Хуллас, постмодернчиларнинг бош мақсади – ўзаро боғлиқликларни, жумладан, “субъект” ва “объект” категориялари борасида ҳам бартараф этишдан иборатдир. Улар айна муносабатларн бир-бирига тобе бўлмаган ҳолда, тенг асосда бўлишини ҳамда эркин амал қилишини талаб қиладилар. Постмодернизм даврига қадар кўп нарсалар, жумладан, “субъект-объект” муносабатлари ҳам ўзаро боғлиқ тарзда талқин этилар, чунончи, аудиториянинг хатти-ҳаракати унга муаллифнинг таъсири натижаси деб тушунтирилар эди. Шу сабабли ҳам постмодернчилар томонидан объектнинг субъектга тобелигининг бекор қилиниши буткул мантиқий равишда бунини уларнинг субъектнинг ўлими деб аташларига олиб келди.

Постмодернчилар ўз ғояларини қандай асослашади? Бу мактабга мансуб бир қатор вакилларнинг қарашлари қуйидаги иқтибосда яққол ифода топган: “Байналматнийлик (интертекстуальность – Т.М.) концепцияси М.Фуко томонидан илгари сурилган “субъектнинг назарий ўлими” ғояси билан чамбарчас боғлиқки, бунини Ролан Барт “муаллиф (яъни ёзувчи)нинг ўлими”, шу билан бирга турли аён ва ноаён иқтибослар ичида аралашиб кетган индивидуал матннинг ҳам “ўлими” деб атаган. Л.Перрон-Муазес эса ушбу муаммони бошқаларга қараганда равшанроқ ифодалаб, мутолаа жараёнида учала нарса: муаллиф, матн ва ўқувчи ягона нарса – “хат ўйини учун бепоён майдон”га айланади, дейди...

Ролан Барт “Муаллифнинг ўлими”га эса янада кўпроқ эътибор қаратади: “Муаллифнинг ўлими” – постмодернистик матншуносликнинг парадигмал фигураси бўлиб, унда матн маъно англатиш жараёни учун кифоя, деган ғояни ифода этади”.

Постмодернизм муаллиф яратган матнни у томонидан барпо этилган “асар” сифатида анъанавий талқин этишни рад қилади: “асарни муаллифга боғлаб қўйиш – бу матнни бўғиш, матнга битта маънони ёпиштириб қўйиш, хатни ёпиш демак” (Р.Барт). Постмодернистик фалсафа бундай ёндашув доирасида “муаллиф” тушунчаси ўрнига “қотиб” тушунчасини олға сурадики, у субъектнинг асар ижодкори ёки лоқал матн детерминанти сифатидаги даъволарини чиппака чиқаради. Постмодернизм эса, П.де Маннинг фикрига кўра, “талқиннинг матндан ва матннинг талқиндан мутлақо мустақиллигини” эълон қилади. Дерриданнинг айтишича, матнда субъектнинг талқиний фаолияти эмас, балки “фикрнинг олға сурилиши моменти” мавжуд. Т.Д’ан, Л.Перрон-Муазесларнинг қарашига кўра, Муаллиф, Ўқувчи ва Матн ягона вербал-дискурсив муҳит ичра уйғунлашиб кетади”¹.

Муаллиф сўзига қараганда, “қотиб” сўзи мақбул топилишига тилда-

¹ Большой энциклопедический словарь: философия, социология, религия, эзотеризм, политэкономия. Гл. науч. ред. и сост. С.Ю. Солодовников. – Мн.: УП МФЦП, 2002. С. 755.

ги бир нозик хусусият ҳам сабаб бўлган кўринади. “Автор” (муаллиф) сўзи инглизча “authority” – авторитет (мавке), хокимлик, ижозат каби маъноларни билдиради, инчунин, биринчи маъно асосий ҳисобланади¹. “Авторитет” тушунчасини юмшатишга интилган Р.Барт “ёзувчи” таърифни (дефиницияси) “скриптор” (котиб) тушунчаси билан алмаштиради; бунда эса таҳқирлаш маъноси аён кўриниб туради (scriptor – оддий кўчириб ёзадиган одам).

Ушбу муаммога бағишланган асарлар ичида француз файласуфи ва адабий танқидчиси Ролан Барт қаламига мансуб “Муаллифнинг ўлими” (1967) тадқиқоти алоҳида аҳамият касб этади. Олимнинг асосий фикри шундан иборатки, ёзувчи ижодининг мақсади ва у фаолият кўрсатадиган ижтимоий муҳит матннинг талқинига қўшилмаслиги керак, чунки бу ҳолда унинг мазмуни аудиторияни йўналтириб, мазмунни чеклаб қўймаслиги лозим. Ўқувчи ўзига тақдим этилаётган асарни максимал даражада эркин қабул қилиши керак.

Р.Барتنинг фикрича, муаллифнинг индивидуал руҳий ҳолати натижасида, ёзувчи билан у ижод қилаётган асар ўртасидаги ҳиссий мутаносиблик йўққа чиқади. Фақат матнда умумлашган шаклда баён этилган нарсагина қолади. У эндиликда муаллиф ўрнини котиб эгаллаганини таъкидлайди ва бунда котиб матн билан бир вақтда туғилишини, хат ижод этилгунига қадар ҳам, ундан ташқарида ҳам ҳеч қандай воқелик мавжуд эмаслигини, ҳар қандай матннинг эса шу ерда, ҳозир ёзилишини кўзда тутлади.

Барт ҳатто “Муаллиф – Худо” деган ифодани ҳам қўллайди ва ёзувчи ҳақида сўз юритиб, “унинг ихтиёрида фақат турли хилдаги хатларни аралаштириш, уларни бир-бирига дуч қилиш, аммо улардан ҳеч қайсисига бутунлай суяниб қолмаслик борлиги...”ни таъкидлайди. Афтидан, муаллиф қарашларининг ўзига хослиги унинг ғоялар, образлар, фактлар ва мулоҳазаларни ана шундай оригинал тарзда қориштириб юборишида ҳам намоён бўлса ажаб эмас.

Барتنинг хулосасига биноан, “матн ўз келиб чиқиш асосига кўра эмас, мақсад-эътибори билан ягоналик характериға эға бўлади, аммо бу мақсад шахсий адресли эмас, зеро, ўқувчи тарихи, таржимаи ҳолиға, ўз руҳиятиға эға эмас, у бор-йўғи – ёзма матнни юзаға келтирадиган барча кирраларни ўзида жамлаган мавҳум одамдир”.

Р.Барتنинг фикрича, ёзувчининг ҳукмронлиги барҳам топиши шарт, буни олим эссесида бир қадар ўзига хос усулда баён қилади. Шундай қилиб, постмодернчилар адабий танқиднинг энг муҳими – муаллиф, қолган барчаси – асар ҳам, унинг ижтимоий таъсири ҳам пировардида, ёзувчи шахсиятининг намоён бўлишиға боғлиқ, деган анъанавий қарашларни кескин инкор қилдилар.

Муаллиф муаммоси француз файласуфи ва маданият назариячиси М.Фуконинг бир қатор асарлари учун мавзу бўлган. Француз фалсафий жамиятининг 1969 йил февралдаги мажлисида у шундай деб айтган эди: “Энди хат – бу ихтиёрий ўчиришдирки, у китобларда акс этмаслиги ҳам лозим, зеро, у ёзувчининг мавжуд эканлигининг ўзи биланок рўёбға чиқади. Ўлмасликка олиб келиш вазифаси юкланган ижод эндиликда ўлдириш ҳукукиға – ўз муаллифини ўлдириш ҳукукиға эға бўлди. Флобер, Пруст, Кафкани олинг. Шу билан бирға, яна бир жиҳати ҳам бор: бу

¹ Қаранг: Collins Gem Dictionary. Harper Collins Publishers. General Editor W T McLeod. Latest preprint, 1991. – P. 413.

хатнинг ўлимга муносабатида ёзадиган субъектнинг индивидуал ўзига хосликларини йўққа чиқаришдир. Ёзадиган субъект турли воситалар орқали ўзи билан ёзаётган нарсаси ўртасида барпо этаётган хилма-хил найранглар билан у ўзининг алоҳида индивидуаллигини кўрсатадиган барча белгиларни чалкаштириб юборади; эндиликда ёзувчининг қалами – бу унинг йўқлиги аломатидан бошқа нарса эмас; у эндиликда хат ўйинида ўлик ролини ўйнашга маҳкум. Булар маълум нарсалар; танкид ва фалсафа муаллифнинг бу йўқолишини ёхуд унинг ўлимини қайд қилганларидан бери аллақанча замонлар ўтди”¹. Кўрамизки, бу ерда ҳам муаллифнинг ўлимини таъкидлаш яққол намоён.

Назаримизда, Р.Бартнинг қарашларини бошқача талқин этиш ҳам мумкин. У муаллифнинг индивидуаллигига эмас, у ҳақда адабий танкид режага солиб қўйган тушунчаларга қарши чиқмоқда. Ҳатто муаллифларнинг ўзлари ҳам асарларидаги бир талай жиҳатларнинг талқини борасида – ғоядан тортиб, жанрлар масаласига қадар мунаққидлар билан ҳамфикр бўлавермайдилар. Адабиётшунослар ўз танкидлари, мантиғи, қотиб қолган анъаналари ёки стереотип илмий ёндашувлари билан аудиториянинг тафаккур юритишига халақит берадилар.

Постмодернистлар айтаётган муаллиф ўлимини тўғрироқ тушуниш ва талқин этишнинг йўли қандай? Р.Барт ва бошқа мутахассисларнинг мушоҳадалари мантиқан қанчалик асосли бўлмасин, муаллифнинг ўрни ва ролини йўққа чиқариш мумкин эмас. Бироқ постмодернистлар, ўзларига хос ўжарлик туфайли бу ҳолни ўлим деб: муаллифнинг, субъектнинг, асарнинг ва ҳоказоларнинг ўлими, деб атамоқдалар. Чунки уларнинг тафаккури, турмуш тарзи ва хатти-ҳаракатлари – бари-барига максимализм хос.

Аслида эса масала сал бошқачароқ. Зеро, ҳатто постмодернчилар талқинига кўра ҳам “муаллиф ўлими” деган иборанинг маъноси ўзгача тарзда бўлиб, у умуман ўлиб кетмайди, балки қотибга айланади, яъни мавқеи юксак одамдан оддийгина ёзадиган қотибга айланади. Одамнинг ахборотни тушуниши ҳамда индивидларнинг дунёқараши юксалиб боргани сари омманинг билимлари ошиб, аудиториянинг сифати яхшиланаверади, шунга мувофиқ равишда муаллифнинг мавқеи аста-секин пасайиб, у бора-бора қотиб мавқеини эгаллайди. Бу табиий бир жараён дир.

Хуллас, матн тайёр бўлгач, муаллиф орқа планга ўтиб кетади, чунки матн унинг қўлидан чиқиб, бошқаларнинг қўлига ўтади. Кейин бу асарнинг ўз умр йўли бошланади: у эркин талқин қилинади ҳамда асл манбаига бевосита ҳам, билвосита ҳам боғлиқ бўлмаган ҳолда яшай бошлайди.

Муаллиф билан асар орасидаги муносабатни субъектнинг ўлими нуқтаи назаридан эмас, балки асар эълон этилган дамдан бошлаб муаллифдан узилиши жиҳатига кўра талқин этиш мақсадга мувофиқдир. Бу жараённи эса бегоналашиш деб аташ тўғри бўларди, чунки эндиликда муаллифнинг яратган асари унга тегишли бўлмай, жамоат мулкига айланади. Аслида-ку, асар жамият учун яратилади, бу жиҳатдан олганда, асарнинг субъектдан ажралиб, оммавий аудиторияга узатилиши муаллифнинг асл мақсадини ташкил этади.

Муаллиф матнни баён қилишда бошқаларга тушунарли бўлиши учун одатда анъана ва новаторликни мувофиқлаштиришга уринади. Аммо буларнинг нисбати қанақа даражада бўлиши кераклиги борасида Мар-

¹ <http://lib.ru/COPYRIGHT/fuko.txt>.

шалл Маклюэннинг яхши бир гапи бор: у ўзининг машхур “Медиани англаш” китоби кўлёмасининг тақдиридан ҳадиксираганини тасвирлар экан, бир муҳаррир айтган гапни келтиради – “У мажхул бир кайфиятда фикрини билдирди: “китобингиздаги материалнинг 75 фоизи янги. Аммо муваффақият қозониш учун 10 фоиз янгилик кифоя. Бундан ортиғини ўқувчи ҳазм қила олмайди”¹. Шу ўринда шуни айтиш ўринлики, Маклюэннинг ғояларини узоқ вақтларгача масс-медиа соҳасидаги мутахассислар ҳам англай олишмаган ва қабул қилишмаган.

Айрим муаллифлар даврнинг ўзига хос хусусиятларини акс эттиришади (“Дон-Кихот”), эҳтиросни тасвирлашади (“Демон”, “Ака-ука Карамазовлар”), ишкни (“Лайли ва Мажнун”) ёки қахрамонликни (“Фарход ва Ширин”) тараннум этишади. Асар мумтоз намунага айланиши учун у даврнинг типик воқелигини ёхуд муайян давр жамияти кишисининг характерли хусусиятларини тасвирлаши лозим.

Демак, субъект ўлмайди, у аввалги муаллифларнинг, ҳозирги давр адибларининг ҳамда келажак ижодкорларининг бағрига сингиб кетади, адабиёт ва тарих, эстетика ва маънавиятда зуҳур этади. Аммо муаллиф қанчалар йирик сиймо бўлса, унинг изи ҳам шунга яраша даражада чуқур ва сезиларли бўлади.

Публицистикада бошқа соҳаларга қараганда субъект ўлмайди, нимагаки ҳиссиётли, индивидуал ижодида публицист шахсининг ўзига хосликлари бўртиб кўриниб туради. Публицистик диалог ташаббусқори бўлган субъект “асар – аудитория” боғламасида етакчи роль ўйнайди. Публицистнинг сиймосида жамият муҳим шахсни кўради. Публицистлар ижтимоий фикрни ўзига хос тарзда, публицистик руҳ билан ифода этадилар, бинобарин, адабиёт ва илм-фан каби, публицистика ҳам ижоднинг муҳим соҳасидир. Публицист ўтмиш ва ўзи яшаб турган давр воқелигини идрок этади. Бироқ у шунчаки идрок этиш ва эслаб қолиш билан чекланмайди. Жамоатнинг муносабатига қараб, яъни одамлар қандай қабул қилишаётганидан келиб чиқиб у ўз қарашларини шакллантиради ва одамлар орасида янгиланган образларни тарқатади. Бундай англаш ва тасвирлаш жараёни тинимсиз равишда давом этади, зеро, у шунчаки бир одам эмас, ёзишга, бошқа кўпларга қараганда яхшироқ тафаккур юритишга қодир шахсдир. Башариятнинг аксиологик хазинаси мана шу тарзда тўлдириб-бойитиб борилади.

Худди шу боисдан ҳам Аристофан, Демосфен, Цицерон, Жон Милтон сингари қадимги ва нисбатан кейин яшаган мутафаккирлар ёрқин муаллиф сифатида тарихда қолганлар. Публицистларни одамлар ҳамда даврларнинг воситачилари деб аташ мумкин.

Субъектни тирилтириш, яъни аристотелча-кантча мантиқни рад этиб, ижтимоий муносабатларда инсон устуворлигини тиклаш учун Шарқнинг ҳаддан ташқари рационаллашиб кетмаган дунёқарашига қайтиш лозим бўлади. Шарқ фалсафасининг марказида инсон ва унинг ҳис-туйғулари кўйилади. Постмодернчилар субъектнинг ўлимини эълон қилишади ва чора ахтариб, уни ўзлари яна тирилтиришади, аммо энди бу иш дунёни ҳиссий англашнинг шарқона тарзига асосланади.

Постмодернчилар Ғарбнинг рационализмидан илгарилаб, эндиликда индивиднинг эркинлигига, шахснинг ҳурлигига қайтишни талаб қилмоқдалар. И.П.Ильин ёзади: “Европа фалсафий ва маданий анъа-

¹ Маклюэн М. Понимание медиа: внешние расширения человека. 3-е изд. – М.: «Кучково поле», 2011. С. 6.

налари томонидан забун этилган ҳозирги шароитда бошқа маънавий анъаналарни қидириб топиш эҳтиёжи юзага келди ва юзимиз ўз-ўзидан Шарққа томон бурилди. Шарқ ва унинг донишмандлигига даъват ҳозирги кўпгина файласуфлар ва маданиятшунослар, адабиёт ва санъат назариячиларининг асарларида мавжуд: Фуко “Классик асрда телбалик тарихи” асарида Шарққа даъват этади; Деррида ўзининг “Антиэллизм”ида қадим аҳдли Шарққа мурожаат қилади; Кристева “Ҳинд-Европа жумласидаги мантиқ маркази” танқидида ҳамиша мантиққа ёпишиб олишни рад этиб, ундан нажот топиш учун хитой фалсафасидан мадад излайди”¹.

Шундай қилиб, “муаллифнинг ўлими” деган тушунча ғарб назариячилари фикрича, муаллифнинг ўлими эмас, балки ғояларнинг муаллифдан аудитория сари кўчиши ҳамда матнни талқин этиш, асар ғояларини изоҳлашда муаллифнинг аҳамияти пасайишида кўринади, сюжетнинг ўлими эмас, балки унинг дунё адабиётларига сингиб кетиши, конкрет асарнинг ўлими эмас, балки унда хилма-хил манба ва таъсирларнинг мавжудлигида кўринади.

Бизнингча, бу тушунчаларни мутлақ ва нисбий хилларга ажратиш мумкин бўлади. Мутлақ маънода, гарчи кўпгина муаллифларнинг номи сақланиб қолмаган бўлса-да, уларнинг асарлари асрлар оша яшаб келмоқда. Аммо нисбий маънода улар машҳур ва аудитория уларни конкрет асарларнинг муаллифи сифатида билади.

Асарнинг уни тайёрловчисидан бегоналашиши асарни яратиш ғоясининг ўзида дастурлаб қўйилган бўлади. Айтиш мумкинки, чоп этилган асарда акс этирилган ғоялар горизонтал йўналишда – одамлар ва миллатларга, вертикал йўналишда эса авлодлар ва даврларга етиб бориб, узоқ тарихий тақдирга сазовор бўлади.

Гарчи бугунги постмодернизм аста-секинлик билан бўлса-да, Шарқ гуманистик фалсафаси таъсирида муаллифнинг яна тирилишига қайтаётган бўлса-да, бу муаллифнинг ўлими деган тушунча нотўғри эди, деган фикрга олиб келмаслиги керак. Гап шундаки, бу тадорик муаллифнинг тарихий, миллий ва мавзу соҳаларида истикболда ҳам туганмаслигини англашга ёрдам берди, шу билан бирга, бадиий асарнинг яратувчилари бир вақтнинг ўзида кўп одамлар бўлишини ҳам англаб етишга йўл очди.

Албатта, Аристотель, Кант, Гегель ва бошқа атоқли Европа алломаларининг эришган ютуқлари башарият мантикий тафаккурининг энг юксак натижаларидан бири эканини инкор қилиб бўлмайди. Улар инсоният тамаддунининг янада юксакроқ босқичига кўчиб ўтиш йўлида ўзига хос бир босқичдир. Постмодернистик тафаккурнинг унга танқидий муносабати эса инсоният адабий-фалсафий ютуқларининг замонавий, постиндустриал жамият шароитида янгича идрок этилиши натижаси сифатида изоҳланмоғи керак.

¹ Ильин И.П. Постструктурализм, деконструктивизм, постмодернизм. – М.: Интрада, 1996. //–С=55 <http://nietzsche.ru/influence/philosophie/iliin/?curPos=12&curpos=12>.

АЛБАНИЯ РЕСПУБЛИКАСИ

Европанинг жануби-ғарбида, Адриатика ва Иони денгизлари соҳилида жойлашган Албания узоқ вақт мобайнида мустамлакачилик машаққатларини тортган мамлакатлардан саналади. Римликлар, византияликлар, кейинчалик болгар ва серблар қўл остида бўлган албанлар XV асрнинг иккинчи ярмидан Усмонли туркларига бўйсунди.

XX асрнинг бошидан Албанияда миллий озодлик ҳаракатлари кучая боради ва 1912 йилнинг баҳорида халқ кўзғолони бошланади. 1912 йил 28 ноябрь куни Влёре шаҳрида Албания давлат мустақиллиги ҳақидаги декларация қабул қилинади. Бироқ шундан кейин ҳам албанларнинг озодлик ҳақидаги орзулари тўлақонли ушалмай қолаверди. Сабаби қирол Аҳмад Зогу даврида Албания Италиянинг мустамлакасига айланди. Мамлакат 1939 йили фашистлар Италияси, 1943–1944 йилларда немис фашистлари томонидан босиб олинди. Ниҳоят Албания 1944 йил 28 ноябрда фашист босқинчиларидан озод этилди.

1993 йили Албания ва Ўзбекистон ўртасида дипломатия муносабатлари ўрнатилган.

Албанлар халқ бир байроқ остида бирлашган сана – 28 ноябрни Байроқ куни сифатида кенг нишонлайдилар. Шу муносабат билан журнализмнинг мазкур сонини Албанияга бағишладик. Ўйлаймизки, журналхонларимиз албан адабиётининг ҳали номаълум қирраларини кашф этишади.

*Мустақиллик санаси –
1912 йил 28 ноябрь
Пойтахти – Тирана
Майдони – 28 748 км²
Аҳолиси – 2 831 741 киши
Давлат тили – албан тили*

Адабиёт

Албанлар Европанинг қадимий халқларидан бўлиб, милоддан олдинги ва кейинги асрларда Марказий Европанинг баъзи минтақалари ва Болқон яриморилининг ғарбини эгаллаган иллирларнинг авлоди саналади. Худуди, тили, маданиятининг муштараклиги билан илк ўрта асрлардаёқ тарихда маълум эди. Аммо Шарқ ва Ғарб ўртасидаги муҳим алоқа йўллари чоррахасида жойлашгани боис Албания доим босқинчилик юришлари чоғи уруш майдонига айланиб қолган. Иродаси букилмас халқ шавкатли тарихи давомида ўз эрки, тили, маданияти ва анъаналарини асраб қолиш учун тинимсиз кураш олиб борган. Бу эса табиий равишда албан адабиётида ватанпарварлик мавзусининг етакчилик қилишини тақозо этарди. Ижод аҳли сўз санъатига истибдоддан кутулиш, она тили ва миллий маданиятни асраб қолиш қуроли деб қараган. Илк албан ёзма ёдгорлиги сифатида 1462 йили битилган “Чўқинтириш таомили” китоби сақланган. 1555 йили биринчи марта албан тилида диний йўналишда ёзилган “Хизматчи” (“Мешари”) китоби чоп этилади. XV асрнинг охири – XVI асрнинг бошларида тарихий мавзудаги китоблар нашрдан чиққан. Марин Барлетининг “Қахрамон Скандербергнинг ҳаёт йўли” асари шундай китоблар сирасига қиради. XVII аср албан адабиётида барокко йўналишида ижод қилувчи сермахсул ижодкорлар даври бўлди. Ушбу йўналишнинг йирик вакили Пьетер Будининг икки асари – “Христианлик таълимоти” ва “Рим диний маросими” халқ орасида жуда машхур эди. XVIII асрнинг бошларидан маърифий адабиёт ривожланди. 1744 йили Воскопия шахрида илк ўрта таълим муассасаси “Янги академия” ишга тушди. XVIII–XIX асрларда Бератта ва Элбасан шаҳарларида “байтчи” поэзияси шаклланди. Байтчи шоирлар албан тилида ижод қилиб, араб имлоси, турк ва араб лексикасидан ҳам унумли фойдаланган. Байтларда фольклор анъаналари, Шарқ адабиёти ўзлаштирмалари ва маърифий кайфият устунлик қилган.

Миллий уйғониш ҳаракати кузатишган XIX асрнинг иккинчи ярмида ватанпарварлик руҳидаги асарлар кескин кўпайган.

Узоқ давом этган истибдод Албанияда ўз-ўзидан адабиётнинг тадрижий ривожланишига ҳам таъсир ўтказмай қолмади. Ғарбий Европанинг бошқа мамлакатларида классицизм, романтизм, реализм каби йўналишлар табиий йўсинда шаклланган бўлса, Албанияда бу жараён жуда қисқа даврда босиб ўтилди. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг биринчи чорагида айни вақтнинг ўзида романтизм ва реализм ҳукм суради, сентиментализм ва классицизм тенденциялари ҳам кузатиларди. Яна бир фарқли жиҳати, албан адабиёти қайси даврда бўлмасин, фольклор билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ривожланган.

XIX асрнинг иккинчи ярмида албан фольклори илк бора нашр этилди. 1850–60 йилларда халқ оғзаки ижоди намуналарини йиғиш билан таниқли публицист ва адабиётшунос Зеф Юбани (1818–1880) шуғулланди. У

йиққан халқ кўшиқларининг маълум бир қисми 1871 йили Триестда чоп этилди. 1878 йили Искандарияда (Миср) “Албан болариси” номли салмоқлигина тўплам нашр қилинди. Тўпламдаги материалларнинг асосий қисмини хаваскор филолог Фими Митко (1820–1890) йиққан эди.

Албан адабиёти ривожда назм ва публицистика етакчилик қилган. XIX аср бошида Шкодран мактаби (Шкодер шаҳри номидан) муҳим ўрин тутган. Бу йўналиш намояндалари, роҳиблар Пьетер Зариши (1806–1866) ва Леонардо Де Мартино (1830–1923) асосан диний ва миллий мавзуда шеърлар битишган. Де Мартино мамлакатда рўй бераётган сиёсий воқеаларга жавоб тариқасида “Қурумсоқ кафасидаги қуш” деган мажозий шеър битган. Ҳар иккала шоир ҳам италян тилидан таржима билан шуғуллангани боис ижодида шу халқнинг поэзияси таъсири яққол сезилади.

Ушбу мактабнинг асосий тенденциялари илоҳиёт ва фалсафий таълимот доктори Ндре Мьеда (1866–1937) ижодида ёрқинроқ акс эттирилган. Шоирнинг 1917 йили нашрдан чиққан “Ювинелия” тўплами мамлакатнинг энг яхши миллий шоирлари қаторидан жой олишига замин яратди. Мьеда “Ғариб”, “Булбул ноласи” каби асарларида ҳам озодлик учун курашиш, инсонларга яхшилик қилиш ғояларини илгари суриб, яхшиликнинг ёмонлик, адолатнинг зулм устидан ғалаба қозониши ҳақида ёзади.

Албан адабиёти шоир Наим Фрашерий ва укаси, публицист Сами Фрашерийнинг асарлари билан чинакамига янги босқичга кўтарилди.

Наим Фрашерий (1846–1900) ижодида Шарқ ва Ғарб маданияти уйғунлашган. Асарларида сўфийлик таълимоти нафаси уфуриб туради. У адабий фаолиятини турк ва форс тилларида бошлаган. 1884 йили Истанбулда туркча “Тўрт фасл” мажозий новелласи нашр этилган. Бир йилдан сўнг форсча лирик тўплами чоп қилинди. Кейинчалик албан тилида “Пода ва дала” поэмаси (1886), “Бошланғич синфлар учун шеърлар” тўплами (1886), “Ёз гуллари” (1890), “Жаннат ва парвоздаги сўзлар” (1894), Ҳомернинг “Илиада”си илк кўшиқлари таржимаси (1896), “Скандерберг тарихи” ва “Қарбало” (1898) номли икки эпик поэмаси эълон қилинган. Наим Фрашерий лирикасида XIX аср Европа шоирлари илғор вакили Альфонс де Ламартиннинг романтик поэзияси ва мумтоз Шарқ адабиёти таъсири кўриш мумкин. Шоир масаллар ёзишда буюк ўтмишдошлари – Жалолиддин Румий ва Жан де Лафонтен ижодидан илҳомланган. Ижодкор умрининг охирларида эпик жанрларга ҳам мурожаат қилди. “Скандерберг тарихи” поэмасида албан миллий қахрамони ҳақида ёзади. Наим Фрашерийнинг асарлари албан поэзияси ва замонавий албан адабий тилининг ривожланишида муҳим ўрин тутган.

Сами Фрашерий (1850–1904) умрининг асосий қисмини Истанбулда ўтказган. Бир неча турк газеталарида муҳаррир бўлиб ишлаган. Турк тилида роман ва уч драма ёзган. Даниель Дефонинг “Робинзон Крузо”, Виктор Гюгонинг “Хўрланганлар” ва бошқа кўплаб европалик адибларнинг асарларини турк тилига таржима қилган. У албан алифбосининг жорий қилинишида иштирок этган. 1884–1885 йиллари Истанбулда чоп этила бошлаган илк албан журнали “Дрита” (“Ёғду”)нинг муҳаррири бўлган.

Сами Фрашерий албан адабиётида публицистик прозанинг ривожлани-

шига ҳисса қўшган. Ёзувчи томонидан илк бора турк тилида ёзилган пьесалар 1876 йили Истанбулда Усмонли театрида сахна юзини кўрган.

XIX асрда Жанубий Италия (Калабрия ва Сицилия вилоятлари)даги албанлар ижоди ҳам Албания адабиётининг ажралмас қисми саналади. Арбереш (итальян-албан) ижодкорлар миллий озодлик ғоясини илгари сурганлар. Рилиндье (Рилиндье Комбетаре, 1840–1912) бошчилик қилган маданий ҳаракат ҳам илк адабий муваффақиятига итальян-албан муҳитида эришган. Рилиндье ҳаракати вакиллари адабиётнинг кучи билан халқни озодлик учун курашишга ундаган.

Итальян-албан адиблари ижоди бадиий принциплар жихатидан фольклорга яқин бўлиб, миллий кадриятлар ва халқчилликни мужассамлаштирган. Бу яқинлик арбереш мусикий аънаналари замирида лирик поэзия шаклланишига туртки берган. Натижада “фольклорлашган адабиёт” вужудга келган. Бу адабиётнинг йирик вакилларида бири шоир Иероним де Рада (1814–1903) арбереш фольклорини йиғиб нашр қилган. Унинг поэтик қобилияти йигитлик чоғида битилган “Милосао қўшиғи” (1836) асаридаёқ яққол кўринади. Де Рада 1866 йили “Албан поэмалари рапсодияси” китобини, итальян тилига таржима этилган албан фольклор матнлари тўпламини нашр эттирди.

XX аср бошларида шоирлар Андон Зако-Чаюпий (“Томори ота” тўплами, 1902; “Ўн тўрт ёшли куёв” комедияси, 1902), Филипп Широка (“Қуёш нурлари” 1904, “Орзу ва кўз ёши” шеърлари 1912), Ристо Силичи (“Қонли кунлар таърифи” шеър ва хотиралар китоби, 1912) ўз асарлари орқали халқни бирдамликка чақиради. Албан адабиётининг таниқли вакили Фан Ноли шеърларида (“Салип Султон қўшиғи”, “Қувғин қурбони”, “Югур, марафончи”) оддий халққа ҳурмат ва ватанга муҳаббат туйғуларини улуғлади. Албания озодликка эришгач, босқинчиларга қарши кураш мавзуидаги асарлар яратилди. Фатмир Гятанинг “Партизан Банко ҳақида қўшиқ” достони, Димитр Шутеричининг “Халоскорлар” романи шулар жумласидан.

Таниқли сатирик, публицист Андон Зако-Чаюпий (1866–1930) ижоди албан адабиётида алоҳида ўринга эга. У 1903 йили ёзилган “Таврот” номли ҳажвий поэмаси ва уч қисмли “Томори ота” (“Ватан”, “Муҳаббат”, “Ҳақиқат ва чўпчак”, 1902) масаллар тўпламида мавжуд тузум ҳақида ёзади. Чаюпий биринчи албан драматургларида саналади. У пайтлари Албанияда профессионал театр йўқ эди. Шу боис муаллифнинг “Юрт ботири” (1908), “Ўн тўрт ёшли куёв” (1902), “Ўлимдан сўнг” (1910) каби пьесалари ҳаваскор театр жамоаларида сахналаштирилган.

Тарих қахрамонлик поэмалари, халқ қўшиқлари ва турли ҳикоятлар кўринишида авлоддан авлодга ўтиб келди. Буларнинг ҳаммаси она тили, миллийлик ва миллат маданиятининг асраб қолинишига катта ҳисса қўшди. Албанияда замонавий адабиёт ҳам ўтмиш адабиёт таянчида ривожланди.

Замонавий албан адабиётининг ёрқин вакилларида бири Исмоил Қадарий бўлиб, у 1936 йили Албанияда дунёга келган. Шоир ва адиб сифатида танилган Исмоилнинг илк тўплами “Ёшлиқ шижоати” 1957 йили чоп этилган. Ўша йили иккинчи шеърый китоби “Орзулар” ҳам нашрдан чиққан. Москвада ўқиб юрган пайтлари ўзининг илк романи “Рекламаларсиз шаҳар”ни ёзади. Романда коммунистик Албанияда пуритан шароитда ўз йўлини қидираётган ўспирин ҳақида ҳикоя қилинади. Роман 1959 йили ёзилган эса-да, турли цензураларга учраб 1998 йили босилади.

Адиб Албанияга қайтгач, унинг асарларини нашр қилиш тақиқлаб қўйилди. Аммо у ёзишдан тўхтамади. Турли тақиқларга қарамай, албан адабиётини янги сифат босқичига кўтара олди. У шеър ёзишни ҳам давом эттирди. 1963 йили адиб “Ўлик армия генерали” романини эълон қилди. Роман адибга ўз юртида катта шухрат олиб келди. 1970 йили асар француз ва бир нечта Европа тилларига таржима қилинди. Қадарийнинг кейинги романи “Ёвуз” (албан адабиётида сюрреализм йўналишининг илк намунаси) чоп этилиши биланоқ цензурага учраб, тақиқлаб қўйилди. Ёзувчи 1970 йили ёзилган “Қўрғон” романида илк бора албан тарихига мурожаат қилади. Китобда албанларнинг туркларга қарши Скандерберг бошчилигидаги курашлари баён қилинган.

В 1971 йили адибнинг автобиографик руҳдаги “Тошдаги йилнома” романи италян ва немис истилоси даврида она ватанининг мавжуд сиёсий вазиятдан холи ҳаёти картинасини чизади.

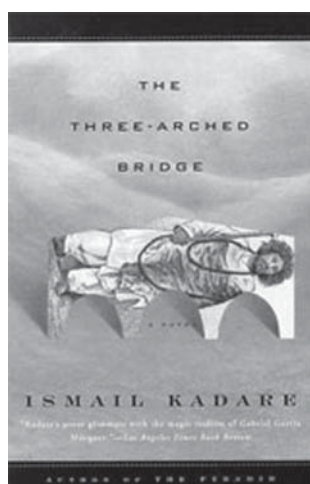
1973 йили ёзувчи “Ёлғизликнинг машаққатли қиши” (иккинчи нашри “Машаққатли қиш” номи остида чоп этилган) асарида албан-совет муносабатининг бузилиши тарихини баён қилади.

Исмоил Қадарийнинг барча асарлари Албания тарихининг турли давларига бағишланган. “Дорунтинни ким олиб келди?” романи ўрта асрлардаги албан балладаси асосида ёзилган. Балладада сингисини меҳробгача кузатиб келиб жони узилган ака ҳақида сўз кетган. “Тантанавор топширик”да 1830 йили усмонлилар томонидан албан феодалларининг қириб ташланиши воқеалари акс этган.

Асарлари Қадарийни катта ёзувчи сифатида бутун дунёга танитди. Европада классик модернизм устаси, дея тан олинди.

Исмоил Қадарий бир неча бор бутун дунёда адабиёт доирасида тақдим этиладиган мукофотлар лауреати бўлган. 1992 йили Чинодель Дук мукофоти, 2005 йили Букер мукофоти, 2009 йили Астурия шахзодасининг адабиёт йўналишидаги мукофоти совриндори ва бир неча бор Нобель мукофотида адабиёт йўналиши бўйича номзод бўлган.

*Гулжаҳон НАМОЗОВА
тайёрлади*

Тасвирий санъат ва меъморчилик

Албания тасвирий санъати ўзининг қадимий ва бой тарихига эга. Албания Европанинг жануби-шарқий қисмида жойлашган бўлиб, Европанинг бошқа мамлакатларидан ўзининг ноёб маданияти билан яққол ажралиб туради.

Албания тасвирий санъати қадимий ёдгорликларининг ёши минг йилликлар билан ўлчанади ҳамда у ўзида иллик, антик ва Византия маданиятига хос анъаналарни уйғунлаштирган ҳолда шаклланган. Бунга асосий сабаб Албания ҳудудида антик маданиятнинг марказлари — Бутринт ва Аполлония (эрамиздан аввалги VI аср) каби йирик шаҳарларнинг жойлашганида.

Ўрта асрларда Албанияда рассомлик ва ҳайкалтарошлик бирмунча ривож топди. Бу, айниқса Лявдаридаги Троица черкови деворларига ишланган суратларда яққол кўзга ташланади.

Албания тасвирий санъати ўзининг юксак чўққисига Уйғониш даврида эришган. XVI асрнинг 50-йилларида Шельцсан ва Бальш черковларидаги неокластрлик уста Онуфрий томонидан улкан маҳорат билан ишланган суратлар мазкур давр тасвирий санъатининг ривожидан дарак беради.

Албания қарийб беш юз йил давомида Усмонли турк империяси ҳукмронлиги остида бўлган ва бу тасвирий санъатига ўз таъсирини кўрсатган.

XIX асрнинг иккинчи ярми Албания тасвирий санъати тарихига миллий уйғониш даври сифатида муҳрланди. Бу давр ижодкорларидан Ндоц Мартини ва Коль Идроменилар биринчи албан рассомлари сифатида эътироф этилади. Улар ижодида демократия ва реализм анъаналари чуқур илдиз отган. Мазкур рассомлар томонидан ишланган портрет, пейзаж ва тарихий мавзудаги асарларда оддий меҳнаткаш инсонлар образи ҳамда она юртнинг дилтортар манзаралари ёрқин бўёқларда акс эттирилган. Ндоц Мартини ва Коль Идроменилар ижодидаги реализм анъаналари XX аср тасвирий санъатига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Бу даврга келиб, юрт манзараларини ўз асарларида тараннум этувчи қатор рассомлар гуруҳи пайдо бўлди. Она шаҳри Корчи қиёфасини ўз асарларига жо этувчи атоқли албан пейзаж устаси Вангюш Мио, ёрқин ранглар жилосига эга пологнолар муаллифи Нажмиддин Займи, Комил Грезда, Коль Коделли, Абдулла Эминийлар албан тасвирий санъатининг ёрқин намояндалари сифатида эътироф этилади. Ушбу рассомлар Иккинчи жаҳон уруши даврида ўз асарлари билан албан халқини озодлик учун курашга чорлаган. Нажмиддин Займининг “Миллий озодлик уруши ҳақида ҳикоя”, “Қочоқ аёл”, Комил Грезданинг “Партизанлар отряди юришда”, Абдулла Эминийнинг “Яширин варақа” асарлари шулар жумласидан.

Замонавий Албания тасвирий санъатининг ривожланган турларидан бири бу маҳобатли ҳайкалтарошлиқдир. Албания шаҳарларидаги марказий майдонларни миллий озодлик ҳаракати қаҳрамонлари ҳамда албан адабиёти, санъати ва маданиятига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган тарихий шахсларга

бағишланган ҳайкалтарошлик намуналари безаб турибди. Халқ қахрамони Войи Куши ва албан миллий уйғониш даври шоири Наим Фрашерига атаб Одисе Паскали томонидан Тиранада ўрнатилган маҳобатли ҳайкаллар айниқса диққатга сазовор. 1968 йил Тирана шаҳридаги Скандербег хиёбонида бир гуруҳ албан ҳайкалтарошлари Одисе Паскали, Андреа Мано, Янача Пачо томонидан XV асрнинг машҳур саркардаларига ўрнатилган маҳобатли ҳайкаллар албан ҳайкалтарошлигида тарихий мавзуга қизиқишни янада кучайтирди.

Албанияда халқ амалий санъати (гиламдўзлик, тикувчилик, тўкувчилик, ўймакорлик, заргарлик) қадим замонлардан маълум ва у ўзининг фавкуллда уйғун ёрқин бўёқлари билан ажралиб туради.

Бугунги куннинг замонавий ижодкорлари албан тасвирий санъатининг бой тарихига, унинг миллий анъаналарига мурожаат қилган ҳолда янги-янги асарлар яратмоқдалар.

Албания меъморчилигига оид энг қадимги даврларга доир намуналардан ҳозирги кунгача мудофаа иншоотлари, жамоат ва уй-жой бинолари ҳамда меъморий безакларнинг қолдиқлари сақланиб қолган. Албан меъморлиги юнон, рим, турк ва итальян меъморлигига хос ҳамда албан миллий меъморлик анъаналарини ўзида сақлаган ҳолда шаклланган.

Албан меъморлиги қуйидаги даврларга бўлинган ҳолда тадқиқ этилади:

- антик даврдан эрамизнинг V асригача бўлган давр;
- VII–XV асрлар давомида ривожланган меъморчилик;
- XV–XIX асрлар оралиғида ўрта асрлар шаҳарларидаги меъморчилик;
- XX асрнинг биринчи ярмида албан меъморчилиги;
- Коммунистик ва посткоммунистик давр меъморчилиги.

Эрамиздан аввалги V асрда Римнинг Аполлония колонияси ҳамда ўша даврга оид қадимий Иллир вилоятининг Биллис, Амантия, Димали, Албонополис ва Лиссус шаҳарларида меъморчилик ва шаҳарсозлик гуллаб яшнади. У шаҳарларнинг аксарияти тепаликларда қурилган бўлиб, қалин мудофаа деворлари билан ўралган.

Илк христианлик даврига оид меъморчилик иншоотларидан бизнинг кунгача сақланиб қолганлари базиликалардир. Албаниядаги энг катта кўзга кўринган базиликалардан бири қадимги шаҳарнинг жануби-шарқий қисмида жойлашган Бутринт базиликасидир. Милодий V–VI асрларга оид Бутринт баптицериси улуғворлиги жиҳатидан Ўрта Ер денгизидаги энг катта базилика ҳисобланган.

Ўрта асрларда Албанияда турли услубда – тураржой, мудофаа, диний аҳамиятга эга кўплаб бинолар қурилган. Бироқ бу иншоотларнинг кўпчилиги Усмонли турклар юриши вақтида вайрон этилган. Ўрта асрларга оид Византия иншоотларидан – XIII–XIV асрларга мансуб Лявдари, Мборья кишлоқларидаги черковлар ва романтик услубдаги иморатлардан эса XIII асрга мансуб Шаси кишлоғидаги собор, Вау-и-Дейес, Оботи кишлоқларидаги черковлар, шунингдек, истехком ва қасрлар сақланиб қолган.

XV асрда меъморий иншоотларни қуришда асосий эътибор ташки хужумлардан ҳимояга қаратилди ва кўплаб қалъа типидagi бинолар барпо этилди. Бу даврда барпо этилган Леза, Батринт, Петрел, Деволл ва Шкодр қалъалари шулар жумласидандир.

XVIII–XIX асрлар катта подшоликлар даври сифатида тарихга кирди, Бушатилар сулоласи, Аҳмад пошшо ва Али пошшо Таболинлар Шкодр, Бераг, Таболин қалъаларини мустаҳкамлашга алоҳида эътибор қаратишган. Айниқса, Али пошшо Таболин шаҳарнинг асосий қалъасини қурдирган ва Эпирнинг барча ерларидаги меъморий иншоотлар қурилишига бошчилик қилган.

Албания меъморчилигига назар ташланса сарой, тим, масжид каби мусулмон меъморчилигига оид иншоотларни ҳам учратиш мумкин. Ўрта асрларда Албанияда масжидлар икки хил турда: усти гумбаз билан ёпилган ҳамда атрофи айвон билан ўралган ҳолда қурилган. Мустафо пошшо Бушати томонидан Шкодрда қурилган масжид Истамбул масжиди услубида қурилганлиги билан ажралиб туради.

XVIII аср шаҳар меъморчилигида ибодатхоналар ва соатли миноралар қурилиши авж олди. Бундан ташқари, бу даврда ижтимоий аҳамиятга эга бўлган меъморий иншоотлар, фавворалар, ҳаммомлар, мадрасалар асосан шаҳар марказларида барпо этилди.

Ўрта асрлар шаҳар меъморчилиги икки турда тараққий этди:

– Сиёсий ҳокимият билан боғлиқ Берет ва Гижокостр каби шаҳарлардаги ўзига хос меъморлик;

– Кўп сонли аҳоли яшайдиган гўзал ландшафтга эга Тирана, Каважа, Эльбасан каби шаҳарларга хос меъморлик.

Албания халқ меъморчилигига хос хусусиятлар тоғлардаги мустаҳкам минорасимон уйлар, икки-уч қаватли, олди пешайвонли, ясси черепица томли уйлар билан ажралиб туради. Халқ меъморчилигига доир уйлар эса қурилиш услубига кўра тўрт гуруҳга бўлинади:

– каминли уйлар. Бундай уйлар асосан икки қаватдан иборат бўлиб, Тирания вилоятида кўплаб учрайди;

– атрофи ҳовли билан ўралган йўлаккли уйлар катта дарвоза ва қалин пахса девор билан ўралган. Уйларнинг биринчи қавати қишлоқ хўжалиги мақсадларида фойдаланилади;

– тепа қисми айвонли қилиб қурилган чордоқ кўринишидаги уйлар асосан икки қаватдан иборат бўлади ва юқори қисмидаги хоналар асосан ҳордиқ чиқаришга мўлжалланган;

– албан тилида “кулла” деб аталадиган уйлар асосан бой оилаларга тегишли бўлган. Биринчи қават қишда яшашга, иккинчи қават эса ёзда истиқомат қилишга мўлжалланган. Бу кўринишдаги уйлар барча қулайликларга эга бўлган.

Албания куллалари – мустаҳкам, оғир кўринишли тураржой иморатлари бўлиб, асосан шимолий Албаниянинг Косово вилоятида кўплаб қурилган.

Шимолий ҳудуддаги куллаларда ихчам ойналар бўлиб, улардан ташқи хужумлардан мудофаа мақсадида фойдаланилган. Дастлаб куллалар фақат тошдан барпо этилган. Ҳатто куллаларнинг зиналари ҳам тошдан ишланган. Биринчи куллалар XVII асрда Албаниянинг шимолий вилоятларида уруш бўлаётган бир вақтда мудофаа мақсадида қурилган. Мазкур иншоотларнинг қурилиши XVIII–XIX асрларда ҳам давом этган. Кейинчалик куллалар қурилишида тош билан бир қаторда ёғочдан ҳам кенг фойдаланилган.

XX асрнинг биринчи чорагида Австрия-Венгрия истилосидан сўнг Албаниянинг ўрта аср шаҳарларига хос кўриниши Европача бинолар қурилиши билан ўзгача қиёфа касб этди. Бу даврда Тиранада Флорестано де Фаусто, Армандо Брасини, албаниялик архитектор Эшреф Фрашери, итальян меъмори Кастеллиани, австриялик архитекторлар Веисс ва Кохлерлар лойиҳалари асосида кўплаб янги бинолар қад ростлади.

1944 йилдан 1991 йилгача бўлган даврда асосан омма учун мўлжалланган: фабрикалар, йўллар ва кўп қаватли уйлар барпо этилди.

Бугунги кунга келиб, Албания шаҳарларида ўрта асрлар ва XX аср бошларидаги иншоотлар билан ёнма-ён замонавий иморатлар ҳам қўзга ташланади.

Музей

Албания музейлари ўз бағрида тарихий осори атиқаларни ва кўплаб санъат асарларини сақлаши билан дунёга машхур. Албаниядаги шундай му-

зейлардан бири Тирана шаҳридаги Миллий бадиий галереядир. Мазкур галереяга 1946 йилда Санъат қўмитаси ва бир гуруҳ албан рассомлари томонидан асос солинган. Ушбу пинакотека Албаниянинг санъат соҳасидаги биринчи биноларидан бири саналган бу музей мутахассисларнинг узоқ ва машаққатли меҳнатидан сўнг 1954 йил 11 январь кuni очилган. Галерея икки катта йўналишда ўз фаолиятини олиб боради: доимий коллекция намойиши ва вақтинчалик кўргазмалар орқали албан ва хорижий рассомлар ижодини кенг оммага ҳавола этади. 1974 йил 29 ноябрда музей янги бинода иш бошлади. Бу вақтда янги галереянинг фондида 340 дан зиёд тасвирий санъат намуналари ўрин олган бўлиб, уларнинг 240 дан ортиғи таниқли рассомларнинг асарлари ҳисобланган. Бугунги кунда Миллий галереяда 5000 дан ортиқ бадиий асарлар мавжуд. Музейнинг доимий коллекцияси ўзида социалистик реализм услубида яратилган асарларни, таниқли албан рассомлари ва бошқа хорижий мамлакатларнинг санъатига доир асарларни мужассамлаштирган.

Миллий галерея санъат асарларини илмий жиҳатдан ўрганади, кенг оммага намойиш этади ҳамда келажак авлод учун асрайди.

Албания санъати тарихини ўз коллекциясида акс эттирган яна бир музей бу Албания ўрта асрлар санъати музейидир. Бу музей нафақат Албанияда, балки бутун дунёда ўрта асрлар санъатига доир ноёб осори-атиқаларга эга эканлиги билан машхур. Мазкур музейда яратилганига 600 йилдан зиёд вақт бўлган 200 дан ортиқ иконалар мавжуд.

Музейдаги энг қадимий экспонат XIV асрга тегишли. Иконалар Албаниянинг турли бурчакларидан йиғиб келтирилган. Музейда машхур албан икона устаси Онфурийнинг кўплаб асарлари ўрин олган. Онфурийнинг бир қатор шогирдларининг асарлари музей коллекциясини бойитиш билан бирга византия услубида ишланганлиги билан диққатга сазовор. Экспозициянинг марказида иконостас (православлар черковида: саждагоҳни ажратиб турадиган, иконалар қўйилган енгил девор) ўрин олган.

Бундан ташқари, музейда намойиш этилаётган экспонатларнинг аксарияти халқ амалий безак санъати асарларидир. Дунёга машхур жун гиламлар, кумуш, сопол буюмлар, тош ва ёғочдан ўймакорлик асосида ясалган санъат асарларида албан халқининг минг йиллик анъаналари жо бўлган.

Рақс

Албан миллий рақслари кўшни халқлар рақсларига уйғун тарзда шаклланганига қарамай, асрлар давомида ўзига хос услуб ва хусусиятни мужассамлаштирган санъат тури сифатида тараққий топди.

Албан рақслари мавзу ва ижро этилиши жиҳатидан турли-туман. Жумладан, ҳосил ўриш ва дон янчиш каби меҳнат жараёнини акс эттирувчи рақслар ҳозир ҳам Пешкопи ва Бурели ҳудудларида сақланиб қолган. Албаниянинг шимолий ҳудудларида тарихий, қаҳрамонлик ва жанговарлик руҳидаги қадимий рақслар ҳали ҳам мавжуд. Бу каби рақслар мусиқа жўрлигисиз томошабинлар қарсақларига мос равишда бир ёки икки раққос томонидан жанговар қуроллар билан ижро этилади. Албания жанубида ва Задрим ҳудудида бир гуруҳ раққослар томонидан ижро этиладиган давра рақслари кенг тарқалган. Хоровод рақсларида гуруҳ раққосларидан бири доира ичида рақснинг асосий ҳаракатларини ижро этади. Ушбу рақслар болгар, серб ва коло рақсларига (коло – жанубий славянларнинг давра олиб, баъзан кўшиқ жўрлигидаги рақс тури) яқин. Давра рақси барабан ва бошқа мусиқа асбоблари билан, баъзида эса кўшиқ жўрлигида намоён этилади. Албанияга хос “Валле Катюшка” рақси оёқ ҳаракатига кўра Македониянинг “Пайдуско” рақсига яқин бўлса-да, ярим айлана тарзда раққослар бир-бирининг кўлини тутмаган ҳолда якка тарзда айланиши ва кўл ҳаракатлари билан ижро этилиши жиҳатидан фарқланади.

Албания рақсларининг аксарияти фақат бир ҳудудга хос ва шу ерда шаклланган бўлишига қарамай, бутун мамлакат бўйлаб ижро этилиши билан ҳам характерланади. Жумладан, “Валле Куксит” Албаниянинг шимолий Куксит туманида пайдо бўлган ва ҳозиргача бутун мамлакатда тўй рақси сифатида маълум ва машҳур. “Погониште” рақси ўз вақтида жанубий туманларда пайдо бўлган. Бугунги кунга келиб эса бу рақс нафақат жанубий туманларда, балки шимолий ҳудудларда ҳам кенг тарқалган.

Албан миллий рақсларида тарихда Албания ҳудудини ўз тасарруфида ушлаб туришга ҳаракат қилган юнон, славян, турк ва итальян халқларига хос рақс элементларини кўриш мумкин. Ўз навбатида албан рақслари ҳам мазкур халқлар рақсларига ўз таъсирини ўтказмай қолмаган. Масалан, машҳур юнон халқ рақси “Цамико”да албан халқ рақсларининг таъсири яққол сезилади. Тарихчиларнинг фикрига кўра, бу рақс Қадимги Юнонистон ва Эпир оралиғида яшаган қадимий кам халқига тегишли бўлган. Албанияда “Калламатъяна”, “Карагуна” каби юнон рақсларининг албанча вариантлари кенг тарқалган. Машҳур македон халқ рақси “Бератче” келиб чиқиши жиҳатидан Албаниянинг Берата шаҳрига бориб тақалади. Албаниянинг Македонияга чегарадош қатор туманларидаги албан халқ рақслари славянча ном билан аталади. Мисол учун бу ҳудудда кенг тарқалган “Зенско” рақси славян тилида “аёллар рақси” деган маънони

билдиради. Тиранада кенг тарқалган “Наполони” тўй ракси бир қарашда итальян “Тарантелла” раксига ўхшайди. Лекин қадамлар ҳаракатига кўра, бу ракс итальян раксидан фарқ қилади.

Албан халқ рақсларига турк рақслари ҳам ўз таъсирини ўтказган. Албаниянинг Мати туманида “Зебекше” – “жангчиларнинг озодлик учун ракси” деб номланадиган ракс тури мавжуд. Бу ракс умумий кўринишидан ғарбий Туркияда кенг тарқалган “Зейбек” раксини эслатади.

Иккинчи жаҳон урушидан сўнг Албанияда ўтказилган таджикотлар натижасида республика бўйлаб беш мингдан зиёд халқ ракси кинотасмага муҳрланган.

Бугунги кунда Албанияда фабрика, завод ва ўқув муассасалари қошида ракс ансамбллари фаолият юритади. Улар таркибига профессионал ижрочилар ҳам аъзо. Катта шаҳарларда, маданият уйлари қошида ракс ансамбллари мустақил равишда ўз фаолиятини йўлга қўйган.

Мамлакат бўйлаб ўтказиладиган республика кўрик-танловлари ва фести-валларида халқ рақслари турли гуруҳлар томонидан ижро этилади.

Гулираъно ОРИФЖОНОВА
тайёрлади

Муסיқа

Албан муסיқасига болқон халқлари маданияти, славян ва итальянлар, шунингдек, турклар сезиларли таъсир ўтказди. Шунга қарамай, албан халқи ўзига хос маданияти, жумладан, муסיқа анъаналарини сақлаб қолишга муваффақ бўлди. Мазкур халқ муסיқаларини уч гуруҳга ажратиш ўринли: гегларнинг шимолӣ муסיқаси, тоска ва лабларнинг жанубӣ муסיқаси ҳамда Тирана ва Шкодер ҳудудларидаги муסיқа. Шимол-

нинг мардонавор ва қаҳрамонлик муסיқаси жанубнинг сокин ва гўзал муסיқасидан фарқли. Бироқ у тафовутлар муסיқадан ватанпарварлик туйғуларини ифодалаш ҳамда оғзаки тарихий қиссаларни етказиш воситаси сифатида фойдаланиш жараёнларида йўқолиб, умумий мазмун касб этади.

Албан халқ кўшиқлари мазмунан шимолӣ эпик қаҳрамонлик ва нисбатан майин, оҳангдор – алла, севги-муҳаббат, тўй ва меҳнат сингари асосий гуруҳларга ажратилади. Турли байрам ва ҳодисалар, айниқса, баҳорнинг ташрифини ифодаловчи Авлиё Лазар кунига бағишланган муסיқа ва кўшиқлар албан муסיқа маданиятининг муҳим қисми саналади. Одатда аёллар томонидан ижро қилинадиган алла ва аза кўшиқлари ҳам албан кўшиқчилиги анъаналарида алоҳида ўринга эга.

Шимолда яшовчи геглар эпик кўшиқлар ижро қилиш анъанаси билан машҳур. Уларнинг аксарияти озодлик учун кураш олиб борган XV асрнинг афсонавий жангчиси – Скандербег ҳақида ҳикоя қилади. Мазкур кўшиқларда ор-номус, меҳмондўстлик, сотқинлик ва қасос каби албанлар ўтмиши билан боғлиқ долзарб масалалар куйланади.

Эпик анъаналар жанри орасида – (довжораклик кўшиқлари) kenge trimash, (қахрамонлар ҳақида кўшиқлар) kenge kreshnikesh, баллада ва даъват кўшиқлари – maje krahi сингарилар мавжуд.

Мазкур эпик дostonлар бир торли лахута жўрлигида ижро этилади. Ҳозирда улар асосан Албаниянинг шимолий тоғларида ижро қилинади.

Бирмунча жануброк худудларда, Македониядаги Дибера ва Кечовда лахута қўлланилмайди, унинг ўрнига нок шаклидаги икки торли сифтели ишлатилади. Дарахтнинг бир бўлагидан тайёрланувчи ушбу чолғунинг бир торида мусиқа янграса, иккинчисида жўрлик оҳанги сезилади. Мусиқа кўпинча эркаклар томонидан ижро қилинишига қарамай, замонавий эпик балладаларда аёллар ҳам борган сари муҳим ўрин тутмоқда.

Рақслар ва чўпон кўшиқларига сифтели, шаркий ва деаф чилдирмаси жўр бўлади. Шимолий Албанияда чўпонлар анъанавий қўлбола пуфлама чолғулардан фойдаланишади. Улар орасида кларнетнинг ўзига хос тури саналувчи зумаре ажралиб туради. Чўпон мусикалари – кайфиятга кўра маъюс ва ўйга тортувчидир. Шимолий Албания кўшиқчилик анъаналарининг яна бир муҳим қисми – узок масофа орқали алоқа қилинадиган тоғ усулидаги маже-крахи чакирик кўшиқларидир. Улар кучли овозни талаб қилади.

Жанубий Албания мусикаси эса ёқимли, лирик ва полифоник характерга эга. Бундай жиҳатлар, айниқса, жануби-ғарбдаги Влора худудига хос бўлиб, овозлар уйғунлашган ҳолда мураккаб таъсирчан оҳангни ифодалайди. Ушбу куйларда фальсет ижроси ва овоз титроқлари қўлланилиб, баъзан кутилмаган кайғули кичкириклар билан якунланади. Мазкур полифоник мусиқа катта кучга эга. Чунки асрларга тенг ночор ва қарамликдаги йиллар озод ҳаёт билан қарама-қарши кўйилиб, ушбу кўшиқларда ўз ифодасини топган.

Шунингдек, жанубий худудлар алмашилиб турувчи солистлар ва хордан иборат аза йиғилари билан танилган. Севги-муҳаббат кўшиқларининг шаклланган анъаналари ҳам жанубга хос бўлиб, улар эркин ритмда ижро қилинади. Етакчи ўринлардан бирини аккордеон ва удлар жўрлигидаги кларнет ва скрипкадан иборат ансамбль шакли – сокин каба эгаллайди. Ушбу сокин бадиҳагўй жанр оҳанглари қадимий, бироқ янги куч-қувват билан ижро этилган мусикаларга менгзаш мумкин. Улар вокаль хусусиятига эга бўлиб, албан маданиятига хос вазминлик ва эхтирос уйғунлигини ифодалайди.

Албанияда 1912 йил мустақиллик эълон қилингандан кейин ҳам 1940 йилга қадар профессионал мусиқа санъати шаклланмади. Фақатгина пианиночи Петёр Дунгу томонидан халқ мусикасининг илк тўплами чоп этилди (1940). 1944 йил янги тартиблар ўрнатилганидан сўнг миллий санъат, хусусан, мусиқа маданияти ҳам ривожлана бошлади. Шу йилнинг ўзидаёқ Г.Аврази бошчилигидаги Албания Халқ армияси хори (кейинчалик – Халқ армиясининг бадий ансамбли), 1960 йилда эса Ческ Задеи раҳнамолигидаги Халқ кўшиқ ва ўйинларининг Давлат ансамбли ташкил топди. Бирин-кетин шаҳарларда мусиқа мактаблари очила бошлади: 1947 йил Тиранадаги скрипка, виолончель, халқ чолғу ва ижролари бўйича мусиқа бўлимига эга Й.Мись номидаги Бадий лицей, 1950 йилги симфоник ҳамда харбий оркестр, ракс гуруҳи, шунингдек, кўшиқчи-солистларга эга профессионал ижро жамоаларини бирлаштирган Албания Давлат филармонияси шулар жумласидан. Дастлабки пайтлар филармонияда Доргомижскийнинг “Сув париси” (1953), Глинканинг “Иван Сусанин” (1955) каби опералари, Асафьевнинг “Боғчасарой фонтани” (1953) балети саҳналаштирилди.

1956 йил пойтахтда Миллий опера ва балет театри ишга тушади. Кейинча-

лик бу даргоҳдан А.Мула, И.Тукичи, М.Жамолий, Л.Качай, Д.Атанас, Г.Чако, Р.Йорганжи, Г.Хеба, И.Веля, А.Алиай, Г.Вендреша сингари Албания Халқ Республикасида хизмат кўрсатган хонанда ва артистлар етишиб чиқади.

1950 йилгача Албанияда катта муסיқалар мавжуд бўлмаган. Биринчи миллий опералар 50–60-йилларнинг ўрталарида пайдо бўла бошлади. Улар сирасига П.Яковнинг “Мрика” (1954), Т.Дайининг “Кўклам” (1960), К. Кононинг “Хотира гули” (1961), В.Нованинг “Қаҳрамон аёл” (1967) операларини, Ч.Задеининг “Делина” (1964) ҳамда болалар учун “Қўркмас бургутча” (1971), К.Лярнинг “Партизан” (1967) балетларини, К.Кононинг “Шафак” (1954), Т.Дайининг “Лейла” (1957) оперетталарини, Ч.Задеининг I симфониясини (1956), шунингдек, бир қатор оратория, кантата, увертюралар, торли квартетлар ва концертларни киритиш мумкин.

Кейинги даврда Александр Печи, Рамадан Соколи, Эндри Сина, Пёлумб Ворпси, Васил Толе каби янги авлод муסיқа билимдонлари қатори, Професионал созандалар жамияти, Янги албан муסיқа жамияти сингари ташкилотлар ташкил топди.

*Азиз БЕК
тайёрлади*

Театр

Албания маданий ҳаёти ривожда театр санъати алоҳида ўринга эга. Унинг вужудга келиши эрамиздан олдинги минг йилликларга бориб тақалади. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, эрамиздан олдинги иккинчи асрда Болқон ярим оролида яшовчи Иллириан қабилалари бу санъат билан шуғулланишган. Иллириан театр томошаларининг шаклланишида қадимги юнон санъати, театрлаштирилган томошалари муҳим роль ўйнаган. Дастлабки театр томошалари халқ ўйинлари, турли маросим кўшиқларидан иборат бўлган. Дастлабки театр қолдиқлари бугунги кунга қадар сақланиб қолган.

Албанияда Европа типигаги биринчи театр томошалари XIX аср охири ва XX асрнинг бошларида вужудга кела бошлади. Албаниянинг таниқли ёзувчиси М. Грамено театрни ривожлантириш учун драмалар ёзиш билан бирга жаҳон мумтоз драматургиясининг дурдона асарларини таржима қилишга киришади. Даставвал, Шекспир, Ибсен ҳамда Лопе Де Веганинг бир қанча асарларини албан тилига ўгиради. Бу асарлар томошабинларнинг сеvimли спектаклига айланади.

1909 йилга келиб Албан миллий драматургияси пайдо бўла бошлади. Театр репертуаридан мустаҳкам ўрин эгаллаб келаётган Ғарб драматургияси ўрнини албан ҳаёти, инсонларнинг турмуш тарзи акс этган ижтимоий-сиёсий мавзудаги комедия, трагедия ва драмалар эгаллади. Тез орада театр репертуаридан юксак маҳорат билан яратилган Н.Дельвиннинг “Ватан ишқи”, А.Зак Чаюпининг “Ўн тўртинчи куёв” каби комедиялари ва “Ўлимдан кейин”, “Ўз заминининг фарзанди” номли трагедиялари албан томошабинларида кизиқиш уйғотди. Шу билан бирга Ф.Постолининг “Она бурчи”, “Адвокат

нинг уйланиши” ҳамда тарихий ва ижтимоий мавзуга эътибор қаратган К.Мирдитанинг “Искандарнинг ўлими”, Х.Стермилининг “Муҳаббат ва садоқат”, К.Флечининг “Эътикод ва ватан”, Э.Хожадемкининг арестотелча шеърӣ трагедиялари албан ҳаётига яқинлиги, ундаги қаҳрамонларнинг янада содда ва табиийлиги томошабинлар эътиборини тортди. Бу спектакллар бугунги кунда ҳам ўз мавқеини йўқотмай, театр афишаларидан ўрин эгаллаб келяпти. Театрнинг шаклланиш жараёнида бу асарларнинг аксарияти ҳаваскорлик жамоалари томонидан сахналаштирилган.

Албания 1912 йили озодликка эришгач, театр соҳаси янгидан шаклланди. Озодлик ҳаракатларидан Албаниянинг турли шаҳарларида кўпдан-кўп театр труппалари пайдо бўлди. Шкодер, Корче, Тирене, Элбасане, Дурресе, Влёре каби катта шаҳарларида турли йўналишларда фаолият юритадиган театр труппалари ташкил этилди.

1920–1930 йилларда Албанияда асосан ҳаваскор актёрлар театрда фаолият юритган бўлса, XX асрнинг ўрталарига келиб биринчи профессионал театр пайдо бўлди. 1945 йили Терана шаҳрида ташкил этилган “Халқ театри” биринчи профессионал театр сифатида иш бошлади. Шу йили театр қошида профессионал актёрларни тарбиялайдиган драма мактаби ташкил этилди. З.Хиль Гега, Л.Ковачи, Г.Коле Дайя, М.Прендуши, А.Кастрати, Ф.Хаджимери, Д.Радими, М.Попи каби кўплаб таниқли актёрлар ушбу мактабда тарбия топдилар. Қолаверса, албания театрларининг ривожланишида, актёрлик маҳоратининг шаклланишида драма мактабининг аҳамияти катта. 1946 йили шу театрда Гоголнинг “Уйланиш”, Горкийнинг “Она”, “Портрет” каби асарлари сахналаштирилди.

Албан драматурглари Ш.Мусарайнинг “Рухоний Гёни”, К.Яковнинг “Ҳоким” каби асарлари албан халқининг турмуш тарзи ҳаққоний акс этган асарлар ҳисобланади.

XX асрнинг 50 йиллари албан санъати ва маданий ҳаётида кескин ривожланиш жараёнлари рўй берди. 1946 йили Тиранада опера санъати учун мутахассислар тайёрлайдиган бадиий санъат лицейи, 1950 йили эса давлат филармонияси тузилди. 1956 йили Давлат опера ва балет театри ташкил топди. “Сотилган келин” операси (1956), “Травиата” (1957), “Иоланта” (1957), “Қишлоқ номуси” (1958), “Сивилия сартароши” (1958), “Евгений Онегин” (1960) асарлари театрнинг дастлабки опералари сифатида томошабинлар эътиборини қозонди. Театрда мумтоз операларни сахналаштириш билан бир қаторда “Боғчасарой фонтани”, “Шурали” каби балетлар ҳам сахналаштирилди. Таниқли вокал хонандалари А.Муля, М.Джемали, С.Рафаэль, Д.Атанас, М.Края, Г.Костури, Т.Чаво, К.Мулиси, дирижёрлар М.Крантя, Р.Теча, хормейстер К.Трако, хореограф А.Алиай каби ижодкорлар албан опера ва балет санъатини ривожлантиришда самарали изланишлар олиб боришди.

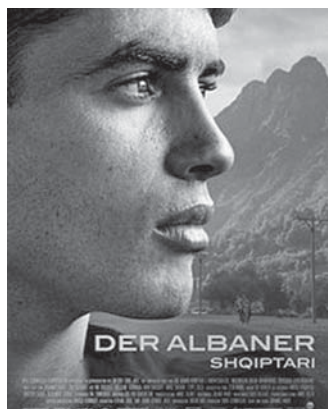
1956 йили театр қошида балет мактаби очилди. Бир қатор саъй-ҳаракатлар туфайли 1959 йили П.Яковнинг “Мрика”, “Баҳор” номли биринчи албан операси намоиш этилади. 1963 йили Теранада “Халил ва Хайрия” биринчи албан балети қўйилади. Шундан сўнг бирин-кетин Дайнинг (балетмейстер Канаии) “Партизан” (1967), “Тоғлик қиз” (1970), “Ўлмас бургут” (1971), “Балиқчи фарзандлари” каби албан балетлари сахналаштирилди.

1970–1980 йилларда албан драматургияси ва театрида замон ва замондош тимсоллари билан боғлиқ зиддиятли, руҳий ва маънавий муаммоларни ифодалаш янада кучайди. Шу даврда сахналаштирилган спектаклларнинг

ҳаммаси инсон виждони, маънавий олами, руҳий кечинмаларига оид нозик синоатларни бадиий образлар орқали таҳлил этишга қаратилган асарлар эди. Ушбу асарларнинг барчаси театр билан ҳамжиҳатликда юзага келди ва сахна юзини кўрди.

1990–2000 йилларда албан асарлари билан бир қаторда В.Шекспирнинг “Қирол Лир”, “Вероналик икки йигит”, Ф.Шиллернинг “Мария Стюарт” каби жаҳон мумтоз пьесалари ҳам сахналаштирилди.

Бугунги кунда Албанияда ўндан ортиқ профессионал драматик театр, йигирмага яқин эстрада театри, ўттизга яқин кўғирчоқ театри фаолият юритиб келмоқда. Мамлакатдаги театрларнинг барчасида иқтидорли драматург, режиссёр ва актёрлар фаолият юритиб келмоқда.

Кино

Албан кинематографияси Европада энг ёш санъат турларидан саналади. Урушдан кейинги даврларда албан киносининг дастлабки асарлари дунёга келди. Санъатнинг янги тури бўлган кинонинг вужудга келиши ва ривожланиши фан-техника тараққиёти ҳамда унеча бўлган санъат турларининг эришган ютуқлари билан боғлиқ. Албан киносининг вужудга келишида зарур моддий-техник баъзанинг йўқлиги бу санъатнинг ривожланишига тўсқинлик қилди.

Албанияда дастлабки киностудия 1952 йилга келиб ташкил топди. Ташаббус ва кўмак ёрдамида “Янги Албания” киностудияси замон талабларига мос ҳолда қурилди. Бу киностудиянинг қурилиши албан маданияти ва санъати ривожиди муҳим аҳамият касб этди.

Албан кинематографиясининг вужудга келишида ёш кино ижодкорлар, режиссёр ва операторлар, хусусан Э.Кеко, И.Пандо, Х.Ферхати, Я.Наноларнинг хизмати катта. Улар албан киносида миллий қадриятлар, урф-одатлар, тарихий шахсларнинг бадиий қиёфасини ҳаққоний акс эттиришга ҳаракат қилишди.

Изланишлар туфайли албан киноси бошқа санъат турлари тажрибасини ўзлаштирган ҳолда шаклланди. Бу санъатларнинг ҳар биридан ўзининг ифода воситаларини, ривожланишга ёрдам берадиган хусусиятларни олишга интилди. Албан киносининг дастлабки изланишлари даврида хужжатли фильмлар, инсонларнинг турмуш тарзи, қуролли кучлар фаолияти, тинчлик йўлида олиб борилаётган ҳаракатлар акс эттирилган киска метражли фильмлар яратилди. 1953 йили албан киноижодкорлари режиссёр С.Юткевич ва оператор Е.Андриканислар буюк албан жангчисининг мардонавор қураши акс этган “Искандарбек” номли тўлиқ метражли бадиий фильмни суръатга олдилар. Бу фильм устида олиб борилган изланишлар албан киноижодкорларининг эртанги фаолияти ва изланишларида жуда катта мактаб бўлди. Ҳар жиҳатдан пухта ишланган “Искандарбек” фильми 1954 йилда ўтказилган Кан фестивалининг совриндори бўлди.

1958 йили режиссёр К.Дамо томонидан Ф.Гятининг қиссаси асосида “Тано” фильми суратга олинди. Бу албан кино ижодкорлари яратган биринчи тўлиқ метражли бадиий фильм саналади. Бу фильм албан кино ижодкорлари учун

муайян тажрибага эга бўлиш имконини берди. Орадан бир йил ўтиб албанларнинг озодлик учун кураши акс этган ватанпарварлик руҳидаги “Бўрон” бадиий фильми сурагга олинди. Фильмда ватан эрки ва озодлиги йўлида мардонавор кураш олиб борган қахрамонларнинг хис-туйғуларигина эмас, балки уларнинг характеридаги миллий фазилатлар ҳам юзага чиқади.

Албан бадиий фильмларидаги қахрамонларнинг нутқлари ўзининг юксак маданияти билан ҳам ажралиб туради. Бунинг боиси кинода мунтазам қатнашиб келган албан театри актёрларининг маҳорати туфайлидир. Улар ўзларининг театрда орттирган тажрибалари ўлароқ, албан киносигаги нутқ маданиятини бойитдилар.

1960–1970 йиллар албан кино санъатининг янги шаклланиш даври бўлди. Бу даврдаги энг яхши фильмлар қобилятли режиссёрлар К.Дамо, Х.Хикани, Д.Анагности, В.Гика, П.Мильканлар томонидан яратилди. Мазкур режиссёрлар томонидан яратилган фильмларнинг аксариятида ватанпарварлик ғоялари, албан ёшларининг турмуш тарзи, уруш ва тинчлик масалалари, ижтимоий-сиёсий жараёнлардаги муаммолар ўз бадиий ифодасини топди. Фильмлардаги кўпгина лавҳалар инсон қалбининг чуқур кечинмаларини, ақл-идрокини таъсирчан ифодалаш борасидаги изланишлар ўз пайтида буюк кашфиёт саналди. Улар албан киночиларнинг бебаҳо мулки бўлиб қолди.

1976 йили Албанияда биринчи кинофестиваль ўтказилди. Фестивалнинг ўтказилиши албан киноижодкорлари учун жаҳон киноси билан танишиш, тажрибаларини ўрганиш, шу билан бирга ўз маҳоратларини дунёга танитиш имконини берди. Шу мақсад йўлида мазкур фестивални анъанавий тарзда нишонлаш йўлга қўйилди. Бугунги кунга қадар нишонланиб келинаётган фестивал йилдан-йилга такомиллашиб, янги-янги номинациялар билан бойиб бормоқда.

Бугунги кунда Албанияда йигирмадан ортиқ киностудиялар мавжуд бўлиб, уларнинг барчасида самарали изланишлар олиб борилмоқда. Бундай изланишлар самарасини яратилаётган фильмларнинг сон ва сифат ўзгаришида кузатиш мумкин. Албан киностудиялари ҳар йили эллиқдан ортиқ ҳужжатли, ўттиздан ортиқ бадиий фильм ва болалар учун йигирмадан ортиқ мултфильм экранлаштириб келмоқда. Яратилган фильмлар Албаниядаги беш юздан ортиқ кинозалда намоиш этиб келинмоқда.

Охирги ўн йилликда албан киносига қахрамонлик, ватанпарварлик ва уруш мавзуси етакчилик қилиб келмоқда. Бу йилларда яратилган муваффақиятли фильмлар орасида уруш ва тинчлик мавзусидаги “Инсон ва пушка”, “Уруш йўллари орқали”, тарихий ва ватанпарварлик, миллий уйғониш ҳамда мустақиллик руҳидаги “Генерал”, “Грамофон”, “Куз хархашаси”, “Эркинлик ё ўлим”, давлатдаги ўзгариш, ривожланиш, эскилик ва янгилик ўртасидаги кураш жараёнлари акс этган “Оқ йўл”, “Биринчи йил” каби фильмлар ғоявий теранлиги, бадиий жихатдан пухталиги билан нафақат албан, балки жаҳон кино мухлислари эътиборини ҳам қозониб келмоқда.

Сўнгги йилларда албан жамиятида учраб турадиган маънавий-ахлоқий муаммолар ва зиддиятлар акс этган “Соғлар орасида”, “Йилни кутиш”, “Ҳароратли қўллар”, “Қурбене балладаси”, “Узоқ кетма”, “Куз ёмғири”, “Муруватли инсон” каби албан фильмлари томошабинларда катта қизиқиш уйғотмоқда.

Энг муҳими, бугунги кунда албан киносининг моддий-техник базаси янгилашиб, тажрибали иждоқорлар томонидан томошабинларни ҳайратга соладиган кинофильмлар яратилмоқда.

Фахриддин АБДУВОҲИДОВ тайёрлади

АЛБАНИЯ ШЕЪРИЯТИДАН НАМУНАЛАР

Нозим ФРАКУЛИЙ

(1680–1760)

*Рус тилидан
Яхё ТОҒА
таржимаси*

Албан адабиёти тарихидаги йирик сиймолардан бири. У Иброҳим Нозимий, Нозим Бератий тахаллуслари билан ҳам ижод қилган. 1680 йили Албания жанубидаги Берата музофотининг Фракул қишлоғида бадавлат ҳарбий оиласида туғилган. Бератада мадраса таълимини олгач, Истанбулда ўқиган. Турк, араб ва форс тилларида шеърлар ёзган. 1731–1735 йилларда албан тилида илк девон тузиб, унга албанча-туркча шеърий луғат илова қилган. Гарчи девоннинг асл нусхаси етиб келмаган бўлса-да, ундан кўчирилган 110 та шеърнинг нусхаси мавжуд. Бу шеърларнинг кўпчилигига куй басталаниб, халқ оғзаки ижодида куйлаб келинади.

МАРДИКОРЛАР

*Ўзга юртга отланамиз биз,
Сафаримиз, балки, ўн ойлик?!
Ҳақ қўлласа, абгор бўлмасмиз,
Қайтажакмиз орттириб бойлик.*

*Камол топиб боргайдир очун,
Қуш чарх урса, бутоқ шохласа.
Насибаси бўлгайдир бутун,
Бой бўлгай эл, худо хоҳласа.*

*Яхшиямки, ҳали бу дунё
Дастёрга зор,
Ким қашшоқ, ким бой.
Ул шаҳарда сочади зиё
Миноралар узра ярим ой.*

*Дуо қилинг бизни, жўралар,
Худо шоҳид, Истанбулда ҳам:
Ҳаққингни нақд тўлар тўралар,
Панд бермаса бирор муттаҳам.*

*Бу тоғларни, бу ўрмонларни
Кетмоқдамиз қолдириб сизга.
Унутинг-да кек, гумонларни,
Оқ йўл тиланг ҳозирча бизга.*

*Олис йўлга отланди эрлар,
Ойдаи бориб, қайтайлик омон.
Дўст дуоси ижобат, дерлар,
Дуо қилиб туринг ҳар замон.*

Ҳасан Зюко КАМБЕРИ

(XVIII асрнинг ярми– XIX аср бошлари)

Ҳасан Зюко Камбери 1740 йилда Албания жанубидаги Старья қишлоғида туғилган. Унинг отаси турк армиясида хизмат қилувчи майда сипоҳлардан эди. Усмонли турк империяси таназзулга юз тутгач, унинг хизматчилари ҳам қашшоқлашиб қолди. Шоир ҳам кўп умрини саргардонликда ўтказди. Қариганида дарвеш бўлиб, сафарларда юрди. Шоирнинг ўз кўли билан тузган девони бизгача етиб келмаган. Ҳасан Камберининг фақат саккизта достони мерос бўлиб қолган. “Бевалар”, “Никоҳ оқшоми”, “Пул”, “Обиёвгон” асарлари албан шеърлятининг дурдоналари сифатида қадрланади.

ПУЛ

Бу дунёда, ҳатто, пулнинг
Асл баҳосини билгил.
Бек, мулла ё соме қулнинг
Асл баҳосини билгил.

Билганим шу, бойу кибор,
Зарга ёрдир, чақага зор.
Қоида-ю қонун бекор,
Асл баҳосини билгил.

Эрми, аёл; бевами, тул,
Манфаату шаҳватга қул.
Маишатлар бари бир пул,
Асл баҳосини билгил.

Ҳар кас, пул! деб олар нафас,
Чорлайверар олтин қафас.
Орзу, армон, ҳою ҳавас...
Асл баҳосини билгил.

Ёмғиру дўл, тоғу чўлда,
Шайтон қолиб кетгай йўлда,
Пул ўйнаса ,агар, қўлда,
Асл баҳосини билгил.

На авлиё, на бир олим,
Баён эта олар ҳолим.
Сал ҳаддидан ошса золим,
Асл баҳосини билгил.

Камбагаллик ор бўлса-да,
Диёнати ёр бўлса-да,
Ночор одам хор бўлса-да,
Асл баҳосини билгил.

Отанг бозор, онанг бозор,
Пулсиз одам топар озор.
Ҳалол молга бўл харидор,
Асл баҳосини билгил.

Пулдорларнинг орасида
Ўқилса-да бул қасида,
Хоҳ ўсмир, хоҳ норасида,
Асл баҳосини билгил.

Кўндир, камдир, учма учдир,
Пул қудратли, сирли кучдир.
Билгил, балки, бари пучдир,
Асл баҳосини билгил.

Банда бежиз бой, фақирмас,
Бесабаб бир тикан кирмас.
Пул ўлдирар, тирилтирмас,
Асл баҳосини билгил.

Гоҳ тамкин, гоҳ гамгин этар,
Пул қўл кири; келар, кетар.
Қадрига ким унинг этар,
Асл баҳосини билгил.

Эзгуликсиз кечса аср,
Бадавлатдин бадбин каср.
Намозларинг, гарчи, қаср,
Асл баҳосини билгил.

Наим ФРАШЕРИЙ

(1846–1900)

Атоқли албан шоири. 1846 йил 25 майда Албания жанубидаги Фрашер қишлоғида туғилган. 1865 йилда Янин шаҳрига оиласи билан кўчиб келиб, ерек гимназиясига ўқишга киради. Шу ерда форс тилида шеърлар ёзади. Бу шеърлар илк бора 1885 йилда Истанбулда “Бўронлар” тўпламида чоп этилган. Унинг “Сканденберг тарихи” ва “Карбало”, “Албанлар орзуси” поэмалари жаҳон шеърляти вакилларининг эътиборини қозонган. Бугунги кунда Наим Фрашерий Албаниянинг миллий шоири ҳисобланади. Унинг номида орден таъсис этилган. Наим Фрашерий 1900 йил 20 октябрда вафот этган.

АББОС АЛИ

Хам айлаб азиз бошин,
Дуч этдинг на балога?
Оқизиб кўздан ёшин,
Йўлладинг Карбалого.

Ол этган бу саҳрони
Қайси шўрликнинг хуни?
Аббос Алининг қони
Алвон айламиш уни.

Тўзғитиб чўл лоласин,
Учиб елган қай кас у?
Кўздайин кўш боласин
Қучиб келган Аббос бу.

Оламни босди ситам,
Бул таваккул худога:
Ул икки фарзандин ҳам
Фарқ айламиш дарёга.

Сўнгги чора шулмиди,
Йўқмиди бўлак имкон?
Хун ила машғулмиди
Хунталаш жону жаҳон?

Даҳри дун хонасаллот,
Жон учун гаровми ё?
Инсон аталган жонзот
Бир бирига ёвми ё?

Толеи тундай қаро,
Ажсал тонгги яқиндай.
Уқлар ёмғири аро
Учмоқда у чақиндай.

Ортда азиз қўргони,
Наъра тортиб фалакка;
Юртнинг асл ўғлони
Жангга киради якка.

У дам урса, тоғу тош
Қабул айлар саломин.
Рухонийлар, тўкиб ёш,
Ёд айланг ҳақ каломин.

Оти асрар сардорин,
Туёғи ерга тегмас.
Ким таниса қаҳқорин,
Бошиқага бўйин эгмас.

Олчаранг сой нишаби,
Янчилмишидир гулзорим.
Елгину шамол каби,
Ерни асра, тулпорим.

Оҳ урган асирларнинг
Муқаддас оқ ўрдаси.
Қирмиз тортган қирларнинг
Қасирлар қовурғаси.

Фош этишар сирларин,
Ортар олатасирлар.
Ёвнимас, бир бирларин
Қирар қалби басирлар.

Хусайн, Фотиманинг
Кўкка етар ноласи.
Булар бир муслиманинг
Жондан азиз боласи.

*Шахидлар қабристонин
Сайр айлайди валилар.
Юртин, ота маконин
Асрар Аббос Алилар!*

ШАРАФ

*Шимолдан елган шамол,
Ёримга салом айтгил.
Раҳм айлар, эҳтимол,
Жавобин олиб қайтгил.*

*Мен суйиб куюк бўлдим,
Назарга илмади у.
Тоғлардан буюк бўлдим,
Билмади.
Билмади у.*

*Насиб этмади васли,
Асл ишиқ бетарафдир.
Чин севги учун, асли,
Шахид бўлмоқ шарафдир.*

Андон Зако-ЧАЮПИЙ

(1866–1930)

Таниқли албан шоири Андон Чаюпий 1866 йил 27 мартда савдогар оиласида туғилган. Швейцарияда олий маълумот олган. Унинг “Томори ота” (1902), “Омонат насиҳат” (1957) шеърлий тўпламлари ҳамда “Замин қаҳрамони” (1937) драмаси ва “Қазодан сўнг” (1937) комедияси китоб ҳолида нашр қилинган. Шунингдек, у Ж.Лафонтен масаллари, Х.Ҳейне шеърлари, қадимий ҳинд тили – санскритчадан “Ҳинд гулшани” (1922) шеърлий китобини таржима қилган. Андон Чаюпий Албания миллий уйғониш даврининг мумтоз шоири ва драматурги сифатида қадрланади. Шоир 1930 йил 30 июлда вафот этган.

* * *

*Инсон номин оқлаган
Бобокалонларимиз.
Бир бирини ёқлаган
Бобокалонларимиз.
Юрт юкин ортмоқлаган
Бобокалонларимиз.
Ватанни ардоқлаган
Бобокалонларимиз.
Юрмаганлар сув кечиб,
Кема не билишмаган.
Вафо чакмонин ечиб,
Хиёнат қилишмаган.
Буқага бўйинтуруқ,
Отига тақа урган.
Уй, эшик, сарпо-суруқ,
Барчаси очиқ турган.*

*Марза билмаган дала,
Тўгон тушмаган сойга.
Одам ажратилмаган
Камбагал ёхуд бойга.
Бир бирининг устига
Улар лашкар тортмаган.
Дўст суянган дўстига,
Ғаму андуҳ ортмаган.
Энди эса, э худо,
Ёввойилашди башар.
Бири биридан айро,
Одамзот нотинч яшар.
Меҳру оқибат абас,
Итдай талашар чандир.
Бу авлод ҳур бўлибмас,
Қул бўлиб тузилгандир.*

Ндре МБЕДА

(1886–1937)

Файласуф, тилшунос олим ва шоир. У 1886 йил 19 ноябрда Шкодер музофотида камбагал деҳқон оиласида туғилган. Фалсафа ва тилшунослик доктори унвонига эга бўлиб, тўққизта тилни билган. Илк шеърлари 1887 йилдан нашр қилина бошлаган. 1917 йилда “Ювеналия” деб номланган шеър ва поэмалар тўплами нашр қилинган. 1921–1924 йилларда албан парламентининг аъзоси бўлган. 1934 йилда албан тилшунослигига оид китоби чоп қилинган. Шоир 1937 йил 1 августда Шкодерда вафот этган.

ВАТАН СОҒИНЧИ

Гоҳо соғинч ичра секин мен,
Ўз юртимни ўйлаб ёнаман.
Хориж гўзал.
Гўзал, лекин, мен,
Мен бегонаман.

Баҳор.
Боглар борар яшариб,
Мен ичимни тилганим тилган.
Ўзга чаман саҳродай гариб,
Билганим билган.

Тона олмай ўзимга мосин,
Дилимни гул доғина бердим.
Мен олисдан
Ватан сиймосин
Соғинавердим.

Инин қўмсар
Ҳар қандайин қуш,
Отарини дулдугинам-эй.
Ҳамдардим бўл,
Кел, ёнимга туш,
Булбулгинам-эй.

Саратонда ахтариб соя,
Сой бўйида кезаман ночор.
Нима қилай?
Бер бирор гоя,
Пурвиқор чинор.

Гоҳ ирмоққа,
Гоҳо шамолга
Шикоятлар қилиб қоламан.
Жавоб топмай бирор саволга,
Ўйга толаман.

Чўққилардан олис-олисга,
Жануб томон
Термуламан жим.
Тобеман бир арзанда ҳисга,
Англамас ҳеч ким.

Азиз далам,
Азим тоғларим,
Сўлим кентим Буенам менинг.
Маранайим, гулгун боғларим,
Бу энам менинг

Ўз чодирим – азиз олачиқ,
Ўзим султон,
Кўланкам майдон.
Ўзга юртнинг тутуни аччиқ,
Зиёси зиён.

Э худойим,
Ўзинг раҳм айла,
Дарбадарлик кўйига солма.
Бола-бақра, хотин, оила –
Бир бутун олма.

Мард тарк этмас ота маконин,
Гарчи, зулм тоғ қадар бўлгай.
Қочиб,
Сақлаб қолганлар жонин
Оқпадар бўлгай.

Эҳтимол, ўз уйида эрни
Ғам кутар ё дарди бедаво?!
Мозорданми,
Бир қарич ерни
Кўрарлар раво?!

Ҳар ҳолда, у
 Ўз юртинг эрур,
 Шу соз, ўзга гулшандан кўра.
 Сўнгсўз олур бирорта тенгқур:
 – Омон бўл, жўра!

Ўз тилингда айтилгай видо,
 Ўз тилингда тилангай иймон.
 Ўз тилингда айлагай дуо,
 Бирор мусулмон.

ОЗОДЛИК

Бургут, гамимни юв, шубҳамни қув-чи,
 Менга содиқмикан ҳануз севгилим?
 Тогидан ирмоқлар шовуллагувчи,
 Чаманзор диёрда озодми элим?

О, мағрур қуш, бир дам кўзларингни юм,
 Бир дам чўққидан сал қуйи ингин-да;
 Қулоқ солиб кўргил, бирорта мардум
 Қўшиқлар айтарми албан тилинда?

Бир савол чарх урар мудом миямда,
 – Ҳамма озодмикан Албаниямда?

Исмоил ҚАДАРИЙ

(1936 йилда туғилган)

Замонавий албан шеърлятининг таниқли вакилларида бири Исмоил Қадарий 1936 йил 28 январда Албания жанубидаги Галикастра шаҳрида зиёли оилада туғилган. Тиран университетининг тил ва тарих факультетида таҳсил олган. Талабалик йилларидан шеър ёза бошлаган. Унинг “Ёшлик шижоати” (1957), “Орзулар” (1957) шеърй китоблари чоп этилган. Москвадаги Олий адабиёт институтида ўқиган. Чинодель Дук (1992) ва Букер (2005) адабий мукофотлари совриндори. Исмоил Қадарий номзоди бир неча бор Нобель мукофотига тавсия этилган.

ТУШ

Агар Қора денгиз
 Тушингга кирса,
 Чарх уриб гирдоблар,
 Тўлқин кўпирса;

Ошуфта дилингни
 Босмасин қўрқув.
 Сувга тушларимни
 Сочганимдан бу.

Агар Қора денгиз
 Тушингга инса,
 Ўртана-ўртана
 Пўртана тинса;

Шунда ҳам кўзингдан
 Қочмасин уйқу.
 Сенинг сирларингни
 Очганимдан бу.

Тушингни сувга айт,
Суюкли сулув,
Сув оқлик эмиш-ку,
Сув покликмиш, сув...

Тушларингга кирса
Қора денгиз гар,
Бор айбни гайбгамас,
Сен менга аздар.

ТУНД ОСМОН

Осмон тунд.
Булутлар қопламиш осмонни.
Пага-пага булутлар.
Мен эса
Хотира осмонига термулиб,
Дераза ёнида
Ўлтирибман жим.
Бул осмонда ҳам

Пага-пага булутлар учар.
Пага-пага булутлар...
Бул тушми,
Хотирми,
Рўё?
Пага-пага булутлар –
Сен ёзмаган,
Мен олмаган
Мактублар гўё.

* * *

Йўқ.
Йўқ.
Тамом.
Ҳаммаси бекор.
Сендан ҳиммат
Қутмасман зинҳор.
Чунки
Жануб суйган булутлар
Қорлар ила
Шимолни қутлар.

Дритеро АГОЛЛИ

(1931 йилда туғилган)

Рус тилидан
Ойгул СУҲОНДИҚОВА
таржимаси

Дритеро Аголли 1931 йил 13 октябрда Албаниянинг Менкуляс қишлоғида деҳқон оиласида туғилган. Петербург давлат университетида журналистика бўйича таҳсил олган. Албания Ёзувчилар уюшмасининг раиси сифатида бир неча йил фаолият юритган. У Анна Ахматова, Александр Блок, Борис Пастернак, Владимир Маяковский, Сергей Есенин, Велимир Хлебников шеърларини таржима қилган. Шоирнинг “Мени йўллар бошқарар” (1958), “Қадамларим” (1961), “Тоғ йўли ва сўқмоқлар” (1965) шеърый китоблари ва 2007 йилда рус тилида “Қайдан елар бу оҳанг” китоби чоп қилинган.

БИНАФША ТОНГ

*Атиргул очилди тонг отар яйраб,
Мудраб ётар Дайти тоглари, секин
Туман ёйилади, зағизгон сайраб,
Думларини қоқар, теракка бетин.*

*Урилди қадрдон бугдой ислари,
Чирмашиди ёввойи ҳид нам аралаши.
Вужудимда эриб боргани сари
Кечаги шом ёди туши каби оташи...*

АЖОЙИБ ҚАРИЯ

(Болалик хотираси)

*Хўб ажойиб эди бу бобо,
Унга ўхшаб кетгим келарди!
Пешонаси баланд – тик қоя,
Сўзлари ҳам майин еларди.*

*Билмасдим на тақдир, ҳаётин,
Сўрамаган эканман, аммо
Туюларди сабр, саботи
Китоблардан оқил ва аъло.*

*Сиздай бўлсам, дердим мен унга
Ҳаяжонга тўлганча сим-сим.
У меҳрибон Тангридай менга
Жилмаярди: “Шошилма, ўғлим”.*

ШЕЪРИЯТ УРУҒИ

*Ғаройиб, ғаройиб!
Бу ерга
Миришкор чумчуқлар ҳали
Қуришмади ин.
Капалаклар учмас,
Бедазор сўлгин.*

*Ҳамма-ҳаммасига
Атай – атайин
Шеърият уруғи қадалди,
Гуллади майин!
Ғаройиб, ғаройиб!*

БАЛИҚЧИ ҚУШ

*Қумликда учратдик биз уни бежол,
Панжалар қонталаши, қанотлар беҳол.
Ташилаб кетган чоғи тўда бегумон,
Югурик кўпиклар сачрар безавол.*

*Уни даст кўтариб, келтирдик уйга,
Қаранг, кун ўтмасдан жонланди яна.
Ойнадан кўз узмай, чўмарди уйга,
Денгиз шамоллари бошлар тантана.*

Ундан айрилгимиз келмасди, бироқ,
 Нохуш ҳаво эсган кунда йўқолди.
 Ўша кун шамолни тутди қалтироқ,
 Сув узра кўпиклар ўзга тус олди.

Уни излаб кетдик. Тўлқинлар саф-саф
 Урилар, тўқнашар, инграр беомон.
 Олис қумликларда зорлари садаф
 Ўша қуш, ўша қуш берган эди жон...

Танини юварди денгиз тўлқини,
 Тутқинда ўлгиси келмади уни.

ҚАЙҒУ ТУБИ

Бир томчи кўз ёшдан тупроқ ҳам оғрир,
 Томчи ер қаъридан буздой излади...
 Азалий ҳикмат бу – кўз ёшдан оғир
 Нимани кўрдигу, недан сўзладик.

ДАРАХТ

Мен ёш ниҳол эдим, дўстларим!
 Шу илдизда бўй тортидим гўзал.
 Бошқа жойга кўчирманг мени,
 Шу ер – менинг тақдирим азал.

Шохларимни бешафқат болта
 Чопаверар қайта, беомон.
 Кўз ёшларим, унсиз бўзларим
 Ёриқлардан силқийди ҳамон...

МЕН ТАРК ЭТГАН УЙ

Ёмғир тинди, кенгликлар мовий,
 Эшикларга қуёш сочар зар.
 Ёйиқ булут, кўпиклар бўйлаб
 Чақнаб кетар тилла тангалар.

Дарвозаси очиқ эски уй,
 Бироқ мени кутиб олар ким?
 Утмиш олис, ҳар ким ҳар ерда,
 Кўр бобо ва невара қиз жим...

Учди ёшлик, ортга қайтмайди,
 Шохлар қуруқ... ўтлар қалин, тик.
 Дарвозани ёпаман, аста
 Мўралайди ортда кексалик.

БУ ТОШ, БУ КУНДА...

Севимли юрт! Қайдан қидирсам,
 Учратмадим бундай тош, кунда.
 Мен йўлларда бирпас тин олсам,
 Беқайғу ва беташивиш бунда.

Мен дунёни кезиндим, кунда
 Саногги йўлларда бетин.
 Дуч келмади бундай тош, кунда,
 Тополмадим уларнинг ўтин.

ЙИҒИ

*Кўча бўйлаб сайр этаман жим,
Гуллар чирой очгани сари
Зорга ўхшаб кетар бўйлари,
Сигмаяпман ўзимга ўзим...*

*Фавворалар ёш олди кўзга,
Кимни ёдлаб, гуллар чекар зам?
Гуллар, мен ҳам бирга йиғласам,
Бироз енгил бўларми сизга...*

КУЛРАНГЛИК

*Сувлар кулранг, кўк кулранг, кулранг,
Ёлғизликда кулранг кун ёлғиз.
Видолашар лайлақлар олис,
Сувлар кулранг, кўк кулранг, кулранг...*

*Томдан тушар ёмғирлар кулранг,
Томчиларда оқиб – оқмас зам.
Хат ташувчи кулранг хатни ҳам
Дарвозадан узатар аранг.*

*Варақлайман – рўзнома кулранг,
Деразада ўтирар мушук.
Кулранг само, туманларда мушк,
Учаёттир лайлақлар, қаранг...*

СТОЛ

*Иккимиз ҳам мудроқлик туйдик:
Бурчакдаги столим ва мен.
Қўлларимга бош қўйдим, лекин
Мудрамоқда стол ҳамон тик.*

*Тугёнларинг қайдан сезар у!
Ичи бўм-бўш, совуқ ва бежсо.
Оёқлари баланд, ҳеч қачон
Ғижирламас, ўртамас қайғу...*

ЛАҲЗА

*Ғам-алам тирнар бошни,
Гадосидай бир илиқ сўзни
Юрак толиқади
Тутгандай аза.
Бир лаҳзалик умрнинг
На узун қийноқлари!*

*Бўрига айланар
унутиб ўзни
Бешафқат ёзғириқ –
Сингандай кўза.
Бир лаҳзалик умрнинг
На ўткир тирноқлари!*

АЁЛИМГА

*Ҳамон ёнма-ёнмиз, минг бора шукур,
Шу хушбой нон ҳаққи, ранглари тиниқ
Сўлмас гуллар ҳаққи, кўзларинг мағрур
Шарафли бу йўлда биргадир ёниқ.*

*Миннатдорман, гарчанд ўйларим тўзгин,
Гоҳо ёлғиз аччиқ қахва ичаман.
Сигаралар бетаъм, тахир ва эзгин,
Билмам, мен улардан қачон кечаман...*

*Миннатдорман, умрим буйи ҳеч қачон,
Қолдирмадинг мени зулмат, зорларда.
Олиб чиқди азиз пок меҳринг омон
Ёруғ кенгликларга олис зорлардан.*

ҚАЙДИН КЕЛУР БУ НАВО...

*Қайдин келур бу наво...
Эҳтимол
Гулбарглар бир-бирига
Тегиб-тегинмай
Тебранишлари.
Бир жуфт мовий қўнғироқ гуллар
Билиб-билмай
Эмранишлари.
Унда шудринг куйи, жаранги,
Салқин ҳаво,
Тиниқ оқшомлар
Эсаётган еллар шивири.*

*Қайдин келур бу наво...
Эҳтимол
Чигирткалар жўровоз куйлар..
“Совчилармиз, қадами қутлуг,
Қувноқ тўйлар измимиздадир.
Ким билади қай хушрўй келин
Насиб этур таннти куёвга!
Тўйдан қолманг, дўстларим, тўйдан,
Бу тун бежиз нурга тўлмаган!”*

*Қайдин келур бу наво...
Юлдузлардан сочилган шуъла
Тўшалади жаранглаб майин
Ўтлоқ, мозор, дала, денгизлар,
Моллюскалар, балиқлар узра.
Ғувиллайди кемалар улкан,
Чугур – чуғур
Денгиз қисқичбақаси...*

*Қайдин келур бу наво...
Билиб бўлмас!
Кимлардир қачондир
Эҳтимол биз ҳам
Бир кун айланажак
Тупроқ чанги, тўзони...*

Қайдин келур бу наво...

САРҲАДЛАР

*Роман очколар билан ютса,
ҳикоя нокаутлар билан голиб келади.
Роберто Арльт*

ЖЎШҚИН ҲАЁТ ҲАҚИДАГИ МУНГЛИ ҲАЁЛЛАР

Очиғи, албан ёзувчиларининг арзигулик ҳикоялари у ёқда турсин, биронта асарини ўқимаган эдим, бунинг асосий сабаби – албан адабиёти, албан ёзувчиларининг ижоди, яратган асарлари ҳақида маълумотлар камлиги – албан адиллари қаламига мансуб ҳикоя, қисса, романларнинг ниҳоят даражада оз таржима қилингани ва нашр этилганидир.

Хуллас, беш-ўнта ҳикоя, албан адабиётининг кечаги ва бугунги аҳволи, савияси, мавзулар кўлами, йўналишига бағишланган мақолаларни топиб ўқиб чиқдим. Мен ўша ҳикоя ва бадиҳалар, адабий мақолалардан олган таассуротларимни баён қилиб ўтирмайман, лекин шу ҳикоялар сабабли лоп этиб кўнглимда кўмилиб ётган, шу яқин йиллар ичида негадир эсламай қўйган бир шеър – Рауф Парфининг шеъри ёдимга тушиб қолганини айтиб ўтмасам бўлмайди. Ана ўша шеърнинг: “Деразамга урилади қор, Жаранглайди жарангсиз кумуш”, деган сатрлари сира ҳаёлимдан кетмай қолди; бу сатрлар қайсидир жиҳатдан албан ёзувчисининг новелласига ҳамоҳангдек туюлар, лекин қайси жиҳатлари уйғунлигини тополмадим. Охири қиёслашга изн берадиган ўхшаш ташбеҳлар, ҳамоҳанг фикр, ҳис-туйғулар ва эҳтирослар ифодасида ўзига хос муштараклик йўқмикан, дея мушоҳада қилиб кўрдим, йўқ, бўлмаса нега ўша ҳикоялар таассуроти айнан шу сатрларни ёдимга солди, бу бежиз эмасдир, деб иккиландим.

Натижада Камол Стофанинг “Қузнинг машъум айбномалари” ҳикоясини яна ўқиб чиқдим. Бу сафар синчиклаб ўқидим. Мўъжазгина ҳикоя. Бизда, бир пайтлар “Мансур шеър” ёки “Насрий шеър” номи билан асарлар эълон қилинар, улар кўпроқ бадиҳага ўхшаб кетарди. Бундай асарларга зукко адабиётшунос ва нозиктаъб мунаққид, заҳматкаш мутаржим Иброҳим Ғофуров шу йўналишдаги уринишлари оқибатида “мансура” деган чиройли ном топиб қўйганди. Қисқаси, Камол Стофанинг қайсидир жиҳатлари билан мансурага яқин бу ҳикояси инсон тақдири ҳақида. Асарни бошига тушган бахтсизликлар туфайли адо бўлган одамнинг фожиали ҳаёти ҳақидаги хотира, деса ҳам бўлади. Каштан ёнғоғи қовуриб сотадиган кимсани кузатиб юрган кишининг мунгли ҳаёллари, ўйлари, дардли хулосаларидан иборат бу ҳикоя, назаримда одамзод тақдири ва унинг ғам-аламга тўлиқ ҳаётига бағишланган ғамгин қўшиққа ўхшайди. Юқорида айтиб ўтганимдек, мансур шеър. Мансура. Мусибат, ғам-андуҳ одамни не кўйга солиши мумкинлигини ҳаётнинг аччиқ-чучугини топиб кўрган билади. Осмон узок, ер қаттиқ, пешонанга ёзилганини кўрасан, чекинга тушса чекчайма, дейишади, бироқ енгилмаслик керак; ғам-кулфат асирига айланмаслик лозим, майли, қашшоқ бўл, рўшнолик кўрма, лекин ҳасратингдан чане

чиқмасин, зеро, сен ҳали тириксан, демак, чорасиз эмассан, ўҳ-хў, ҳали бу ёғи ҳам бор – энг муҳими, сен бечора эмассан, ўлган бечора ҳисобланади, чунки унинг кўлидан ҳеч нарса келмайди! Ҳикоя қаҳрамони мана шуларни дилига жо қилгандек, у ҳатто Горькийни ўқиган, унинг инсон номи мағрур жаранглайди, деган хитобидан бохабар, Жек Лондоннинг “Ҳаётга муҳаббат” ҳикоясини ўқиб таъсирлангандек туюлади, акс ҳолда у алам ва очлик, мусибат ва йўқчилик, дард ва муҳтожлик туфайли ўлиб кетган бўларди. Лекин ҳикоя қаҳрамони ўз болалари тугул, бошқа болаларнинг ҳам кўнглини олиш истаги билан яшайди. Улар учун каштан ёнғоқлари пиширади, тўғри, сотишга сотади, бироқ тинмай ҳаракат қилаяпти-ку, ҳолбуки, ўн дона каштан ёнғоғини пишириб, кўчага олиб чиқиб сотиш, бу заиф, ғам букиб ташлаган одамга оғирлик қилмайдими, яна у онаси пул бермаган куни болаларнинг раъйини қайтармай текинга ёнғоқ беради, уларнинг қувончи унга арши-аълодан нозил бўлган мукофот каби таъсир этади, кўнгли яйраб уларнинг ортидан термилиб қолади.

Камол Стофа файласуф адиб, у биладики, илмий тадқиқот ёки ҳаёт ҳақида оддий баённома ёзмаяпти, бошига тушган кўргиликлардан азоб чекаётган одамни шунчаки суратга олмаяпти. Ижодкор ёзувчи ва шоир ҳаётда юз берган ҳар қандай воқеа-ҳодисани аввал кўнглидан ўтказиб, унинг маъзини чақиб, сўнг акс эттиради, таъбир жоиз бўлса қайтадан яратади. Шундоққина суратга олиш, нусха кўчириб кўя қолиш билан санъат яратиб бўлмайди.

Ҳикоя жуда мунгли, лекин битта нарса зулмат ичра нур каби одамнинг юрагида умид уйғотади. Гарчи асар қаҳрамони ё оғизда ё хаёлида эътироф этмаса-да, гарчи муаллиф ишора қилмаса-да, зукко китобхоннинг эътиборидан четда қолмайдиган бир нима борки, у ҳам бўлса, Добролюбов айтмоқчи, бизга муаллифнинг мақсади, муайян асари билан нима демоқчи бўлаётганидан кўра ўша асарнинг ўзидан чиқаётган фикр муҳимроқдир. Ҳозиргина эслатиб ўтдим, зукко китобхон унинг нима эканлигини фаҳмлайди, бу – меҳр, ўша каштан қовуриб сотадиган одамнинг болаларига бўлган меҳри! Бу туйғу унинг юрагида шунчалик чуқур илдиз отган ва шунчалик кучлики, сўз билан ифода этиш қийин, у беихтиёр келишмаган хатти-ҳаракатларида, нигоҳида бир он акс этиб қолади, агар бу меҳр, бу туйғу юзаки бўлса эди, унинг тилидан туйшмасди. Чин муҳаббат, ҳалоллик, диёнат, олийжаноблик, саховат сингари туйғулар инсон юрагининг теран қатламларида пинҳон бўлиши кундай равшан.

Каштан ёнғоғи сотувчининг беозорлиги, сабр-тоқати, шундай оғир шароитда ҳам инсонийлигини сақлаб қола олганлиги беиз кетмайди, аввало, шу одамни эслаб, ўз хотираларини гапириб бераётган кимсага таъсир қилади, қолаверса, бу мунгли қисса китобхонни ҳам бефарқ қолдирмайди, пировардида уни ўйлантириб кўяди ва беихтиёр ер юзида ҳар бир одам учун ҳамма масъул эканини, одамзоднинг олий бурчи, вазифаси ҳақидаги кўҳна ҳақиқатлар ва эзгу таълимотларни яна инкишоф этишга ундайди.

Вали Стофанинг “Кўшиқ заволи” ҳикояси “Кузнинг машъум айбномалари” асарига яқин ҳикоя. Ҳатто битта ёзувчи ёзганга ўхшайди. Фақат бу ҳикояда ғоятда истеъдодли кўшиқчининг аянчли қисмати қаламга олинган. Услуби, баён этиш тарзи бўйича биринчи асарга муштарак. Ҳикоя икки қисмдан иборат: биринчисида муаллифнинг ҳаёт ва ижодкор, санъаткор ва санъат ҳақидаги қарашлари кўшиқчига мурожаатнома шаклида ёзилган бўлса, иккинчиси – синглисининг ҳофизни ҳаётга, санъатга қайтариш ниятида ёлвориб ёзган мактуби.

Азбаройи, оддий кўшиқ ихлосмандлари – омманинг талабларига итоат этиб, истеъдодининг табиатига зид енгил-елпи кўшиқлар ижрочисига айлангани, бинобарин, ноёб истеъдодига вафо қилмагани учун ҳофиз хор бўлади, ҳатто синглисининг ўтинчлари ҳам унга ёрдам беролмайди. Беҳуда ўтган ёшлик, шамолларда соғурилган ҳаёт, сўнган истеъдод алами унинг юрагида кўшиқ айтишига тариқдек истак-хоҳиш уйғотолмайди.

Журнал саҳифаларида эълон қилинаётган Мидъенининг кичик ҳикоялари ҳам

диққатга сазовор. Умуман, мазкур ёзувчининг ҳажвий, юмористик йўналишида асарлар ёзишга мойиллиги кучли. Унинг шапалоқдек ҳикоялари бизнинг адабиётимиздаги зарбулмасални эслатади. Лекин бу ҳикояларда киноя, кесатиқ, заҳарханда кўпинча маънос, ўйчан оҳангларга йўғрилган. Ундан ташқари бу асарларнинг Қрилов, Гулханий масалларидан фарқ қиладиган жиҳати латифа ёки ўша масаллар сингари дидактик характерга эга эмас. Воқеа кўпроқ реалистик тарзда акс эттирилади. Мана масалан, “Чумчуқнинг ҳалокати” ҳикоясини олайлик. Унда беқўним, тинимсиз чирқиллашдан бошқа таъвиши йўқ чумчуқнинг ўз жонига қасд қилиши қаламга олинади. Боёқиш жажжи парранда ҳамма нарсадан норози, ҳатто ўзи яшаётган диёр табиати ҳам унга ёқмайди. Шу ҳаётга кўникмагани билан уни ўзгартириш учун ҳаракат қилиш лозимдир, деб ўйламайди ҳам. Пировардида, у ўзини чақиртиканакка уриб ҳалок бўлади.

“Чумчуқ армонлари” ҳикояси. Бу асар қаҳрамони ҳам ҳаётдан норози бўлиб, ўзини парранда шаклида яратган тақдирдан ёзғиради. Булбулга ўхшаб сайролмагани учун булбулни кўролмайди. Яна ҳаёт ва тақдир ҳақида фалсафа сўқишига нима дейсиз?! Буни қарангки, у ўз мулоҳазаларининг пурмаънолигидан ва шундай мулоҳаза юрита олиш лаёқатидан мамнун. Хулосаси эса битта: шум тақдир ҳаммасига айбдор! Унга сен ўзинг озгина талпиниб кўр, чумчуқвой, иддаоларингдан муддаоинг нима, дегинг келади.

Мидъени қўллаган рамзларни ўқий оладиган зехли китобхон унинг нима-ларга ишора қиладигани, бу қушчалар ҳаёти ҳақидаги ҳикоячалар орқали нима демоқчи бўлаётганини билади. Зеро, ёзувчи ҳар қандай зиёли, халқпарвар ижодкор қўл қовуштириб ўтирганча адолатсизлик ва зулм ҳақида сафсата сотиш ўрнига оддий одамнинг оғирини енгил қилиш, маърифат тарқатиш йўлида бир лаҳза ҳам тинмай изланиши керак, деб билади. Шикоятбоз, ҳасратгўй, сафсатабоз одамларни, айниқса, зиёли, яъни зехни ўткир, тушунчаси юксак, дунёқарашини кенг бўлатуриб ношуд-нотавон, бесамар ҳаёт кечирган шахсларни шу чумчуқлар қиёфасида кўради, балки шуларга ўхшатади. Улар ҳатто пашша тугишдан бошқа ишларга ярамайдиган кимсаларга айланиб қолажаги ҳақида афсус ила башорат қилади. “Ҳеч нарса қилмаслик касали”га мубтало бўлган бундай зиёлилар охир-оқибат “Пашша” ҳикоясидаги каби пашшани тугиб ўлдиришни ҳам амали солиҳ деб айюҳаннос соладиган кўйга тушадилар, дея заҳарханда қилади.

* * *

Адабий шарҳимизнинг дебочасида мен Рауф Парфининг қор ҳақидаги шеърини эсладим ва пировардида, мана шу таҳлил ниҳоясида нима учун албан ёзувчиларининг мансураларини ўқиб, Рауф Парфи ҳамда унинг айнан ўша шеъри кўнглимдан ўтганининг сабабларини ўзимча кашф этдим.

Ҳар қандай адабий асарда, айниқса, шеърда тилсим мавжуд бўлиши шарт, ана шу хусусият унга алоҳида жозиба бахш этса ажаб эмас. Рауф Парфи битган мисралардан бир фалсафий маъно излаб ўзингизни қийнашнинг ҳожати йўқ, унда беғубор кайфият мавжуд, деразага сассиз урилаётган қорни кузатиб ўтирган одам ногаҳон шундай кайфият асирга айланади: унинг сокин, осойишта хаёллари дарчасига ана шу кайфият мавжлари урилиб, бир ажиб ҳис уйғотади. Қорнинг деразага урилиши шоир қалбига сукунат ҳаловатини бахш этган бўлса, унинг шу хусусдаги шеърий сатрлари бизни бетакрор лаҳзалардан иборат ҳаётнинг ҳар бир онини қайтадан кашф этишга чорлайди. Шоир буни бизга тушунтирмайди демайман, балки тушунтиролмайди, демоқчиман. Чунки бу манзаранинг ўзи сирли, шоир даҳоси уни сифатлашга, сўзлар ёрдами ила кўз олдингизга келтира олишга қодир эканлиги учун бемалол “жаранглайди жарангсиз кумуш”, дея ташбеҳ қўллайди ва бунини... дафъатан ўзи ҳам идрок этишга қийналади.

Шу ўринда Уильям Фолькнернинг адабий жанрлар ичида шеърга энг яқини ҳикоядир – яъни ҳикоя билан шеър эгизак, деган таърифини келтирсак айни муд-

дао бўлар эди. “Жаҳон адабиёти” журналининг ушбу сониди эълон қилинаётган албан ёзувчиларининг ҳикоялари ҳам шоирона хулосалар чиқаришга изн беради. Ҳаёт деразага урилган қордек беғубор, лекин совуқ ва ўткинчи экан, инсон жиллақурса тилсимга тўла шу жўшқин ҳаётдан гўзаллик ахтариб, баҳра олиш учун ҳам қалбидаги ҳайрат ва меҳрни, нафосат ва ҳақиқатга садоқат туйғусини асрай олмоғи даркор. Зеро, алалоқибат ҳаммамизни фақат Гўзаллик ва Меҳр қутқаради.

Таржимондан

Камол СТОФА

(1920–1942)

Албан ёзувчиси, шоири ва маърифатпарвари. Ҳикояларида, шунингдек, “Қўнғироқ қўшиғи”, “Қора осмон” каби бадиҳаларида ва шеърларида оддий одамлар турмушини қаламга олиб, албан халқининг орзу-умидларини, дардларини баён этади.

КУЗНИНГ МАШЪУМ АЙБНОМАЛАРИ

Ҳикоя

Рус тилидан
Олим ОТАХОН таржимаси

Уни ҳар куни эрталаб мактабга кетаётганимда учратардим. Ҳамиша битта жойда, муюлишга яқин йўл четида ўтирган бўларди. Соч-соқоли ўсиб кетган, ғам-андух тўла юзида алланечук кўнгли равшан одамларнинг афт-ангорида зуҳр этувчи ювош ва ёқимли ифода балқирди.

Оғир турмуш бошига солган кўргиликлар унинг қиёфасига аёвсиз тамғасини босган – чуқур-чуқур ажинлар ғамгин юзини тилимлаб юборган эди.

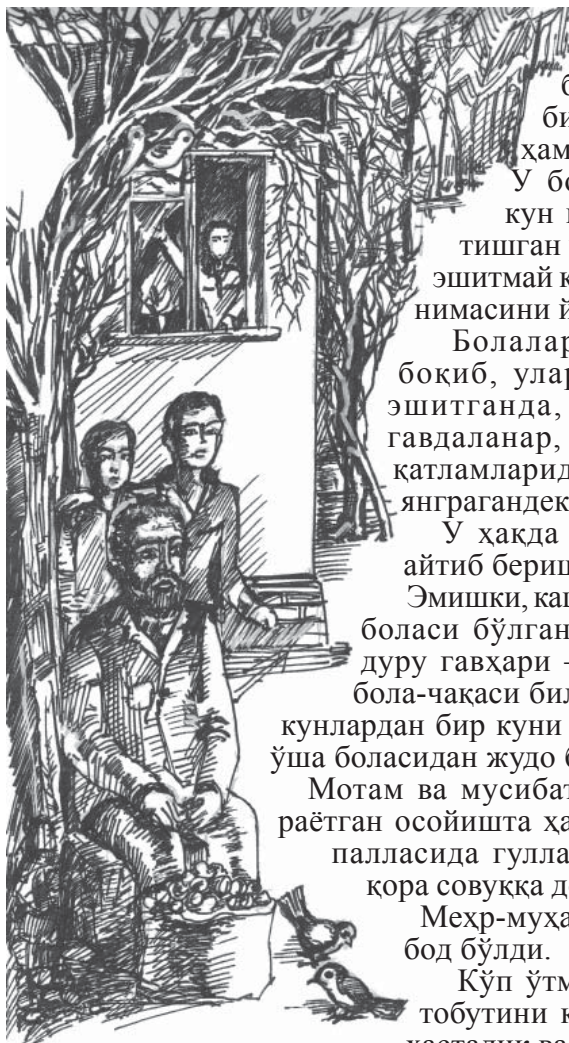
Патила-патила қуюқ сочлари ғам-ташвишдан оппоқ тусга кирганди.

Ёзда у мева-чева, кишда эса қовурилган каштан мағзини сотарди.

Маҳалла-кўйда уни билмаган одам йўқ эди. Айниқса, болалар яхши кўришар, ҳар куни мактабга кетаётиб ундан қовурилган каштан олиш учун муюлишда албатта тўхташарди. Баъзи-баъзида битта-яримта бола унинг қулоғига бир нималарни шивирлаётган бўларди: ўша куни онаси пул бермаган, шекилли... Сотувчи бошини сарак-сарак қилганча жимгина қулоқ солар, кейин ювошгина боқувчи кўзларида табассум жилва қиларди.

Чўнтақларини қовурилган каштан билан тўлдириб олган болалар шодликдан териларига сиғмай кетишарди. Сотувчи эса болаларнинг кўнглини ололганидан мамнун бўлиб, қаддини ростлаган кўйи уларнинг ортидан жилмайиб қараб қоларди.

Ёз яқинлашган сари бу одамнинг афт-ангори тундлашиб борар, у ёш харидорларига шунчалик кўникиб қолган эдики, бир неча ой уларни кўрмасликка мажбур бўлишидан диққати ошарди. Мижозларидан ажралса, пул камроқ тушиши учун деб ўйлаясизми? Албатта, йўқ!

Болалари билан (унинг бир-биридан ширин иккита ўғли бор эди) ўзига битта нон билан бир бўлак пишлоқ ва мева-чева ҳам сотиб олади. Гап пулда эмас.

У болаларни яхши кўрарди, бир кун кўрмаса, ё мактабга кириб кетишган чоғларида янгроқ кулгиларини эшитмай қолса, юраги сиқилар, худди бир нимасини йўқотган одам кўйига тушарди.

Болаларнинг беғубор чехраларига бокиб, уларнинг шовқин-суронларини эшитганда, ўтган кунлари кўз ўнгида гавдаланар, зардобга тўлган юрагининг қатламларида уларнинг беғараз овозлари янграгандек бўларди.

У ҳақда болалар ҳар хил ҳикояларни айтиб беришарди.

Эмишки, каштанчининг яна битта суксурдек боласи бўлган экан, у сотувчи оиласининг дуру гавҳари – бойлиги экан, ота ўз уйида бола-чақаси билан тинч-тотув яшаркан. Аммо кунлардан бир куни ҳеч қутилмаганда сотувчи ана ўша боласидан жудо бўлибди.

Мотам ва мусибат туфайли оиласида ҳукм сураётган осойишта ҳаёт барҳам топди. Авжи баҳор палласида гуллаётган дов-дарахтлар ногаҳон қора совуққа дош беролмай заволга юз тутди.

Меҳр-муҳаббатнинг ширин орзулари барбод бўлди.

Кўп ўтмади, суксурдек норасиданинг тобутини кўтариб чиқиб кетган одамлар хасталик ва фарзанд доғига дош беролмай

дунёдан кўз юмган онани дафн этгани яна келишди.

Отанинг юраги бу адоқсиз мусибатлардан адо бўлди. Кейин ҳарбий кийимдаги кишилар келиб кўч-кўрони билан уларни уйдан ҳайдаб чиқаришди. Шу тариқа икки нафар касалманд боласи ва бир дунё ғамташвиши билан сотувчи ёлғиз қолди. Ана ўша пайтдаёқ у каштан ковуриб сота бошлаган экан.

Кунларнинг бирида каштан олаётганимда бир нарса эътиборимни тортди: одатда доим енгил кийиниб юрадиган одам қандайдир қалин чойшаб билан кўкси аралаш белини ўраб олибди.

Кўчада ҳаво совуқ, ақрабнинг этни жунжиқтирувчи кунлари эди. Аёзли тонг хаёлга чўмганча қотиб қолган. Ғарибона кулбаларнинг аянчли қиёфаси ва данғиллама кўшқларнинг улуғвор салобатини кечаси билан ёққан қор ҳам кўздан яширолмаган, аксинча, улар ўртасидаги тафовутни янаям бўрттириброк кўрсатарди.

Қаҳратон қиш кириб келаётганди.

Каштанларни қоғоз идишга солиб узатаётган маҳал сотувчини йўтал тутди. Ўқчиб-ўқчиб йўталганидан унинг юзи қизариб, кўзлари ёшланди. Бир зум ўтмай кўксини чангаллаганча чуқур нафас олди, ана шунда

ранги-рўйи яна ўзгарди – ҳолсиз, жонсиз бир алфозда оқарди. У ёнгинасидаги синиқ эски яшиқда ётган болаларига разм солди ва чуқур хўрсинди.

Унга қараб турар эканман, кўнглидан нималар кечганини сезардим.

Қор ҳамон ёғар, қиш қиличини кўтариб шу ғариблар тепасидан кетмасди гўё...

Сотувчи тез-тез йўтала бошлади. Шундай йўталар эдики, азбаройи кўкариб, нафас ололмай, гапиролмай қоларди. Шунда ҳам ора-сира жавдираб болаларига кўз ташлаб қўяр, бир амаллаб энгашганча уларнинг устига ёпилган йиртиқ чойшабни тўғрилар, сўнг яна аччиқ-аччиқ йўталар эди.

Кунлардан бир кун сотувчи ғойиб бўлди. Қовурилган каштанни хуш кўрадиган болаларнинг бари ўқиб қилишди гўё.

* * *

Куз оқшомларининг бирида мен уйга қайтаётгандим. Шимол томондан изғирин шамол эсар, шаррос ёмғир қуяётганди. Бузилган, хароба кулбанинг путурдан кетган томи остида, эски пальтога ўралиб олган бир одам кимир этмай, ўтирган ерида мизғир, оппоқ сочли боши кўксига тушган, иккита болақай унинг тиззаларига бош қўйиб ором олишарди.

Мен уларнинг тепасига бордим. Булар каштан сотувчи билан унинг болалари эди. Улар совуқдан бир-бирларининг пинжига суқилиб пинакка кетишганди. Бечораларни уйғотиб ҳол-аҳвол сўрагим келди-ю, бироқ аллақандай ғалати бир туйғу бу ғарибларнинг ғамгин оромини бузмасликни кўнглимга солди. Мен иссиқ энгил-бошимга хижолатомуз разм солдим-да, йўлимга равона бўлдим.

Йўлда кетаяпман-у, ич-ичимда бир титроқ аралаш изтиробли оғир хаёллар бош кўтараётганини ҳис қилдим. Барҳақ Эгам, мен одамлар ва жамиятдан ёзғирар ва беихтиёр ўзимга-ўзим сўз берар эдим...

Кеч куз. Ёмғир тинмай ёғиб, шамол эсаяпти.

Вали СТОФА

(1915–1939)

Ёзувчи ва шоир. Қисқа умр кўрган В.Стофа ижодига Бальзак, Ибсен, Горький, Барбюс асарлари катта таъсир кўрсатган. В.Стофанинг илк асарларида символизм руҳи сезилса, кейинчалик у реализмга мурожаат қилади. Адибдан бизгача “Дорилфунун талабасининг кундалик дафтарида” қиссаси, “Шабада” сингари шеърӣ тўпламлар ва бир қанча ҳикоялар етиб келган. Ижодкорнинг барча асарлари 1982 йили “Вали Стофанинг бадиий асарлари” тўпламида нашр этилган.

ҚЎШИҚ ЗАВОЛИ

Ҳикоя

Сен қора кунларда дунёга келгандинг, бу қисмат ижодингга аламли, тушкун кайфият, ғамгин оҳанглар бахш этди. Оқибатда мунгли кўшиқлар куйчисига айландинг, бошқача бўлиши мумкин ҳам эмасди, негаки, толе

сенга шуни раво кўрган. Энди айт-чи менга, кўнгли вайрон, дили хун машшоқнинг шўх-шодон кўшиқлар, тантанавор, улуғвор мадҳиялар айтиши мумкинми?! Алалхусус, бутун илҳоминг, ижодинг тугул, кўз ёшларинг, юрак туйғуларинг ва ҳатто эътиқодингни шу йўлга фидо қилдинг. Ёшлигингни нисор этдинг.

Одамлар дарди ҳақида, ғам ва ўлим ҳақида кўшиқлар куйладинг. Ҳар қандай гўзаллик ва нафосатнинг кушандаси, эзгулик ва саховат гуллари-ни сўлдирувчи, тонг шафағи, ойдин тушлар сокинлиги, хокисор инсон қалбининг улуғворлигини беорларча шафқатсизлик билан ғорат этувчи манфур ўлим ҳақида ғамгин-ғамгин марсиялар айтдинг. Эндигина куз укалай бошлаганда нобуд бўлган ниҳолларга бағишлаб кўшиқлар яратдинг.

Поймол бўлган муҳаббат, ушалмаган орзулар ҳақидаги нолалар юрагингдан кўшиқ бўлиб отилиб чиқди. Ғамгин куйларинг қабр тошларига беҳол тирмашган машъум чечаклар каби одамлар юрагини ларзага соларди. Ҳолбуки, сен ўзгалар дарди билан яшардинг.

Водариғ, бир хайрихоҳ, ҳамдард топилмадики, сени ёқлайдиган, аксинча, одамлар сенга ишонишмади; зотан, уларнинг назарида бунга тамомила ҳақли эдилар. Улар кўз ёшларингни бетаъсир, дарду ҳасратларингни ёлғон, ҳис-туйғуларингни сохта, деб топишди, негаки, сен буларни бошдан кечирмагансан, тўқигансан, холос. Модомики, санъаткор бошидан кечирмас экан, у яратган куй-кўшиқлар самимий эмас, дейишарди.

Улар бу фикрларни асослаш учун қийинчилик кўрмаган, ҳаётнинг аччиқ-чучугини татимаган бир ўсмир халқнинг ғам-аламини қайдан билсин, дейишарди. Баъзилар бошингга тушмаган бўлса, жудолик аламини табиийки таъсирчан ва ҳаққоний ифода этишинг амримаҳол, дея таскинбахш сўзлар ҳам айтишарди. Яна кимлардир ижро этган кўшиқларинг мусикаси нотайин, нолаларинг сохта, оҳанг бузук деб жар солишарди.

Улар бамисли дудама ханжарнинг ўткир тиғи кўксингни қандай ёриб кираётгани ва юрагингни жароҳатлашини кўрмоқчи бўлардилар, шекилли. Сендан қонга беланган юрагингни чангаллаб қаҳ-қаҳ ураётган масхарабоз сингари кулишингни талаб қилишарди. Ҳатто кўйиб берсанг, юрагингга ҳеч нарса сиғмай, қалбинг бир дам бўлсин ҳаловат ва тинчликка зор бўлган чоғда ҳам масрур ва шўх кўшиқлар билан кўнгилларини овлашингни амр этишдан ҳам тоймайдиган кунлар бўлди. Шунда сен нима қилдинг? Уларнинг талабини адо этишдан ўзга чора тополмадинг! Шўх-шўх кўшиқлар билан уларнинг кўнглини олдинг. Бироқ кунлардан бир кун куй авжига чиққанда скрипка торлари чирт этиб узилди. Чолғунинг ижроси такка тўхтади, шодиёна бир онда барҳам топди.

Сен авомнинг раъйини қайтармаслик учун астойдил хурсандчилик қиламан, деганингда одамларнинг чинакам қайғусига дуч келдинг, бедаво ҳасрат энди сенга таъсир этмай кўйган даврлар келган эди, бироқ сенинг бошингга ҳам ғам, мусибат келди.

Кўрқинч тўла ўша тун ёдингдами?

Бечора касалманд оналарининг боши узра турган кампирнинг тутқичи қайирма хассасини кўрибоқ ўтакалари ёрилган тўрт нафар боланинг оқаринқираган юзини эслай оласанми? Ҳали совиб улгурмаган онанинг вужудига малҳам бўлиш учун узатилган нимжонгина саккизта қўлчани-чи?

Эсингда бўлса, кўз олдингга келтир: жон талваса ичида, лекин кўзларда зуҳур этган фикр ёлқини сўнмаган, қақраган лаблар бир нималар дейишга шайланган. Бироқ ўша лаблар орасидан “ух” деган товуш чиқдию, сўнги дақиқалар – интиҳо яқинлигидан дарак берди.

Хали нур сўнмаган кўзлар – нуридийдаларига бир умр меҳр билан бокқан кўзлар жавдираб болаларини излайди, видолашув онларида уларни яна бир бор эркалагиси келади. Бу кўзларда акс этган яшаш истаги сўнмаганди. Кунлар, ёруғлик, қуёшга ҳали мушток эди бу кўзлар! Кошки, шу чеккан азоб-уқубатлари эвазига ҳаёти давом этса, насибаси узилмаган бўлса!..

Кечаги кунни ёдингда тут! Кейин-чи, кейин нималар бўлгани эсингда-дир?! Уй совуқ, ташқари ундан ҳам совуқ, замҳарир акрабнинг дилдираган кунлари... Учокдаги чўғларни кул босган, бир чеккасида ана-мана ўт оладигандек бир ҳовуч чўғ қирмизи учкун сочмоқда. Унинг ҳароратида кафтларни иситиш амримаҳол.

Мотамсаро уйнинг нариги чеккасини қоплаган зулмат юракларга кўрқув солади. Кечагина бу кулда ҳаёт қайнарди, чароғон кунлар кўнгилларида умидбахш, нажотбахш орзу-истаклар уйғотар эди. Мана шу уй соҳибасидан айрилдию, ҳаммаёқни зулмат қоплади.

Баъдаз ҳаёт чечаклари сўлди, болаларнинг қувноқ кулгилари эшитилмай қолди. Онанинг қуёш ҳароратидай меҳрию, қуёшнинг она меҳридай жонбахш ҳарорати қирмаган уйни рутубат, зах ҳаво, суякларни қақшатувчи совуқ эгаллади.

Бунга нима дейсан?

Оиламиз бошига тушган мусибат, қаро кунлар ҳақидаги ҳикоямни давом эттирайми яна, укажон? Сенинг тош қотаёзган дийдангни юмшатишнинг чораси бормикан?! Аллақачон унутилган тароналарга жон бағишлаш учун нима қилиш керак яна? Жавоб бер, дардларимга шерик бўл, бефарқ қолма!

Кўнгил қабристонига ўзинг дафн этган ҳис-туйғуларга жон ато эт, скрипкани кўлингга олиб шундай нола қилгинки, унутилган ғамгин наволар тонг нурлари каби яна оламини тутсин! Марҳум отанг руҳини бирон-бир мунгли мадҳия билан ёд айлаб қўйсанг ёмон бўлмасди, ҳар ҳолда унинг пушти камаридан бўлгансан.

Олислардан олис Албаниядан жўнатилган мактуб уммонлар ва тоғлар оша етиб келгани билан фойдаси бўлмади. Ҳатто қалби ўксик сингилнинг дастхатини кўрганда ҳам унинг юрагида ғамгин кўшиқлар уйғонмади, узоқ ва бегона юртда яшаётган куйчининг тош қотган кўнгли юмшамади.

Қолаверса, аллақачон янграмоқдан тўхтаган кўнгил торини созлашга иштиёқ бормиди? Қаёқда, ўтмишда жўш урган туйғулари, завқи, ғайрати заволи топган ва у ўзининг лаёқатига ишонмай қўйган эди. Хуллас, кўшиқларга куч, оҳанг бағишлаган қалбдаги илҳом чашмалари қуриб битганди. Унинг бир мисқол ғайрати, оний ҳаяжони бўлса ҳам фақат ичкилик туфайли эди.

Ногаҳон... Ичкилик сабаблими ёки минг қилганда ҳам шу хат ёки заифгина жоңланган хотиралар таъсиридами, ҳофизнинг кўзларида ёш ҳалқаланди. Йирик марварид доналаридек тиниқ томчилар ёноқларини куйдириб, лабларига оқиб тушди.

Шунда унинг қаршисида ҳамсуҳбат бўлиб ўтирган аёл ожиз, эҳтимол, тақдир зарбаларига дош беролмай букилиб қолгани билан бошқаларга ўхшамайдиган ғалати ва истеъдодли инсон билан ўтирганини ҳис қилди. Дарҳақиқат, бу жамият тушунмай янчиб ташлаган ва шу лаҳзаларда ўзининг зое кетган ёшлиги, армон тўла ҳаёти ҳамда ҳазон бўлган умр баҳорини эслаб, ўксиб-ўксиб йиғлаётган инсон бетакрор кўшиқчи ва беназир бастакор эди...

МИДЬЕНИ

(1911–1938)

Асл исми Милош Дьердь Никола бўлган албан шоири ва ёзувчиси Мидьени тахаллуси билан танилган. Турли йилларда ёзилган “Инқироз ҳақида маъруза”, “Кўмирдан олинг, жаноб”, “Шаҳар тароналари”, “Ибодатхонада”, “Кичкинтой Юлий” каби ҳажвий ҳикоялар, “Эркин ашъорлар”, “Уйғониш қўшиқлари”, “Сўнги қўшиқлар” шеърий тўпламлари муаллифи.

ЧУМЧУҚНИНГ ҲАЛОКАТИ

Охири чумчук ҳам дилгирлик касалига мубтало бўлди. Бу ҳеч кимнинг хаёлига келмаганди. Аммо-лекин унинг ўзига маълум эди.

Ўша чумчук назардан қолган юртда дунёга келди. Баҳор фасли бу заминда ям-яшил гиёҳлар, ўт-ўлан ўрнига итқўноқ, чақиртиканак, дарахтлар ўрнига даккиюнус давридаги ваҳший ҳайвонларнинг мугузлари ўсиб чиқар эди... Айтинг-чи, табиати мана шунақа заминда (табиат дейишга одамнинг тили бормайди-я!) ким дилгирлик касалига йўлиқмайди?

Ўзингизга маълум, чумчук деган паррандага кўп нарса керак эмас, бироқ табиат чинданам – чинданам тили бормайди кишининг шундай дейишга – шу беозоргина, жимитдай қушчаларга ана шу озгина нарсани ҳам раво кўрмаганига нима дейсиз?!

Мендан, боёкиш чумчук бу томонларга қаёқдан келиб қолди, деб асти сўраманг, бу худди одамзод нега коинотнинг айнан шу нуқтасида пайдо бўлган, деб сўраш билан баробар – ахир биз ҳамма нарсани билавермаймиз-ку... Билганларимиз нари борса тахмин ва хомхаёл.

Шунинг учун айтяпман-да: бу чумчуқвой майсалар ўрнига чақиртикан, дарахтлар ўрнига алмисокдан қолган ваҳший даррандаларнинг мугузлари ўсиб чиққан юртда яшашга кўниксин.

Лекин кунларнинг бирида мана шу чумчук шунақа мугузда ўтирган экан, чақиртиканакларга тикилавериш жонига тегибди, мугуздан мугузга учиб ўтаверишдан безор бўлибди. Охири аламига чидаёлмай, кўрмай ҳам, куймай ҳам, дегандек кўзларини чирт юмиб олибди. Алоҳа... пақ этиб дилгирлик касалига йўлиққан қушга айланиб қопти. Дилгир одамни нима учундир интеллигент деб аташ расм бўлган. Бундан чиқди дилгир чумчук ҳам интеллигент бўлади-да! Одамларнинг тушунчасидаги интеллигентлик хусусияти шу чоққача битта-яримтасига бахт келтирганини билмайман... Мана шу тариқа мугуз тепасида ўтирган шайдойи дилгир чумчук кўнглига “лоп” этиб ўзини ўлдириш фикри келган. У донишмандларга хос истехзо билан теварак-атрофга назар ташлабди, унинг митти кўзларида қатъий қарор ифодаси зухур этиб турарди. У уч-тўрт бор чиркиллабди, сўнг бир нафас ўтгач, яна сўнгги бор, худди бир нима ни илтижо қилаётгандек зорланиб, узоқ чирқирабди. Бамисли бу охириги илтижоси билан қайғу-ҳасратларини ифода этмоқчи бўлаётгандек... сўнг, қанотларини ёйиб, бирдан юқорига отилибди ва ўша юксакликдан ўткир ва чайир чақиртиканаклар устига ўзини ташлабдию, тўппа-тўғри ханжар тиғидек тиканга кўкси билан санчилибди.

Қисқаси, чумчук чақиртиканакка санчилганча тураверибди. Унинг беҳол ва момик қанотлари билан ипақдек патларини шамол юлқилаб,

санчилиб қолган наштар теграсида парракдек чир айлантриб ўйнайди. Шамолнинг кучини биласиз-ку!

“Бу бемаза воқеадан нима фойда?” – дея менга қичкиради кимдир. Ў, кадрли соддадил китобхон дўстим! Биз яшаётган дунёда ҳаётгий, ахлоқий ва маҳдудона бемазагарчилик камми? Ҳар қадамда юз бермайдими, янглишмасам?! Эртақдан нима кутмоқчи бўлаяпсан? Ҳеч кимга зарра қадар зарар келтирмайдиган аллақандай ғайритабиий нарсалар деб менга жаҳл билан иддао қилишинг шартми?

ЧУМЧУҚ АРМОНЛАРИ

...Шохда ўтирган тақдирдан норози, хорғин чумчуқ парранда зотини яратаётганда бор санъатини ишга солмаган табиатга нафрат билан тикилади. У булбулдан ҳазар қилади. Нарсаларни кўр-кўрона яратиш оқибати менинг азоб-уқубатларим сабабчисидир, деб ўйлайди чумчуқ ва бу фикрдан озгина енгил тортади. Онгининг теран қатламларидаги файласуф уйғонмоқда. (Бунинг ҳеч ажабланарли ери йўқ: ўз тақдирдан норози бўлиш даражасига етган жон борки, том маънодаги файласуфга айланмаслигининг иложи йўқ.)

Ақл-идрокиннинг теранлигидан ҳайратланаётган чумчуқ булбулдек хо-ниш қила олмаслигидан шунчалар норози эдики, азбаройи, ўзини яратган табиатга қарши исён кўтаришга ҳам тайёр эди! Бироқ файласуф чумчуқ исёнкор чумчуқни енгилга қодир! Беҳолгина “чиқ-чирик” қилганча у шохдан уй пештоқиға учиб ўтади. Ўша ердан туриб орсиз файласуф яйраб-ййраб сайрайди: “Чиқ-чирик, чиқ-чирик, чиқ-чирик”.

Чумчуқлар онги ривожланиб, инсон онгининг ҳозирги даражасига етмагунича бу қуш шунақа бетайин, ғалати кайфиятда миллион йил яшаши ҳам мумкин. Бу томонларда яшаётган башар фарзандлари, унғача ўзаро нифоқ, ҳасад (чумчуқнинг булбулга бўлган ҳасадиға ўхшаш) ва ичиқоралик иллатларидан халос бўларсиз балки, миллион йил бинойидек муддат... Нима дедингиз? Тўғри, абадият олдида бу миллион йил нима деган гап?!.

ПАШША

Юли кап-катта бўлиб қолди энди, унга пашша ўлдираман деб хонама-хона югуриб-елиш ярашмайди. Биров кўрса, эсини еб қўйибди, дейиши турган гап. Ярамас қўшнилари шуни кутиб юришибди, шартта черковга топшириб юборишади. Эсимдан чиқмайди сира, учинчи синфда ўқиётган маҳал, муаллима эрта кўкламда битта пашшани ўлдирсанг ёзгача ўшандан тарқаладиган мингта зараркунанданинг олдини оласан, деганди. Битта ўқувчи бола – у синфда ҳаммамиздан катта эди – муаллимидан қанақасини, эркагиними урғочисиними, деб савол берганида боёқиш нима дейишини билмай, тили калимага келмай қолган ва охири ажратиб ўтирмасдан ҳаммасини кириш керак деган эди аранг. Ўша баҳор стол, стул, девор, кути ва жавонларга пашша ургичларнинг шақиллаб урилиши билан ўтганди: муаллиманинг топшириғи билан болалар пашшаларга қарши уруш эълон қилишганди. Ҳар бир ўқувчи эрталаб мактабга келганидан бошланарди мактанчоқлик: қаерда, нечта, қандай қилиб ўлдирганини айтиб чарчамасди. Ўша қирғин-барот “жанг”ларда қатнашган Юли бошқа “жангчи”лардан сира фарқ қилмасди. Синфдаги болалардан фақат биттаси

талофат кўрганди: у пашшани ўлдиришга ўлдиргандию, лекин билмасдан стаканни тушириб юборгани учун бир шапалок еганди.

Оромкурсида китоб ўқиб ўтирган Юли бошини кўтариб шифтда ғинғиллаб учаётган пашшани кузатади, бир пайтлардагидек сакраб туриб унинг ортидан югуришдан ўзини аранг тияди. Ниҳоят, у кўнглида жўш ураётган ёввойи истакни бутунлай енгадию, ўзини қўлга олиб, пашша хақида дўстона хайрихоҳлик билан мулоҳаза юрита бошлайди.

– Уни ёз фаслининг элчиси деб атайман бундан буён, – дея хаёлидан ўтказди у, – ваҳоланки, кўклам хабарчисини ҳалигача кўрганим йўқ. Ҳай, майли, бўпти, биламан. Қалдирғоч бор-ку... Қизик, мана шу пашша қаерлардан учиб келган экан-а?! Э, шу якин атрофда гўнг уюми бўлса керак.

Кўшниларининг ҳовлисида кеча гўнг тўплаб қўйилгани эсига тушди.

– Ҳа, албатта, пашша жон кўшнимизнинг ҳовлисидан учиб чиққан.

Юли пашшани илк бор хайрихоҳлик билан кузатди, дераза пардаларининг тепасида учаётган ҳашарот унга ёқа бошлади. Пашша, гўнг уюми, дилбар кўшни, баҳор оқшомидаги шафақ – ҳаммаси май ойидаги шаҳар ҳаётининг тантанавор оҳанглари бағрига сингиб кетди.

Аммо туйқус пашша юксак тоғлардек туюлаётган шифтдан пастлай бошладую, Юлининг нафаси ичига тушиб кетди. Тўғри қахвага келиб тушса-я! У қахвага кўшиб пашшани ҳам ичиб юбораётганини кўз олдига келтириб зардаси қайнади. Пашшани ёмон кўриб кетди. Бирпасда таъби тирриқ бўлиб одатдагидек феъли айниди. “Кимга керак бу пашша?.. Ёруғ оламга келиб нима қилиши мумкин – ҳеч нарса, – дея фикр юритади у. – Агар улар бўлмаганда эди, мактаб ўқувчилари билан устанинг ишсиз қолган шогирдлари биронта фойдали иш билан шуғулланишган бўларди... Шопенгауэр “Бахт – қийинчилик ва уқубатлардан қисқа муддатга бўлсин кутулмоқ”, демаганми... Жилла курса таъсирчан одамларнинг кўнгли учун Худо шу пашшани яратмаса эди. Мўр-малахлигини айтинг яна! Чиппа ёпишиб олса – тамом, то шапалоқлаб башарангга туширмагунингча кетмайди. Хира, шилқим.

Пашша – пашша-да, мақсадига эришиш учун бошқаларга халал бераётгани билан мутлақо иши йўқ. Ановини қаранг, қахва тепасида ерости бойликларини изловчидек айланишини-чи!.. Пашшалардан одамларни халос қилувчилар қай гўрга кетди? Ахир маош олишади-ку бунга! Депутатлар қаёққа қараяпти? Шаҳарларимиздаги ягона диққатга сазовор нарса бўлиб қолди-ку пашшалар. Дарҳақиқат, чет элликларнинг томоша қилишига арзийди...”

Бу тахлит фикр-мулоҳазалардан Юлининг асаби бузилади, беихтиёр қахва пиёласи узра “шап” этиб кўли билан ҳамла қилади, кафтини оҳиста очади: йўқ, тутолмабди, қани яна бир марта – ўппа! Дафъатан, шу лаҳзада остонада пашшаларга уруш очилган пайтдаги собиқ сафдоши, ҳозир до-рифунунда ўқийдиган курсдоши кўринади.

– Нима қилаяпсан, Юли? Пашша тутаяпсанми?

– Ҳеч нима қилаётганим йўқ. Шундай, ўзим ўтирибман. Нима учун яшаяпмиз ўзи, деб ўйлаяпман, – жавоб қилади Юли одати бўйича.

ДАМО КРИСТАЧ

Дамо Кристач номи Албанияда таникли кинорежиссёрлар қаторида тилга олинади. Шунинг айтиш мумкинки, у албан кинематографиясининг асосчиларидан ҳисобланади. Зеро, унинг фаолияти фақатгина режиссёрлик билан чегараланмайди, у айни пайтда кинодраматург, танқидчи ва педагог ҳамдир...

Дамо Кристач 1933 йилнинг 20 апрелида Албаниянинг Фиери вилоятида таваллуд топди. Унинг болалиги ўша авлод вакиллари каби ўта мураккаб бир даврга тўғри келди. 1939 йилгача олти яшар болакай жаҳонда юз берган иқтисодий бўҳроннинг таъсирида очлик ва етишмовчилик билан курашиб, Иккинчи жаҳон уруши йилларида жуда эрта улғайди.

XX аср бошларидаги сиёсий беқарорлик натижасида Албанияда кино санъати бироз секин ривожланди. Бу ўлкага кино санъати 1912 йиллардан кириб келди. 50-йилларнинг охириларигача албанлар томонидан мустақил тарзда ишланган тўлиқ метражли фильмлар хануз яратилмаган эди. Олдингиларнинг барчаси қўшма лойиҳалар бўлиб, уларнинг режиссёрлари ва асосий

ижодкорлари собиқ совет иттифоқи таркибидаги мамлакатлар вакиллари бўлишарди. 1958 йилда Руминия пойтахти Будапештдаги Кинематография институтини тамомлаган Дамо Кристачнинг диплом иши бўлган “Тана” фильми тўлақонли равишда албанлар томонидан яратилган биринчи тўлиқ метражли бадиий фильм бўлди.

“Тана” фильми Фатмир Юсуф Гьятанинг шу номли қиссаси асосида суратга олинган. Мелодрама жанридаги “Тана” эскилик ва янгилик ўртасидаги кураш ҳақида. Бу кураш икки ёшнинг чин севгиси ҳамда бу муҳаббатга қаршилар ўртасидаги можаролар орқали акс эттирилади. Дамо Кристачнинг ютуғи қаҳрамонлар қалбидаги пок муҳаббат, туғёнларни, самимий туйғуларни таъсирли воқеалар орқали бера олганида.

Албан халқининг замонавий ҳаёти акс эттирилган ушбу фильмнинг тўлалигича халқона бўлишини истаган Дамо Кристач, ижодий гуруҳни фақат албан ижодкорларидан жамлайди. Шу боис ҳам тасвирчи Манди Кочи олган кадрда ушбу мамлакатнинг улуғвор

кўринишлари, бастакор Ческ Задея мусикаларида халқ қалбининг нозик туйғулари намоён бўлган. “Янги Албания” киностудиясида суратга олинган ушбу фильм тўлалигича албан тилида ишланган биринчи фильм сифатида ҳам тарихдан жой олди ва Биринчи Москва халқаро кинофестивалида намоиш этилди.

Ижодини замонавий мавзуда, ёшлар ҳаёти ҳақидаги фильм билан бошлаган бўлишига қарамасдан, Дамо Кристачнинг кинодаги фаолияти уруш мавзусини ёритиш билан бевосита боғлиқ бўлди. Юқорида таъкидланганидек, ижодкорнинг болалиги ўта оғир кечган. Миллатчилик, ирқчилик авж олган даврларни, инсон зотининг камситилган паллаларини ўз кўзи билан кўриб улғайган Кристач болалиқдан урушга нафрат билан ўсди. Натижада фаолияти давомида суратга олган деярли барча фильмларида Иккинчи жаҳон уруши ва унинг инсониятга олиб келган кулфатини ёритишга аҳамият қаратди. Режиссёрлик фаолиятида ўн битта бадий фильм ҳамда бешта ҳужжатли фильм суратга олган Дамо Кристач албан кинематографияси ривожига ҳисса қўшган санъат намояндаларидан бири сифатида кадрланади.

Дамо Кристач кинорежиссёрлик билан бир қаторда Тиранадаги ки-

нематография институтида ёшларга таълим берди ва кўплаб ёш режиссёрларга устозлик қилди. Бундан ташқари, у узоқ йиллар давомида “Янги Албания” киностудиясининг раҳбари бўлиб, қатор фильмлар суратга олиншида бош-қош бўлди.

Дамо Кристач танқидчи сифатида ҳам санъат оламида кечаётган жараёнларга баҳо беришга, ёш ижодкорларнинг фаолиятларига муносабат билдиришга ҳаракат қилиб келади. Матбуотда тез-тез чиқишлар қилиб, албан кино санъатининг ютуқ ва камчиликларини таҳлил қилади. Гарчи у сценарийлар ёзса ҳам, танқидчи сифатида концептуал фикрлар юритса ҳам, педагог сифатида қанчадан-қанча ёшларга сабоқ берган, ёш ижодкорлар уни устоз сифатида қадрлашса ҳам, у ўзини фақат режиссёр деб ҳисоблайди.

Дамо Кристач 1979 йилда “Хизмат кўрсатган артист”, 1987 йилда эса “Халқ артисти” унвонига сазовор бўлди. 2000 йилда Албанияда ўтказилган XI кинофестивалда “Кино санъатига қўшган кўп йиллик ҳиссаси учун” номинацияси билан тақдирланди. У ҳамон, соҳанинг ўзига хос хусусиятларини ёшларга ўргатиб келмоқда.

*Бахтиёр ЁҚУБОВ
тайёрлади*

АРТУР МУХАРРАМИЙ

Артур Мухаррабий замонавий албан тасвирий санъатининг кўзга кўринган ижодкорларидан бири. У абстракт йўналишдаги ранг-баранг асарлари билан танилган. Артур Мухаррабий 1958 йил Албаниянинг Поградец шаҳрида туғилган. Безакчи рассом мутахассислиги бўйича университетда таълим олган.

1991 йилда рассом Албания миллий рассомлик галереясида биринчи кўргазмасини намойиш қилди. Бундан ташқари, Мухаррабий анимацион фильмларга ишлаган комикслари орқали Албаниядаги бир неча кўзга кўринган фестивалларда қатнашиб, совринларга сазовор бўлди.

Артур Мухаррабийни “киноялар устаси” деб билишади. Ижодининг бу қиррасини такомиллига етказгунча рассом анча изланган. Унинг асарларидаги бир қарашда ғалатиноқ туюлган чизгилар аслида чуқур фалсафий маънога эга бўлиб, воқеалар худди бошқа бир номаълум оламда содир бўлаётгандек. Унинг “Фикр” “Биз”, “Ҳаракат”, “Югуриш”, “Муаллақ” каби асарлари абстракт йўналишида; сурат негизида муайян ғоя ётади,

лекин ўша ғоя қочирим тарзида намоён бўлади, тасвирда одамлар юзсиз тасвирланган, улар рассом ғояси ва ички оламини ифодаловчи муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Унинг “Яратишдан олдин” асари она Ватанидаги сиёсий ва ижтимоий вазиятни ёритган. “Шаҳар мусикаси”, “Казино”, “Мулень Руж”, “Париж қаҳвахонаси” суратларида рассом ҳозир яшаётган Париж ҳаёти акс этган. Рассомнинг “Геометрия”, “Кўча ҳаёти”, “Синган шиша”, “Қизил”, “Кўл”, “Анор”, “Натюрморт” картиналари ҳам мажозий маънога бой асарлар сирасига киради.

Журналимиз муқовасини безаб турган сурат “Миллий мусика” деб номланади. Суратда скрипкани берилиб чалаётган одам тасвирланган; скрипкадан таралаётган сеҳрли куй таъсирида у хаёлот оламига ғарқ бўлган... Рассом қаҳрамонининг ички оламида кечаётган туғёнлар ва у учун ҳаётнинг мазмуни нима эканлигини кўрсатиб беришга уринган.

*Аброр УМАРОВ
тайёрлади*

БАЛЕТ АФСОНАСИ

Саҳна ва раққоса. Ҳаёт ва аёл. Дунё ва она. Энди уларнинг бирини биридан айро тасаввур этиб кўрингчи? Қалбингиз, ҳам аклингиз бундай гўзал жуфтликсиз оламни кемтик сезмасми экан? Рус Катта театри, балет мухлислари Майя Плисецкаясиз ана шу нотўлиқликни ҳис этишаётган чиқар. Саҳнада хиром айлаётган ўзга “Анна Каренина”ни қабул қилишолмай қийналишар балки... Йўқ, бу муқаррар эътироз. Афсонавий раққосага буюк эътироф бу. Майя Анна (“Анна Каренина”), Жульетта (“Ромео ва Жульетта”), Нина Заречная (“Чайка”), Аврора (“Уйқудаги нозанин”) қиёфасида яшади, томошабинлар қалбида шу номлар билан муҳрланди.

“XX асрнинг буюклари сўнмоқда. Майя Плисецкая – буюк балет раққосаси, улуғвор аёл, нодир шахс. Буюклар ичра унинг номи нафақат Россияда, билъакс дунёда ўзгача жаранглаши рост. XX аср рус балетининг тимсоли у”, – деганида Катта театр бош директори Владимир Урин афсонавий раққосанинг қадр-қимматини муболағага қормай, зап таърифлаганди. Майя Плисецкаянинг рақсларини томоша қила

туриб, мусиқа кўз ўнгингизда ҳарир либосли аёл қиёфасига кирганидан ҳайрат туясиз. Унинг мижжа қоқиб улгурмай фурсатда гоҳ капалак, гоҳ ҳалқа ва гоҳи дарахтга айланиши завқингизни оширс, раққосанинг энгил ҳаракатларидан аклингиз шошади. Борлиқ сукунат ва гўзалликка чулғанади.

*Гўзаллик на ташибеҳ, на ташивиқ билгай,
Эътирос эътиқод билан баҳс этар.
Саҳнада ҳаётни кўзига илмай
Нафосат рақс этар, рақс этар...*

У рақсдан гўзаллик ва ором топди. Болалик аламлари, армонларини мусиқанинг шиддаткор оҳанги, рақснинг жанговор руҳидан олди; аввалбошдан саҳнада ноёб истеъдод – трагедия актрисаси сифатида пайдо бўлди, рақс санъатини бир поғона юқорилатди. Нозик вужуд қирғинга учраган оила фожиаси, 1938 йили ўққа тутилган ота, “ҳалқ душманининг хотини” дея Қозоғистонга сургун қилинган она қисматини, тақдирнинг зил-залворли тасодифларини тасодифан кўтариб қолдими экан? Катта театр актрисаси – хола-сининг қўлида вояга етган қизнинг

кўнглида ҳам санъатга муҳаббат ўз-ўзидан “вояга етибдими”? Тоғаси, таникли балетмейстер, халқ артисти Асаф Мессерернинг бўлажак юлдузга бениҳоя таъсири сезилмади, дейсизми? Майяни муҳит яратди, замон кашф этди, алам юксалтди. Бари бежиз бўлмади.

1925 йилнинг 2 ноябри таникли рус балет раққослари – Мессерерлар сулоласига яна бир Майя исмли раққосани тухфа этди. Такдирни қарангки, Майя Плисецкая сулоланинг кенжа вакили бўлишига қарамай, бу номнинг аввалида айтила бошланди. 1942 йили Свердловскда “Ўлаётган оккуш” бўлиб хиром айлаган ёш кизнинг истикболи илк ижросидаёқ кўпчиликка маълум бўлди-қолди. Ўн саккиз ёшида Катта театрнинг балет труппасига қабул қилинди. 1960 йили Галина Уланованинг сахнани тарк этиши билан у балет примасига айланди. Санъатшуносларнинг тилига тушди, мунаққидлар эътирофи, мухлислар олқишига сазовор бўлди. Плисецкаяни анчайин танитган Одетта-Одиллия (“Оккуш кўли”), Раймонда (“Раймонда”), Мистоғ соҳиби (“Тошгул”), Кармен (“Кармен-сюит”) роллари раққоса ижодининг гултожи бўлмиш Александр Зархи экранлаштирган “Анна Каренина” фильмидаги Бетси Тверская роли учун хамиртуруш бўлди. У ижоди давомида бу асарга қайта-қайта мурожаат қилди: 1972 йилги балетмейстерлик дебютига ҳам айна шу асарни танлади, куйини турмуш ўртоғи Родион Шедрин басталади. Родион Шедрин ва Майя Плисецкая жуфтлиги тан бирлиги эмас, ўзаро руҳ, фикр муштарақлиги сабаб санъат оламидагиларнинг ҳавасини, кўп ҳолларда ҳасадини ҳам келтирарди. Улар учун на ижод, на оила сахнаси мавжуд эди, биргина Меҳр сахнаси кифоя қиларди.

У “Анна Каренина”дан ташқари, “Чайка”, “Лайча етаклаган хоним”

балетларини сахналаштирганига қарамай, ўзини сира хореография ёки режиссёрлик оламига дахлдор билмади. Узоқ йиллар давом этган Майя Плисецкая ва Катта театр бош балетмейстери Юрий Григорович ўртасидаги ижодий тўқнашув театр жамоасининг Григорович ва Плисецкая гуруҳига ажралиши билан ниҳояланди-ю, Майяни азиз билганлар унинг ортидан қолмади. Сахнадаги “қизик” ўйинлар, ноҳақлик томошалари, ижодкорларнинг ички низолари аёл қалбида пўртана ҳосил қилар, юксак сахнанинг майда ишларига тоқат қилолмасди. Таникли балетмейстерлар Ролан Пети ва Морис Бежар Майя учун бошқа театр сахналарида рақслар уюштириб турди. 1980 йилларда у Рим опера ва балет театри ҳамда Испания Миллий театри бадий раҳбари бўлиб фаолият юритди. Олтмиш беш ёшида катта сахнани тарк этган Плисецкаянинг кўнгли ҳадеганда санъатни тарк этолмас, анчагача турли концертлардан оёқ узмас, маҳорат дарслари уюштирарди.

Кўнгил дегани ҳам ўра эмас эканки, неки бўлсин ютиб юбораверсин. Аёл кўрган-кечирганларининг ғубори юракка йиғила-йиғила, 2015 йилнинг 2 майида хуруж қилди-ю, балет дунёси афсонавий “фуқаро”сини йўқотди. Майя Плисецкаяга ҳаёт яна бироз тантилиқ қилганида у шу йил қутлуғ тўқсон ёшини нишонлаган бўларди. 2015 йилнинг 20 ноябрида актрисанинг табаррук санаси Рус Катта театрида салафлари, шогирдлари ва яқинлари даврасида байрам қилинди. Надоматки, бу даврада унинг ўзи йўқ эди...

*Гўзаллик мангудир, хотира зилдай,
Оқ ҳарир либосда чўққи акс этар.
Сахнада ўлимни кўзига илмай
Нафосат рақс этар, рақс этар...*

Севара АЛИЖОНОВА

ДУНЁ КЕЗАЁТГАН “ҲАМЛЕТ”

Мана, неча асрким, Уильям Шекспир ва унинг асарларига бўлган қарашлар турлича талқин этилади. Кимдир унинг трагедиялари жаҳон адабиёти дурдоналари сафидан ўрин олганию дунё санъати тарихини Шекспирсиз тасаввур қилиш мумкин эмаслигини эътироф этса, кимдир Шекспир номи остида бутун бошли муаллифлар жамоаси иш юритган, чунки унинг пьесаларида аниқ индивидуал услуб йўқ, деган тахминни илгари суради. Яна кимлардир шунча самарали меҳнати ва шон-шухратига қарамай, Уильям Шекспир ҳеч қандай мукофот олмганию бирорта диплом билан тақдирланмаганини айтса, бошқалар у драмалари ғоясини бир замондоши асарларидан ўғирлаб олганини исботлашга уринади. Ҳатто буюк ёзувчи Лев Толстой ҳам Шекспирнинг ёзганларини бир чақага қиммат қораламалар сифатида баҳолаган. Бу ҳақда “Шекспир ва драма тўғрисида” номли рисола ҳам ёзган. Унда Толстой Шекспирнинг “Қирол Лир” трагедияси асосида ижодини таҳлил қилиб, ўз фикрларининг тўғрилигини исботлашга ҳаракат қилган.

Лекин шунча гап-сўзларга қарамай, Уильям Шекспир номи ҳамон санъат оламидан, асарлари ҳануз театр саҳналаридан тушмай, дунё режиссёрлари ва актёрларига илҳом бериб келяпти. Улуғ шоир ва драматург гарчи бугун ҳам ҳеч қандай тарғиботга муҳтож бўлмаса-да, 1599 йили Темза дарёсининг жанубий қирғоғида Шекспир бошчилигидаги труппа маблағига қурилган Уильям Шекспир номидаги “Глобус” театри 2012 йилда “Глобус глобус бўйлаб” (Globe to Globe) фестивалида ажойиб муваффақиятга эришди ва Шекспир асарларини дунёда оммалаштиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Тузилган лойиҳа муносабати билан “Глобус” театри 2014 йилнинг 23 апрелидан, яъни Уильям Шекспир таваллудининг 450 йиллиги муносабати билан икки йиллик саёҳатга чикди. Турне доирасида 1600–1601 йилларда яратилган ҳамда бугунга келиб минглаб талқинларда ижро этилган “Ҳамлет” спектаклини “Глобус” театри труппаси турли, ҳатто қутилмаган саҳналарда, жумладан, пляжда, қишлоқ майдонларида, миллий театр ва саройларда намойиш этиб келяпти. Гастроллар пайтида труппа қайиқлар, поездлар, кемалар, автобуслар ва самолётларда дунёни кезиб юрибди. Спектакль 205 та давлатда намойиш этилиши кўзда тутилгани эътиборга молик.

Шу йилнинг 4 ноябрь куни “Глобус” театри актёрлари Тошкентга етиб келишди ва Ўзбек Миллий академик драма театри саҳнасида илк бора инглиз тилида “Ҳамлет” спектакли намойиш этилди. 2 соату 45 дақиқа давом этган театр томошаси инглиз тилида русча субтитрлар билан икки бора – кундузги ва кечки сеансда ижро этилди ҳамда томошага жамоатчилик вакиллари, сиёсатчию қўшиқчилар, фан ва жамоат арбоблари,

маданият олами вакиллари, театр ижодкорлари ҳамда талабалар таклиф этилди.

Кечки томоша бошланишидан олдин “Ассалому алейкум!” – деб сўз бошлаган Лаэрт ва Гильденстерн роллари ижрочиси Том Лоуренс ўзбек тилида фақат шу икки сўзнигина билиши, “Ҳамлет” трагедияси мумтоз инглиз тилида қўйилиши, бундан бир ярим йил аввал Ер куррасини айланиб чиқиш учун Лондондан йўлга чиқишгани ҳамда бугунги кунгача кўплаб мамлакатларда бўлишганини айтди.

Дунё драматургиясининг шоҳ асарларидан бири сифатида тан олинган пьесадаги йигирмадан ортиқ ролни 12 нафар актёр алмашиб ижро этди. Хусусан, кундузги томошадаги Ҳамлетни келиб чиқиши нигериялик Лади Эмерува, кечки томошадаги Ҳамлетни эса асли покистонлик бўлган Наим Ҳаёт ижро этди.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, иккала актёр ҳам Ҳамлетни ўзига хос талқинда ижро этишган. Лади Эмерува ижросидаги Ҳамлетда жўшқинлик устунлик қилса, Наим Ҳаётнинг Ҳамлети мулоҳазали, фикрловчи, етти ўлчаб бер кесадиган, уйғоқ руҳли инсон сифатида гавдалантирилган.

– Ҳамлетнинг ўткир зеҳни, кучли иродаси, адолатпарвар табиати ҳамиша мени ўзига ром қилиб келган, – дейди “Глобус” театри актёри Наим Ҳаёт спектакль бошланишидан аввал ташкил этилган матбуот анжуманида. – Ҳар сафар саҳнага чиққанимда, ўзимда чексиз ҳаяжон ва бироз қўрқувни ҳис этаман. Бу ҳам ролимнинг ижросига бўлган масъулиятнинг ифодаси бўлса керак, назаримда. Шунини алоҳида айтиб ўтишим керакки, Ҳамлет бу менинг илк ролим ва буни менга ишониб топширишганидан беҳад қувонганман. Биз шу пайтга қадар дунёнинг кўплаб давлатларида гастроль сафарларида бўлдик. Ушбу сафарларимиз “Глобус” театри жамоаси томонидан Шекспирнинг “Ҳамлет” асарини санъат ихлосмандларига яқиндан таништириш мақсадида амалга оширилаётган лойиҳа доирасида ташкил этилмоқда. Шу кунга қадар 141 та давлатда бўлдик. Юртингиздаги энг катта ва мухташам театрдаги томоша бизнинг 142 намойишимиз ҳисобланади. Ватанингизга биринчи бор келишим ва Ўзбекистон менга жуда ёқди. Айниқса, халқингизнинг меҳмондўстлиги ва бағрикенглиги менга катта таассурот қолдирди. Мамлакатингиз театри ижодкорлари билан бундан кейин ҳам ижодий ҳамкорликни давом эттиришимизни чин дилдан истардим.

Шунингдек, матбуот анжуманида “Ҳамлет” спектаклида бош ролларни ижро этган Тоҳир Саидов ва Наим Ҳаёт ўз тилларида тадбир иштирокчиларига Ҳамлет монологидан парчалар ўқиб беришди. Буни икки миллатнинг, икки катта театрнинг ижодий ҳамкорликка киришганининг мисоли десак бўлади.

Яна спектаклга қайтсак. Саҳнанинг асосий буюмлари сандиқ ва пардалардан иборат эди, холос. Томошанинг ушбу “ғарибона” декорацияси томошабинларни таажжубга солиши табиий эди.

– Аввал-бошда инглиз театри сайёр театр бўлгани бугун кўпчиликнинг

ёдидан ҳам чиқиб кетган, – дейди томошабинлардан тушган саволларга жавобан “Глобус” театрининг бадий раҳбари Доминик Дромгул. – Театр бинolari кейинроқ пайдо бўлган. “Rose” ва “Globe” театрлари бунёд этилгунга қадар труппалар шаҳарма-шаҳар кезиб, майдон, ибодатхона, ратуша, бозор ва бошқа одамлар гавжум ерларда, очик жойда томошалар кўрсатган, Шекспир

ва унга ҳамфикр актёрлар ҳам ижодий сафарларни яхши кўрган. Улар “Глобус” театрига асос солганидан кейин ҳам сайёр томошаларни қанда қилмаган. Лондон театри 2007 йилда “Ромео ва Жульетта” спектаклини хорижда намойиш этиб, улуғ драматург бошлаб берган анъанани 400 йиллик танаффусдан сўнг қайта тиклади.

Чиндан ҳам “Ҳамлет” спектакли гастроль томошаларга мўлжалланган бўлиб, ортиқча декорация, фонограмма, қўшимча оркестр ҳамда актёрларнинг кўзни қамаштирувчи жимжимадор либосларидан холи эди. Қадимий мусиқа асбобларини актёрларнинг ўзи чалишди. Инглиз тилида равон ва эркин сўзлашди. Қисқа қилиб айтганда, жамоа Шекспир руҳини шоирона тарзда томошабинга етказиб бера олди ва ўз қаҳрамонларини юракдан ўйнади.

Айрим санъатшуносларининг таъкидлашича, ўзбек томошабинлари британиялик актёрлардан бошқачароқ, соддароқ қилиб айтганда, спектакль тўрт аср муқаддам қандай ижро этилган бўлса, худди ана шундай услуб, анъана, либос ва техник имкониятлардан фойдаланилган ижрони кутишган. Лекин Шекспирнинг мумтоз трагедияси замонавий шаклда намойиш этилди. Спектакль намойишидан сўнг томошабинларда туғилган бу саволга Британия Кенгашининг санъат масалалари бўйича 16 мамлакатдаги минтақавий директори Грегори Нэш куйидагича жавоб берди:

– Мен бу фикрингизни эшитишдан хурсандман! Буюк Британиянинг ўзига хослиги шундаки, у ерда ранг-баранглик етакчилик қилади, услублар кўп, ҳар хил одамлар бор, ҳамманинг дунёқараши ҳар хил. Биздаги машҳур режиссёрлар ичида аёллар, чет элдан келганлар ҳам бор ва табиийки, Ҳамлетнинг постановкаси ҳар гал ҳар хил чиқади. Сиз айтган анъанавий драматургия Буюк Британияда бугунги кунда айнан урфдан чиқа бошлади.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, труппа орасида турли хил ирку миллатга мансуб актёрларни учратиш мумкин эди. Бири корейс, бири афғон, яна бири африкалик бўлса, бошқаси европалик. Бундан хулоса қилиш мумкинки, намойиш этилган ушбу спектакль чинданам замонавий ва умуминсоний характерга эга. У миллатларни бир-бирига яқинлаштиришга хизмат қилиши шубҳасиз.

Очиғини айтсам, спектакль бошда менга ҳам унча ёқмаганди. Актёрлар ўз қаҳрамонларини жон куйдириб ўйнамаганлари учунми, ё инглиз тилини яхши билмаганим учунми, гарчи трагедия сюжет чизиғи менга маълум бўлса-да, “Қопқон” сахнасиғача жуда зерикиб ўтирдим. Ўша сахна мени ўзига ром қилди-қўйди. Негаки, марҳум қиролнинг ўлимини

ифодалайдиган сахна сўзсиз, мимика, пантомима, сахна ҳаракатлари ва мусиқага мос равишда ўйин тарзида кўрсатилди. Мана шу кичик, аммо оҳанрабо сахнани қиролича – Аманда Уилкин ва қирол – Кит Барлетлар гўзал ижрода ифода этишди. Томоша ичидаги томошани мухлислар қарсақлар билан қарши олишди, гўё шу сахнадан сўнг спектакль “очи-либ” кетгандай бўлди, назаримда.

Спектаклдаги яна бир сахна ҳам мени ўзига ром этди. Яъни, спектакль финали – Ҳамлетнинг ўлими сахнасидан кейинги томоша – актёрларнинг ирланд халқ мусиқасини чалиб, рақсга тушиб бериши томошабинлар эътирофи ва олқишига сазовор бўлди.

Спектакль намоёишидан сўнг Ўзбек Миллий академик драма театри актёрлари сахнага чиқиб, Шекспирнинг она тилида “Ҳамлет” спектаклини ижро этган санъаткорларни қизғин табрикладилар ва ўзбек миллий дўппиларини совға қилдилар.

Ижодий лойиҳада бошқа давлатларда ўтказилаётган намоёишлардан фарқли ўларок, Британия Кенгашининг Ўзбекистондаги вақолатхонаси ҳамда Ўзбекистон маданият ва спорт ишлари вазирлиги, “Ўзбектеатр” ижодий-ишлаб чиқариш бирлашмаси жамоаси билан ҳамкорликда спектаклдан сўнг, яъни 5-6 ноябрь кунлари Ўзбек Миллий академик драма театрида “Театр санъати масалалари” мавзусида икки кунлик форум ташкил этилди. Унда Буюк Британия ҳамда Ўзбекистоннинг театр соҳасидаги етук мутахассислари иштирок этишди ҳамда замонавий театр санъатининг ҳаётимиздаги ўрни ва аҳамияти ҳақида икки давлат санъатшунослари ўртасида фикр алмашувлари бўлди. Буюк Британия мутахассислари бугунги кунда театр санъати олдида турган асосий вазифа ва театр санъати ривожиди замонавий йўналишларда орттирилган халқаро тажрибаларнинг кенг татбиқ этилиши хусусида яхши фикрлар баён этдилар, театр томошабинлар учун тарбиявий аҳамиятга эга экани, шунингдек театр муассасаларини иқтисодий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш зарурлиги ҳақидаги мулоҳазалар тингловчиларда кизиқиш уйғотди. Театр ижодкорларининг профессионал имкониятларини ривожлантириш ва халқаро ҳамкорликни юксалтириш ҳақидаги таклифлар тингланди.

Форум иштирокчилари икки кун давомида профессионал тайёргарлик, лидерлик ва менежмент, маркетинг ва аудитория билан ишлаш, бизнес ва театр алоқалари ҳамда халқаро муносабатлар каби гуруҳларга бўлинган ҳолда иш олиб борди.

Форум доирасида буюк британиялик меҳмонларга Ўзбек Миллий академик театри ижодкорлари томонидан сахналаштирилган “Ўткан кунлар” спектакли намоёиш этилди. Спектакль ҳақида ҳам Грегори Нэшнинг фикрларига қизиқдик:

– Тўрт йил аввал хизмат юзасидан Истанбулга кўчиб келганман. Ўшанда 48 ёшда эдим. У ерга келгунимга қадар бирор одам бирор марта “уйланганмисиз?” деб сўрамаган! Шунинг учун бу асарнинг ғояси мен учун янгилик. Лекин бу воқеа минтақа учун анъанавий ғоя эканини тушунаман. Албатта, асарда кўрсатилган воқеалар тарихий. Ўйлайманки, бугунги кунги Ўзбекистондаги оилаларда бундай воқеалар, одамлар орасида бундай муносабатлар учрамайди. Масалан, Буюк Британияда бундай асарларга ҳеч қачон дуч келмаймиз. Спектаклни томоша қилиш жараёни жуда қизиқ бўлди. Таржимон қаҳрамонлар сўзларини таржима қилиб бераётганда орқада ўтирганлардан бири “Жим туринг-

анавий, мумтоз спектакль сифатида саҳналаштирилган. Томошабинлар орасида ёшлар кўплигини кўрдим. Бундан ғоят хурсандман! Чунки ёшлар эртанги кунимиз, театримизнинг келажаги.

Форумда Ўзбекистон театр санъатини келгусида янада ривожлантиришга оид аниқ таклиф ва тавсиялар ишлиб чиқилди. Жумладан, келгусида Амир Темури ҳаётига бағишланган Буюк Британия театр ижодкорлари билан ҳамкорликда спектакль яратиш ҳақида таклиф ҳам кўпчилиكنинг кизиқишини уйғотди ва иштирокчилар томонидан қўллаб қувватланди.

Шунингдек, форум давомида Ўзбек Миллий академик драма театри биносида "Шекспир асарлари Ўзбекистонда!" деб номланган фото кўргазма ҳам ташкил этилди. Унда 1937-2011 йиллар давомида Ўзбекистон театрлари томонидан саҳналаштирилган спектакллар кўринишларидан иборат фотолавҳалар тақдим қилинди. Жумладан, унда Ўзбек Миллий академик драма театрида "Отелло" (1941), "Ҳамлет" (1958), Бобур номидаги Андижон вилояти мусикали драма ва комедия театрида "Ричард III" (1981), Ўзбекистон Академик рус драма театрида "Отелло" (1937), "Қийик қизнинг қуйилиши" (1950), "Ромео ва Жульетта" (1953), "Ҳамлет" (1961), "Антонио ва Клеопатра" (1970), "Хатолар комедияси" (1974), "Макбет" (1983), Ўзбекистон Ёшлар театрида "Хатолар комедияси" (1956), Самарқанд драма театрида "Отелло" (1977) каби саҳналаштирилган бир қанча спектакллар намоишидан олинган фотолар иштирокчилар ҳукмига ҳавола этилди.

Маълумот ўрнида эслатиб ўтамиз, мазкур жаҳоншумул "Ҳамлет" спектакли Ўзбек Миллий академик драма театрида ҳам бир неча бор намоиш этилган. Ўтган аср мобайнида театр саҳнасида Аброр Ҳидоят, Олим Хўжаев, Шукур Бурҳонов, Тоҳир Саидов каби санъаткорлар Ҳамлет ролини талқин этишган.

Алқисса, 4-5-6 ноябрь, яъни инглиз театри жамоаси ва Буюк Британия санъатшуносларининг илк марта Ўзбекистон диёрига келган сана театр тарихида муҳрланиб қолди. Ўйлаймизки, "Ҳамлет" спектаклининг ушбу намоиши ва ўтказилган форум Ўзбекистон ва Буюк Британиянинг маданий алоқаларини янада мустаҳкамлашда муҳим роль ўйнайди.

Фозил ЖАББОРОВ

УЛАР ҲАМ ШУ ОЙДА ТУҒИЛГАНЛАР...

1 НОЯБРЬ

1636–1711 йиллар. НИКОЛА БУАЛО-ДЕПРЕО, француз шоири, мунаққид, классицизм назариётчиси. У “Сатира”, “Мактуб”, “Шеърый санъатлар”, “Буюклик ҳақида трактат”, “Роман қахрамонлари ҳақида диалог”, “Лонгин тўғрисида танкидий ўйлар”, “Шарль Перрога хат” сингари адабий-бадий тўпламлари билан XVIII аср шеъриятига кучли таъсир кўрсатган.

1942 йил. ЛАРРИ ФЛИНТ, америкалик таниқли ношир, “Hustler” (“Уддабурон”) журнали бош муҳаррири. 1976 йили хусусий “Ларри Флинт нашриёти”га асос солади. У ҳақида “Халқ Ларри Флинтга қарши” ҳужжатли фильми суратга олинади (1996) ва шу йили ношир “Кўринмас одам: ахлоқсиз, безори, кувғинди” номли автобиографик асар чоп этади.

5 НОЯБРЬ

1934 йил. КИРА МУРАТОВА, Украина халқ артисти, кино-режиссёр. “Жар ёқасида”, “Уч тарих”, “Америкага мактуб”, “Кўғирчоқ” каби фильмлар режиссёри, “Абадий қайтиш”, “Иккинчи даражали одамлар”, “Сезгир посбон” сценарийлари муаллифи, “Хатарли сафар”, “Орзу дарахти”, “Ҳалол топган нонимиз” фильмларида суратга тушган.

7 НОЯБРЬ

1598–1664 йиллар. ФРАНСИСКО ДЕ СУРБАРАН, машҳур испаниялик rassом. Ҳозирда унинг “Хочга қоқилган Исо”, “Авлиё Педро Ноласко билан учрашув”, “Теркулес жасорати”, “Чўпонлар ибодати”, “Авлиё Андрей” каби нодир асарлари Париж, Лондон, Чикаго, Мадрид музейларида сақланмоқда.

8 НОЯБРЬ

1863–1910 йиллар. ВЕРА КОМИССАРЖЕВСКАЯ, рус актрисаси. Театр ва кинодаги ижодий фаолияти давомида “Капалаклар жанги”, “Сепсиз қиз”, “Макр ва муҳаббат”, “Содомнинг ҳалокати” каби асарлардаги 60 га яқин роли билан шухрат қозонган. Тошкентга уюштирган ижодий сафари чоғида чечак касалидан вафот этган.

10 НОЯБРЬ

1887–1968 йиллар. АРНОЛЬД ЦВЕЙГ, буюк немис ёзувчиси. Унинг “Клавдий ҳақида новелла”, “Клачфер оиласи ҳақида қайдлар”, “Венгриядаги қурбонлик”, “1914 йил аёли”, “Сукунат”, “Етуклик даври”, “Оқ танлиларнинг қатга уруши”, “Унтер Гришанинг фожиаси” асарлари қатор миллий ва халқаро адабий мукофотларга лойиқ кўрилган.

1902–1980 йиллар. ЭРАСТ ГАРИН, россиялик таниқли театр ва кино актёри. “Мандат”, “Ревизор”, “Халқ ўғли” спектакллари ҳамда “Золушка”, “Омадли жентльменлар”, “Котовский”, “Иван Никулин – матрос”, “Ялмоғиз”, “Тугалланмаган қисса”, “Фаввора” фильмларидаги роллари билан танилган.

15 НОЯБРЬ 1587–1679 йиллар. ЙОСТ ВАН ДЕН ВОНДЕЛ, Нидерландиянинг етакчи шоири ва драматурги. “Пасха”, “Юсуф Мисрда”, “Иеффай”, “Самсон”, “Сулаймон”, “Бадарға қилинган Одам” сингари диний драмалар, “Мария Стюарт”, “Батавлик ака-укалар” ва бошқа тарихий асарлар, лирик, эпик ва дидактик шеърлар ёзиб, ижоднинг барча йўналишида қалам тебратган.

1800–1848 йиллар. ПАВЕЛ МОЧАЛОВ, атоқли рус актёри. “Эдип Афинада”, “Танкред”, “Отелло”, “Адольф ва Клара”, “Шоҳ ва чўпон”, “Макр ва муҳаббат”, “Электра ва Орест”, “Ошиқ Шекспир”, “Қароқчилар” каби спектаклларда 250дан ортиқ роль ижро этган.

17 НОЯБРЬ 1858–1940 йиллар. СЕЛЬМА ЛАГЕРЛЁФ, швед адибаси, Нобель мукофотининг биринчи аёл лауреати. “Кўринмас ришталар”, “Иерусалим”, “Эртак ва бошқа эртаклар ҳақида эртак”, “Португалия императори”, “Троллар ва одамлар”, “Извошчи”, “Қувғинди”, “Қунгаҳеллалик маликалар”, “Қари заминдор ҳақида ривоят” сингари асарлари билан адабиёт оламида из қолдирган.

24 НОЯБРЬ 1826–1890 йиллар. КАРЛО КОЛЛОДИ, италиялик машҳур болалар ёзувчиси. “Пиноккионинг саргузаштлари: ёғоч кўғирчоқ тарихи”, “Паровоздаги роман” асарлари билан дунё болалар адабиётига муносиб ҳисса қўшган. Асар барча хорижий тилларга таржима қилинган.

1934–1998 йиллар. АЛЬФРЕД ШНИТКЕ, россиялик композитор, пианиночи, мусиқа назариётчиси. “Доктор Иоганн Фауст тарихи”, “Телбалар ҳаёти”, “Ўн битта муқаддас бурч”, “Пер Гюнт”, “Лабиринт”, “Сарик оҳанг”, “Жезуальдо” сингари балет, опера, оркестр ва сахна учун мусикий асарлар яратган.

28 НОЯБРЬ 1838–1923 йиллар. АЛЕКСАНДР ОПЕКУШИН, таниқли рус ҳайкалтароши. Тошкент, Москва, Петербургдаги Пушкин, Тартдаги Карл фон Бэр, Ченстохов, Рибинскдаги Александр II, Пятигорскдаги М.Лермонтов ҳайкаллари муаллифи. Бир қатор миллий ва халқаро мукофотлар совриндори.

1915–1979 йиллар. КОНСТАНТИН СИМОНОВ, машҳур рус шоири ва ёзувчиси. “Кун ва тун”, “Мағрур одам”, “Тириклар ва ўликлар”, “Сўнгги ёз”, “Урушсиз йигирма кун”, “Софья Леонидовна” роман ва қиссалари, “Музаффар”, “Мени кутгил”, “Чин инсонлар”, “39 йил шеърлари”, “Дўстлар ва душманлар”, “25 шеър ва бир поэма”, “Сен билан ва сенсиз” шеърлари билан шухрат қозонган.

30 НОЯБРЬ 1817–1903 йиллар. ТЕОДОР МОММЗЕН, немис тарихчиси, филолог ва ҳуқуқшунос. Адабиёт бўйича Нобель мукофоти лауреати. “Рим тарихи”, “Рим давлат ҳуқуқи”, “Рим жиноят ҳуқуқи”, “Қадимги лотин ёзувлари”, “Фуқаролик ҳуқуқи кодекси”, “Феодосий кодекси”, “Германия тарихига ҳайкал” каби китоблари чоп этилган.

Севара АЛИЖОНОВА тайёрлади

 Очередной номер журнала посвящен Албании. Литература и искусство данной страны нашли отражение в статьях, опубликованных под рубрикой «Глобус». В рубрике «Рассказ о рассказе» представлены новеллы албанских писателей Камола Стофы и Вали Стофы. С творчеством таких поэтов, как Назим Фракули, Хасан Зюко Камбери, Наим Фрашери вы можете ознакомиться в рубрике «Поэтические меридианы».

 Вот уж третье поколение американских писателей считают Гарольда Роббинса своим наставником. Брэд Ровен, герой романа известного американского писателя Г.Роббинса «Никогда не покидай меня», мечется меж двух огней: долг отца семейства не позволяет ему оставить жену и детей, тогда как душа устремлена к возлюбленной... В произведении тонко описаны чувства и страдания человека, повергнутого в омут страстей, стоящего перед сложной дилеммой. Читайте в рубрике «Проза».

 Выдающийся немецкий мыслитель И.В. Гёте высоко ценил роль современника и друга Ф. Шиллера в своем творчестве, это видно из его дневников и воспоминаний. Особое внимание заслуживает тот факт, что Шиллер настаивал на скорейшем завершении трагедии «Фауст» и взял на себя значительную работу над редакцией драмы в тот период, когда в творчестве автора наблюдался перерыв. В рубрике «Письма» представлено эпистолярное наследие – переписка двух великих писателей.

 Среди тюркских народов широко известен героический эпос «Китаби Деде Коркут». Мотивы данного эпоса легли в основу повести известного азербайджанского писателя Анара «Деде Коркут». В произведении, представленном в рубрике «Проза», автор захватывающе описывает извечную борьбу между добром и злом, справедливостью и беззаконием, верностью и предательством.

 В статье «Эстетическое сознание и художественное восприятие» даны размышления на тему художественного выражения категории красоты. «Совершенство, красота художественного произведения выражаются вовсе не в описании прелестей жизни или пропаганде красоты, это искусно созданные образы, непоколебимая защита человеческих ценностей и благодеяний через описываемые события», считает ученый-философ, автор статьи Абдурахим Эркаев. Беседа, как один из самых характерных жанров литературной критики, имеет давнюю историю. В статье «Генезис литературно-критической беседы» доктор филологических наук Шаира Ахмедова рассуждает о том, какое место занимают литературные диалоги в творческом наследии французского философа Дени Дидро, английского литературоведа Роберта Уоррена, русского критика Виссариона Белинского и других. Читайте данные статьи в рубрике «Литературоведение. Философия».

 This issue of the magazine is dedicated to Albania. Articles in “Globe” column are about literature and art of this country. Short stories by Kamol Stofa and Vali Stofa are presented in the heading “Story About Story”. You can read poems by Nazim Frakuli, Hasan Zuko Kamberi, Naim Frasheri in “Meridians Of Poetry” column.

 Harold Robbins is found as a preceptor by the third generation of American writers now. Bred Roven, a character of a novel “Never Leave Me” by H. Robbins, can't make up his mind: as a father of a family he can't abandon his wife and children, but his soul belongs to another woman... Author delicately describes feelings and pain of the man who is in a slough of passion and faces a difficult dilemma. Read in “Prose” column.

 A great German thinker I.W. Goethe highly appreciated the role of his contemporary and friend Shiller in his creation. You can read it in Goethe's dairies and memoirs. Shiller advised Goethe to finish “Faust” tragedy and decided to edit this drama in an interval of Goethe's creative work. An epistolary heritage, a correspondence between two famous authors is published in “Letters” column.

 A narrative literature “Kitabi Dede Korkut” (“A Book Of My Grandfather Korkut”) is well-known in Turkic world. Motives of this work underlie in the story named “Dede Korkut” written by famous Azerbaijani writer Anar. The author describes an age-old battle between good and evil, fairness and lawlessness, fidelity and treachery in the story presented in “Prose” column.

 Reflections about an artistic expression of beauty category is given in an article named “Esthetic Conscience and Artistic Apprehension”. “Perfection, beauty of work of art is not manifested in description of life delights or in propaganda of beauty. Perfectly created characters, unwavering protection of human values and benefactions by describing events makes them express”, considers author of the article Abdurahim Erkayev, philosopher. Discussion, a typical genre of literary criticism, has an old history. Doctor of Philology Shoira Axmedova tries to find a place of literary dialogues in creative heritage of French philosopher Deni Didro, English literary scholar Robert Warren, Russian critic Vissarion Belinsky and others in her article “A Genesis of Literary-critical Discussion”. Read these articles in “Literary criticism. Philosophy” column.

Жаҳон АДАБИЁТИ

2015 йил ноябрь сони

Навбатчи муҳаррир: А.ТОЖИЕВ
Техник муҳаррир: Д.ҲАМИДОВА
Мусаххих: Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи: М.АЛИЕВА

ИНДЕКС 828, 829

2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №189.

Уч босма табоқ хажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олиниши шарт.

Таҳририят манзили:

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефонлар: (0371) 244-41-60, 244-41-61, 244-41-62.

Сайт: www.jahonadabiyoti.uz

E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 21.12.2015 й. Бичими 70x108 1/16. Офсет қоғози.

Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.

Адади 2200 нусха. 4008 ракамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, “Shaḡq” НМАҚда чоп этилди.

Босмаҳона манзили:

100000, Ўзбекистон, Тошкент ш., Буюк Турон кўчаси, 41.

© Жаҳон адабиёти, 2015 й.